दोषत्वादिति । व्याप्यो नाम व्याप्तयाश्रयस्तत्र का व्याप्तिरित्यत आह । व्याप्तिरिति । साध्यवदन्येति । वन्हिमान् धूमादित्यादौ साध्यो वन्हिः साध्यवान् महानसादिस्तदन्यो

माणान्तरासिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयकत्वमेव, तादृशगौरवनिश्चयो विशिष्टज्ञानत्वेन कारणत्वनिश्चयाधीनः स्वघटकीभूततदनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वाश्रयनिर्णयं विना न सम्भवतीति कार्यकारणभावनिर्णयात् पूर्वं गौरवनिर्णयाभावान्न तादृशगौरवं दोष इति भावः । मूले परामर्षलक्षणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे सङ्गतिमुपोद्घातं निरूपयन्नाह । व्याप्योनामेति । तत्रेति । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अव्याप्तिप्रसङ्गादिति । अव्याप्त्यभिधानमिदं येन केन चित्सम्बन्धेन साध्यवत्त्वाविवक्षणाभिप्रायेण, यदि च सम्बन्धसामान्येनसाध्यवत्त्वं विवक्ष्यते तदा धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या।

वक्ष्यमाणगौरवस्य कारणतानिश्चयानधीनत्वादाह । गौरवज्ञानमिति । प्रमाणान्तरेति । कार्यलिङ्गकानुमानातिरिक्तप्रमाणेत्यर्थः । स्वाश्रयकत्वं स्वाश्रयवृत्तित्वम् । निश्चयाधीनइति । तादृशकारणतानिश्चये सत्येव कार्यलिङ्गेन तत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्य निर्णयसम्भवादिति भावः । स्वघटकीभूतेति । गौरवघटकीभूतेत्यर्थः । नतादृशेति । स्वोत्तरोत्पन्नगौरवज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भव इति भावः । उपोद्घातमिति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसाध्यत्वेनोपोद्घातसङ्गत्या परामर्शनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणमिति भावः । घटकत्वमिति । स्वविषयकप्रतीत्यविषयत्वं तद्घटकत्वं व्याप्यघटकीभूता व्याप्तिः केत्यर्थः पर्यवसितः । साध्यवदन्यावृत्तित्वलक्षणे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्वाविवक्षणे वन्हिमान् धूमादित्यादौ अव्याप्तिर्मूलोक्ता न सङ्गच्छते साध्यवत्वावच्छिन्नभेदस्य संयोगेन साध्यवति पर्वतादावसम्भवादित्यतस्तद्ग्रन्थभावमाह । येनकेचिदिति । यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेति तदर्थः । तथा च समवायेन वन्हिमदन्यत्वस्य पर्वतादौ सत्वान्नाव्याप्त्यसङ्गतिरिति भावः । यद्यपि विषयतादिवक्तृविशेषणतादि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवदन्यस्मिन्हेतोर्वृत्या सर्वत्रासम्भव एवेत्यव्याप्त्यभिधानं मूलकृतोसङ्गतं तथापि इदं घटभिन्नसंयोगसंयुक्तसमवेतसविषयकान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान् तद्घटभिन्नान्यत्वविशिष्टतद्रूपवान्वा तद्रसादित्यादौ लक्षणसम्भवादव्याप्त्यभिधानमिति बोध्यम् । ननु सम्बन्धसामा-

जलह्रदादिस्तदवृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः। धूमवान् वन्हेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन्नयः पिण्डादौ वन्हिसत्त्वा-

---

अवृत्तित्वं नास्तीतति। विशिष्टाधेयताया अनतिरिक्तत्वादिति भावः।फलितोऽर्थ इति। तथाच तन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैव तन्निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वनियमेन विशिष्टसत्तात्वस्य गुणाधेयतानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अथवेत्यादिलक्षणमवतारयितुमाद्यलक्षणे दोषमाह। नान्विति। ननु केवलान्वयित्वज्ञानकाले पक्षताघटकसंशयाभावान्नैवानुमितिः तच्छून्यकाले तु भ्रमात्मकव्याप्तिज्ञानानुमितिर्भवत्येवेत्यत आह। किंचेति। इत्यादावित्यादिना संयोगेन हेतुतायां गुणवान् घटादित्यादेः सङ्ग्रहः। ननु स्वा-

---

न्येन साध्यवत्वं विवक्षणीयमतो नव्याप्तिरित्यत आह। यदि चेति। अतिव्याप्तिरिति। धूमशून्यायोगोलकादेरपि सम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकादिना धूमवत्वेन धूमासमानकालीनपदार्थस्यैव धूमवदन्यत्वात् वन्ह्यादिकारणस्य धूमासमानकालस्याप्रसिद्धेरिति भावः। यदि च धूमासमानकालीनः प्रलयोत्पन्नपरमाणुक्रियादिरेव न तत्र हेतुतावच्छेदकसंयोगेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा तदभिप्रायेणैवादिपदेन वन्हिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन हेतोरुपसंग्रह इति मन्तव्यम्। मूले साध्यवत्त्वावच्छिन्नेति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताभेदवानित्यर्थः। यथाश्रुत साध्यस्यैव साध्यवत्वरूपतया तत्तद्व्यक्तिमद्भेदस्य महानसीयवन्हिमद्भेदस्य च वारणासम्भवात इदं च गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमताभिप्रायेण तेन द्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले द्रव्यत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताया गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतामते प्रसिद्धावपि न क्षतिरिति ध्येयम्। एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वत्वावच्छिन्नेति मूलस्यापि तादृशवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकेत्यर्थो बोध्यः। अन्यथा वन्हिमदन्यह्रदवृत्तित्वाभावस्य वारणानुपपत्तेः। एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यानुयोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव न तु साध्यवदन्यनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वम्। वृत्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायान्तदप्रसिद्धेः तादृशाधेयतानवच्छेदकं हेतुतावच्छेदकमित्यत्रापि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकमित्येवार्थ इति ध्येयम्। विशिष्टाधेयताया इति। यद्यपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादित्येव वक्तव्यम्, तच्च मूले उक्तमेव तथापि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्ट-

धिकरणावृत्तिसाध्यवदन्योन्याभावकत्वं लक्षणार्थस्तथा च नेयमव्याप्तिरिति चेन्न। वन्हिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे वन्हिमदन्योन्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेरव्याप्त्यापत्तेः, साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेनावृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादावव्याप्तेः सत्ताभावाधिकरणे साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः। न च सत्तावान् जातेरित्यादौ स्वाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणं सत्ताभाववान् जात्यभावादित्यादौ तु साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिज्ञानं कारणमिति वाच्यं, तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया हेतौ घटे लक्षणद्वयस्याप्यव्याप्तिः, तत्र विषयितया हेत्वधिकरणज्ञाने साध्यवत्ताग्रहाविरोधितानियामकसंयोगेन घटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकविषयितया वृत्तेरप्रसिद्धेः। नन्वतिरिक्तोभयाभावे मानाभाव इत्यत आह। एकसत्वेपीति। इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्। ननु विशिष्टव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणान्नाव्याप्तिरत आह। गुणवानिति। अत्र हेतोरेकव्यक्तितया समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरित्युक्तावपि

निष्ठाधेयताया अतिरिक्तत्वेन शुद्धसत्तापर्याप्ताधेयताया गुणादिनिरूपितत्वेपि विशिष्टपर्याप्ताधेयताया न गुणादिनिरूपितत्वमित्याशङ्कानिरासायैव तदुक्तमिति बोध्यम्। केवलान्वयित्वेति। भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्वनिश्चयैकाल इत्यर्थः। पक्षताघटकेत्यपपाठः। साध्यसन्देहस्यैव पक्षतात्वात् सिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः सन्देहाघटितत्वाच्च किन्तु पक्षतात्मिकेत्येव पाठः तथा च बाध्यो नवेति संशयाभावादेव नानुमितिरिति भावः। वस्तुतः सिद्धान्ते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वोपगमात् मीमांसकमते केवलान्वयिसाध्यकानुमित्यनङ्गीकाराद् द्वितीयदूषणाभिधानमिति युक्तमुत्पश्यामः। न च सत्तावानित्यादिसाध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकतया शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादिति भावः। अतिरिक्तोभयाभाव इति। प्रत्येकाभावातिरिक्तोभयाभावेत्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेपि वन्हिमान् धूमादित्यत्रैव तत्तद्व्यक्तिभेदमादायाव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरे ऽव्याप्तिप्रदर्शनङ्किमर्थमित्याशङ्कान्निरस्यन्नाह। अत्रेति। अत्र प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमित्युक्तावपि नाव्याप्तिपरिहारः हेत्वधिकरणपर्वतादौ महान-

न्नातिव्याप्तिः। अत्र येन सम्बन्धेन साध्यं तेनैव सम्बन्धेन साध्यवान् बोध्यः। अन्यथा समवायसम्बन्धेन वन्हिमान् वन्हेरवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वाद्व्याप्तिप्रसङ्गात्। साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किञ्चिद्वन्हिमान् महानसादिस्तद्भिन्ने पर्व्वतादौ धूमस्य सत्वेऽपि न क्षतिः। येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदन्यवृत्तित्वं बोध्यम्। तेन साध्यवदन्यस्मिन् धूमावयवे धूमस्य समवायसम्बन्धेन सत्वेऽपि न क्षतिः। साध्यवदन्यावृत्तित्वे च साध्यवदन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः। तेन धूमवान् वन्हेरित्यत्र साध्यवदन्यह्रदादिवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः। अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ

न निस्तार इति भावः। एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ लक्षणसत्त्वादसम्भवाभावादाह। अव्याप्तिश्चेति। इति वाच्यमिति। गुणत्वस्य द्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। परम्परया, स्वाश्रयसमवायेन। तथा चोक्तपरम्परया यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य जा-

---

सीयवन्ह्यभावादिसत्वेन तत्प्रतियोगितायां महानसीयत्वादिसहितस्य वन्हित्वादेरवच्छेदकत्वात्। न चावच्छेदकत्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यनाधिकरणत्वम्। अवच्छेदकतापर्याप्तिश्चोभयस्मिन् न तु प्रत्येकमतो नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रत्येकावृत्तेरुभयवृत्तित्वासम्भवेनोभयोरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वे प्रत्येकस्य तथात्वस्यावश्यकत्वात्। न च प्रत्येकमवच्छेदकतासत्वेऽप्यवच्छेदकतायाः व्यासज्यवृत्तित्वेन प्रत्येकमुभयभेदवत्वपर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदो वन्हित्वे अक्षत एवेति वाच्यम्। तथासति महानसीयवन्हिमान् धूमादित्यादौ महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं महानसीयत्ववन्हित्वयोरसत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति चे,न्नैवम्। हेतुसामानाधिकरणम-

विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादाववृत्तित्वं नास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकं तादृशवृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः । ननु केवलान्वयिनि ज्ञेयत्वादौ साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः, किं च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिश्चात आह । अथ वेति । हेतुमति निष्ठा वृत्तिर्यस्य स तथा विरहो ऽभावस्तथा च हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तदप्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यतइत्यर्थः । अत्र यद्यपि वन्हिमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्व्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्वन्ह्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः । न च समानाधिरणवन्हिधूमयोरेव व्याप्तिरिति वाच्यम् । तद्वन्हेरप्युभयाभावसत्त्वादेकसत्वे ऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः । गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च । तथापि प्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-

---

तित्वे सत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तादृशधर्मावच्छिन्नाभावः, उक्तपरम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वावच्छिन्नस्य समवायेनाभावः । नास्तीत्यत्र पृथिव्यामित्यनुषज्यते। मतान्तरमाह। साध्यादीति। आदिना साधनादिपरि-

---

भावप्रतियोगितावच्छेदकतापायार्प्त्यनवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकंमित्यस्य विवक्षितत्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्हित्वादेर्न्निरवच्छिन्नैव । यद्यपि साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं वन्हित्वनिष्ठन्तद्व्यक्तित्वं तच्च न महानसीयवन्ह्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरेकमात्रवृत्तिधर्मस्यानवच्छेदकत्वात् अन्यथाकाशवानिति प्रयोगापत्तेः । न चैवं

धिकरण्यं व्याप्तिरिति वाच्यम् । ननु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदिका रूपत्वव्याप्यजातयस्तासां शुक्लत्वादिस्वरूपाणां नीलघटादिवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न । तत्र परम्परया रूपत्वव्याप्यजातित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वात् । न हि तादृशधर्म्मावच्छिन्नाभावः क्वापि पृथिव्यामस्ति । रूपत्वव्याप्यजातिमान् नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः । एवं दण्डयादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकं तच्च प्रतियोगितानवच्छेदकमिति । साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकताव-

---

ग्रहः । व्याप्तेर्भेदादिति । व्याप्तिज्ञानस्य कारणताभेदादित्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्यनिर्वाहे तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधार्मिकप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं नोचितं, कारणतावच्छेदकगौरवात् ।

घटपटावित्यादौ घटमात्रवृत्तिधर्मस्य कथं घटगतद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन भानमिति वाच्यम् । एकमात्रोद्देश्यतावच्छेदकताकस्थलएव द्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदके भानोपगमात् अपि तु महानसीयत्ववन्हित्वोभयत्वमेवेति नाव्याप्तिः । न वा महानसीयवन्हिसाध्यकव्यभिचारिण्यातिव्याप्तिरिति परमरहस्यमनुसन्धेयम् । परे तु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं विशेषणमुपादायोक्ताव्याप्तिर्वारणीया महानसीयवन्ह्यभावादिप्रतियोगितायां वन्हित्वतद्भिन्नमहानसीयत्वाभ्यामवच्छिन्नतयाँ लक्षणाघटकतया घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वाद्व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वोपपत्तये तदितरेति सद्धेतौ तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धये च साध्यतावच्छेदकेति । न चैवमपि वन्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादाय वारणमशक्यमेव, यदि च प्रतियोगितावच्छेदकतायाभिन्नरवच्छिन्नत्वविशेषणमुपादीयेत तदा तद्वन्हित्वेन वन्हित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकता-

न च पूर्वोक्तरीत्या जातिमानित्येवानुमितिः स्यान्न तु जातिमद्वानित्याकारिकेति वाच्यं, पृथिवीत्वादिहेतुके जातिमानित्येवानुमित्याकरो, जातिमद्वानि-

---

दिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया निरवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणएव प्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वविशेषणस्योपादेयत्वात् । न चैवमपि वन्हित्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताकस्थलीयसद्धेतौ तद्वन्हिवृत्तित्वविशिष्टवन्हित्ववान्नास्तीति प्रतीतिविषयाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । सावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकस्थलीयलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वविशेषणस्याप्युपादेयत्वात् । अथैवमपि यत्र प्रमेयस्यैव साध्यतावच्छेदकता तादृशसद्धेतुस्थले प्रमेयरूपसाध्यतावच्छेदके तदितराप्रसिद्ध्योक्तविशेषणोपादानासम्भवः तादृशस्थले तद्विशेषणानुपादाने च प्रमेयवद्घटाभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न । दण्डादिसाध्यके परम्परया दण्डस्येवात्रापि परम्परया प्रमेयत्वस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वोपगमादिति वदन्ति । ननु परम्परया रूपत्वन्यूनवृत्तिजातित्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेपि साक्षात्संबंधेन तादृशजातित्वविशिष्टस्य पृथिव्यामभावसत्वेन साध्यतावच्छेदकत्न तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति कथमव्याप्तिनिरास इत्यत आह । तथाचेति । रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववतो ज्ञानादेस्समवायेनाभावस्य पृथिव्यामपि सत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावाच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तादृशपरम्परासम्बन्धावाच्छिन्नावच्छेदकताविरहस्य साध्यतावच्छेदकेऽक्षतत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । ननु साध्यसाधकभेदेन व्याप्तेर्भेदोपगमो नोचितः, उक्तरीत्या व्याप्तेरेकशब्दाभिलप्यमानत्वसम्भवादित्यत आह । व्याप्तिज्ञानस्येति । अयम्भावः, कदा चिद्रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमानित्याकारिका कदा चिच्च तादृशजातिमद्वानित्याकारिकानुमितिरिति सर्वानुभवसिद्धन्तच्च कारणवैलक्षण्यं विना न सम्भवतीति । यदा तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतया भानम् तदा तादृशानुमितौ परम्परयानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकधर्मिकं ज्ञानं कारणं, यदा तु तादृशजातित्वस्य विधेयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन भानं तदा तादृशानुमितौ साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मिकं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वज्ञानङ्कारणमिति व्याप्तिज्ञानकारणताभेदएव पर्यवसानम् । एवञ्च मूले साधनभेदेनेत्यस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकभेदेनेत्येवार्थ इति ध्येयम् । जातिमा-

च्छेदकं प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकमित्येव लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति । हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यम् । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्त्वाधिकरणगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः । एवं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं बोध्यम् । तेन समवायेन धूमाधिकरणतदवयवनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि वन्हेर्नाव्याप्तिः । अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः । तेन कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेनैतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रातियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः । न च प्र-

---

त्याकारस्तु तद्व्यक्तित्वहेतुके इत्यदोषादित्यपि वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । शुद्धसत्ताधिकरणेति । न च विशिष्टनिरूपिताधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे कथं तेन सम्बन्धेन सत्ताधिकरणं गुणः समवायस्य तथात्वे तु द्रव्यत्वे साध्ये विशिष्टसत्ताया व्यभिचारित्वात्तत्राव्याप्त्यभिधान-

---

नित्यैवेति । वन्हिमानित्याद्यनुमितौ यद्धर्मिकमनवच्छेदकत्वज्ञानन्तस्यैव विधेयतावच्छेदकतया भाननियमादिति भावः । इष्टापत्त्या समाधत्ते । पृथिवीत्वादिति । नन्वेवं रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमद्वानित्याकारानुमितौ तन्मते ऽपलापापत्तेरित्यत आह । जातिमद्वानिति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । नीलघटादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादेर्हेतुत्वे तद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य नीलत्वादिजातौ बाधितत्वादिति भावः । ननु मूले द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यत्राव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम्, समवायस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन सम्बन्धेन सत्ताभिन्नविशिष्टसत्तायाः साध्याभाववति गुणे सत्वेन व्यभिचारितया ऽलक्ष्यत्वात् । यदि च विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतैव हेतुतावच्छेदकसम्बंधः, तेन च गुणावृत्तित्वं तस्या इति लक्ष्यत्वम् । न चैवन्तेन सम्बन्धेन सत्तामात्रस्य हेतुतासम्बन्धेन विशिष्टसत्वस्य हेतुत्वे व्यर्थविशेषणतापत्तिरिति वाच्यम् । शुद्धसत्ताप्रतियोगिसत्वस्य विशिष्टाधिकरणतायामनङ्गीकारादित्युच्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवा-

तियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः । प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधि-

---

मसङ्गतमितिवाच्यं, साध्याभाववद्वृत्तितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव व्यभिचारपदार्थतया शुद्धसमवायसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वेपि विशिष्टसत्त्वस्य हेतोर्व्यभिचारित्वाभावात् नाव्याप्तिरिति । न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्त्वस्य गुणे सत्वादेवं विवक्षणेपि कथमव्याप्तिपरिहार इति वाच्यं, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वाद्विशिष्टसत्तात्वस्य गुणनिष्ठाधिकरणतानिरूपिताधेयतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वस्य गुणेऽभावादिति । तथैव तदवस्थैव । तस्यैववृक्षइति । अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादिति भावः । प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नत्वम् । विवक्षितत्वादिति । प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः । नन्वेवं हेतुसमानाधिक-

---

व्याप्तिपरिहाराद्धेतुतावच्छेदकधर्मनिवेशो विफल इत्याशङ्क्य समवाय एव हेतुताया अवच्छेदकसम्बन्धः तेन सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं न लक्षणताप्रयोजको व्यभिचारः किन्तु साध्याभाववन्निरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वमेव तथा, तथा च न व्यभिचारित्वं विशिष्टसत्वस्येति समाधत्ते । नचेत्यादि । न च हेतुतावच्छेदकीभूताविशिष्टसत्तात्वविशिष्टा सत्तैव तदधिकरणं गुणोपीति भावः । प्रदर्शितव्याप्तौ पूर्वोक्तव्याप्तिभेदाभावेन तथैवेत्यस्य सादृश्यार्थकता न घटतइत्यत आह । तदवस्थैवेति । तथाचेति । वस्तुतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकविशेषणम्, तच्च प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणम्, तथा च लाघवात्प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावविशेषणं वक्तुमुचितमिति भावो मूलकारस्येत्युक्तमुत्पश्यामः । गौरवमिति । अथ वन्हिप्रतियोगिकसंयोगेन वन्हिसाध्यता तत्र घटाभावादिर्न प्रतियोगिव्यधिकरणः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च तत्तद्वन्हिव्यक्त्यभावएव लक्षणघटकोस्त्विति वाच्यम् । रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ विषयतया रूपत्ववतो ऽभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया तद्व्यक्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन तस्य लक्षणघटकत्वात् ।

अनुमायां ज्ञायमानं
लिङ्गं तु करणं नहि ।
अनागतादिलिङ्गेन
न स्यादनुमितिस्तदा ॥ ६७ ॥

करणे गुणादौ वर्तते योऽभावस्तस्यैव वृक्षेऽपि मूलावच्छेदेन सत्त्वात् । यदि तु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयो-

---

रणेत्यस्य वैयर्थ्यं सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगि-वैयधिकरण्याभावादव्याप्तिविरहादत आह । स्वप्रतियोग्यनधिकरणेति । निष्कर्ष इति । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावान्त इति निष्कर्षः । तथा च हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणबलादेव तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यलाभान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । सत्ताधिकरणत्वेपीति । तथा च विशिष्टसत्ताभावो न प्रतियोगिव्यधिकरणः अभावान्तरप्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिः। न क्षतिः, नातिव्याप्तिः।एवमग्रेपि। ननु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोग्यनधिकरणत्वमुच्यतां तावतापि

न च तृणादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नाभाव एव तथाविधः प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । एवमपि तद्रूपप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायेन तद्रूपसाध्यकसद्धेतावगतेस्साध्यस्यैव तेन सम्बन्धेनाधिकरणप्रसिद्धेरिति चेन्न । विशेषरूपेण संसर्गतानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्वृत्यनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशाभाव एव हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरण इति निर्वचनीयम् । एवञ्च घटाभावादिरेव तादृशः प्रसिद्ध्यति यत्किञ्चिद्घटादिसंयोगे वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वपर्वताद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्वात् वन्ह्यभावस्यापि हेत्वधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वापत्त्या वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्सामान्यपदम् । व्यभिचारिणि साध्याभावस्य लक्षणत्रटकत्वोपपत्तये य-

व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्व-
धीः परामर्श उच्यते।
व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मि-
न्नसम्बन्ध उदाहृतः॥ ६८॥

गी सत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। सत्त्वाधिकरणे गुणादौ यः संयोगाभावस्तस्य प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यम्। हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात्। स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरण-

---

ज्ञानवान् सत्त्वादित्यादावनतिप्रसङ्गादित्यत आह। इत्थंचेति। साध्यतावच्छे-दकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणविवक्षणे चेत्यर्थः। वन्हिविरहसत्त्वेपीति। तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसमवायेन प्रतियोग्यधिकरणतादृशाभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्वन्हित्वस्याव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-च्छिन्नत्वेनाग्रिमप्रतियोगिताविशेषणे तु सम्बन्धद्वयप्रवेशेन गौरवमिति भावः। न क्षतिः, नाव्याप्तिः। समवायेन वन्ह्यभावस्य साध्यतावच्छेदक-संयोगेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः। तत्सा-

---

त्किञ्चित्पदं तेनायोगोलकं यत्किञ्चित्पदेनोपादायोभयाभावोपपत्तेर्लक्षणघटकता साध्याभावइति ध्येयम्। एवं विशेषरूपेण संसर्गताभ्युपगमे, यत्र वन्हित्व-प्रतियोगिकसमवायेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र हेतुसमानाधिकरणा-भावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छिन्नाया अप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यताघटकसंबन्धावच्छि-न्नं निवेशनीयम्परन्तूक्ताव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धावच्छि-न्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो विवक्षणीय इति विभावनीयम्। मूले भिन्न इत्युच्यतइति। अन्यथा वन्हिमति घटशून्यदेशे वन्हिर्नास्तीति घटवति वन्हिशून्ये घटो नास्तीति प्रत्ययस्य चापत्तेरिति भावः।

वृत्त्यभाव इति निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यम्। तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टसत्त्वाभावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे ऽपि न क्षतिः। एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्। तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाधिकरणघटादेर्विषयतासम्बन्धेन ज्ञानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः। इत्थं च वन्हिमान् धूमादित्यादौ धूमाधिकरणे समवायेन वन्हिविरहसत्त्वेऽपि न क्षतिः। ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्, तत्सामान्यस्य वाऽनधिकरणत्वम्, यत्किञ्चित् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वं विवक्षितम्। आद्ये कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावेवाव्याप्तिः।क

मान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यस्य । यत्किञ्चादिति। यत्किञ्चिद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामान्यस्य वेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टेति। पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य स्वस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदात्मकेत्यर्थः। घटाभावाद्यधिकरणेपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावादेरभावस्योत्तरक्षणावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः । न च पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेरभावः स्वाभावस्य प्रतियोगी न घटाभावादेरिति

द्वितीयविवक्षेति । यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वविवक्षानुसारेणेत्यर्थः । अप्रतियोगिपदेनेति। इदञ्च यथाश्रुतमूलाभिप्रायोक्तम्। वस्तुतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयम्। अन्यथा वन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तेः पूर्वमुपदर्शितत्वादिति बोध्यम् । अत्र चेति । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नवदन्यत्वं हेतुमतस्तदन्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च प्रतियोगितानवच्छेदके ऽनन्तधर्मभेदानिवेशे गौरवमिति वाच्यम् । गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकमते गुरुधर्मघटितकम्बुग्रीवादिमद्भेदस्याप्यप्रसिद्ध्या साम्यादिति भावः।

अथ वा हेतुमन्निष्ठ-
विरहाप्रतियोगिना।
साध्येन हेतोरैकाधि-
करण्यं व्याप्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

पिसंयोगाभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो वृक्षावृत्तिरपि कपिसंयोगो भवति तदनधिकरणं च वृक्ष इति। द्वितीये प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः। सर्व्वस्यैवाभावस्य पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। न च वन्हिमान् धूमादित्यादौ घटाभावादेः पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्व्वतादेस्तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्प्रतियो-

---

वाच्यम्। पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटाभावादेर्योऽभावस्तदभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टघटाभावरूपस्य घटाभावानतिरेकितया विशिष्टघटाभावप्रतियोगिनस्तस्य शुद्धघटाभावप्रतियोगित्त्वात्। तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्यसम्भव इति भावः। घटाभावात्मकतयेति। अभावाधिकरण-

---

अभावीयाविशेषणतेति। दैशिकविशेषणतेत्यर्थः। न त्वभावप्रतियोगिकाविशेषतेति तदर्थः। तथासति कालिकविशेषणतया अप्यभावप्रतियोगिकत्वेन तद्व्यावृत्तेरसम्भवादेवमग्रेपि बोध्यम्। महाकालभेदाभावादित्यर्थ इति। ननु दैशिकविशेषणताया महाकाले महाकालभेदासत्वेपि कालिकसंबन्धेन तत्र महाकालभेदविशिष्टघटसत्वे बाधकाभावः। तेन संबंधेन तस्य जगदाधारत्वादित्याशङ्कायामाह। सामानाधिकरण्येति। विशेषणेति। विशेषणविशेष्यप्रातियोगिक-

ग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथमप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घटाभावे यो वन्ह्यभावस्तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वन्हिरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्व्वतादीति क्रमेण प्रतियोगिव्यधिकरणस्याप्रसिद्धत्वात्, यदिचघटाभावादौवन्ह्यभावादिर्भिन्नइत्युच्यते । तथापि धूमाभाववान् वन्ह्यभावादित्यादावव्याप्तिः । तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः स्वरूपसम्बन्धस्तेन च सम्बन्धेन सर्व्वस्यैवाभावस्य पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्येति तृतीये तु कपिसंयोगाभाववान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः । तत्रात्मवृत्तिकपिसंयोगाभावाभावः कपिसंयोगस्तस्य च गुणत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभा-

---

काभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वादिति भावः । इत्यादावित्यादिना अभावसाध्यकसद्धेतुमात्रपरिग्रहः । स्वरूपसम्बन्ध इति । अभावीयविशेषणतेत्यर्थः । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावेति । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत्स्वं घटाभावादि तदभावात्मकेत्यर्थः । प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावानङ्गीकारादाह । कपीति । घटाभावीययत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नानाधिकरणत्वस्य हेत्वधिकरणे सम्भवान्न प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिः सम्भवतीति भावः । घटत्वहेतुके यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य घटादेर्न सम्भवति उत्पत्तिकाले घटे गुणसामान्याभावत्वादत आत्मपर्यन्तानुधावनम् । तृतीयाविवक्षानुसारेण समाधत्ते । यादृशेति । यादृश्याः प्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितावच्छेकतानाश्रयत्वमित्यर्थः । विवक्षितत्वात्, अप्रतियोगिपदेन विवक्षितत्वात् । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ गुणसामान्याभावत्वावच्छि-

---

संसर्गाभ्यामित्यर्थः । महाकालमात्रवृत्तीति । महाकालानुयोगिकविशेषणताया-

वत्त्वमपि तदवच्छिन्नानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्यात्मन इति । मैवम् । यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः, हेत्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्व्वेषामभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वात् । अत्र केचित् । महाकालभेदविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य घटाधारत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात्, महाकाले महाकालभेदाभा-

---

न्नप्रतियोगिताया एव तादृशप्रतियोगितापदेनोपादातुं शक्यतया तदनवच्छेदकत्वस्य कपिसंयोगाभावत्वे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । अत्र च यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं हेत्वधिकरणस्य तद्धर्मभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य लघोर्निर्दुष्टत्वसम्भवेपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यमिति भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वविवक्षणे ऽव्याप्तिमाशङ्कते । नन्विति । महाकालभेदविशिष्टघटाभाव इति । अभावीयकालिकविशेषणताघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महाकालभेदविशिष्टस्य घटस्याभाव इत्यर्थः । महाकाले महाकालभेदाभावादिति । अभावीयविशेषणतासम्बन्धेन महाकालभेदाभावादित्यर्थः । सामानाधिकरण्यघटकीभूतविशेषणविशेष्यसम्बन्धाभ्यां यत्र विशेषणविशेष्योभयसत्त्वं तत्रैव विशिष्टाधिकरणत्वोपगमादिति भावः । ननु महाकालमात्रवृत्तिविशेषणतासम्बन्धेन साध्यतायां महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावोपि न-

---

स्साध्यत्वइत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । यद्यपि पूर्वोक्तोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे गगनाभावएव तत्रापि प्रसिद्ध्यति तथापि गगनादेरपि कालिकसंबंधेन महाकालवृत्तित्वमस्त्येव । अन्यथा पूर्ववृत्तिताघटितशाब्दादिकारणत्वं

वात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्म्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । व्यापकसामानाधिकरकण्यं च व्याप्तिः । यत्सम्बन्धः

प्रतियोगिव्यधिकरणस्तत्र तेन सम्बन्धेन महाकालान्यत्वविशिष्टघटाधिकरणाप्रसिद्धेरत आह । वस्तुत इति । अत्र प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वघटितलक्षणकरणेपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितायाअप्रसिद्धेरतः प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावपर्यन्तानुधावनम् । समवायेन वह्न्यभावप्रतियोगितायां वन्हित्वावच्छिन्नत्वसत्त्वात् संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंयो-

---

गगनादौ न स्यादवृत्तित्वप्रवादस्तु कालिकदिक्कृतविशेषणतातिरिक्तसंसर्गेणावृत्तित्वादेव । अत एव जगतामाश्रयो मत इति मूलमपि सङ्गच्छतइति भावः । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणमनर्थकम् प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे समवायादिना घटाद्यभावस्यैव प्रसिद्धिसम्भवादित्याशङ्क्य तथोक्तावपि समवायेन वन्ह्यभावमादायाव्याप्तिवारणायोत्तरत्र प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यावश्यंनिवेशनीयतया समवायेन घटाद्यभावीयतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तितादवस्थ्यादिति समाधत्ते । अत्रेति । एकैकाभावनिवेशे ऽव्याप्तिप्रदर्शनेनोभयाभावनिवेशं सार्थकयति । समवायेनेति । सामान्यपदमतिव्याप्तिवारकतया सार्थकयति । संयोगेनेति । हृदि निधायेति । तथा चैतस्यार्थस्यानुक्तएवैतदर्थसूचनाय· संक्षेप इत्युक्तमिति भावः । नन्ववच्छेदकत्वमवगाहतएव कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिः किं तु तत्र स्वरूपसंबंधरूपं किं त्वनतिरिक्तवृत्तित्वन्तदपि न प्रतियोगितावच्छेदकशून्यावृत्तित्वन्तथासति गुणे सत्ता नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः घटत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नव्यापकतानवच्छे-

साध्यतावच्छेदकः सम्बन्धः । यद्धर्म्मः साध्यतावच्छेदको धर्मः । तत्र यदि यद्धर्मावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा समवायेन यो वन्ह्यभावस्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः समवायस्तेन प्रतियोग्यनधिकरणपर्व्वतादिवृत्तिः स एव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं च वन्हित्वमित्यव्याप्तिः स्यात् । यदि च यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावमात्रमुच्यते तदा तादृशस्य संयोगेन घटाभावस्य प्रतियोगितायां संयोगसम्ब-

---

गावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात् वन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणाय यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वयोर्निवेशः। संयोगेन घटाभावप्रतियोगितायां धूमत्वावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्ये इति । अप्रसिद्धमिति । तथा चाव्याप्तिरिति भावः । यदि च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिताकाभाव एव विषयो न तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपीत्युच्यते तदा यत्किंचिद्घटवत्यपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति वाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिरिति हृदि निधाय संक्षेप इति । मूले पक्षतानिरूपणे सङ्गतेरप्रदर्शनात् तां प्रदर्शयति, पक्षवृत्तित्वमि-

---

दकत्वादिति । न च कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वन्तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् तथा चाप्रसिद्धितादवस्थ्यम् घटसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेक्षया कम्बुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्घटितोक्तावच्छेदकताया असम्भव इति वाच्यम् । कम्बुग्रीवादिमत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वेनोपगंतव्यत्वात्तस्य च प्रसिद्धत्वादिति चेन्नैवम् । घटो नास्तीति प्रतीत्या हि घटत्वादेः स्वरूपसम्बंधरूपमवच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति वक्तव्यम् । तत्र च नञर्थाभावे घटस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयात्तादृशप्रतीत्या घटत्वादेरवच्छेदकत्वावगाहनाद्यथा तादृशप्रतीतिः घटत्वादेरवच्छेदकत्वे मानन्तथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्वे निरुक्तावच्छेदकत्वानवगाहनात्कथन्तस्य तादृशावच्छेदकत्वन्तत्प्रतीतिगोचर इति घटो नास्ती-

त्यत्रेति । तथा च प्रकृतस्य परामर्शस्य घटकतया पक्षधर्मत्वमपि प्रकृतं तदुपपादकत्वरूपोपोद्घातसङ्गत्या पक्षतानिरूपणं व्याप्तिनिरूपितैककार्यकारित्वमेव सङ्गतिरिति बोध्यम् । मूले पक्षतालक्षणस्य स्पष्टतयाऽनुक्तेः

ति यदियमपि स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छेदकत्वं कम्बुग्रीवादिमत्वे ऽवगाहतइति तद्बलाद् गुरुरपि भवत्यवच्छेदकः प्रतियोगिताया इति ग्रन्थकृत्तात्पर्यान्तेन च गुरुधर्मस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य बाधादुक्तप्रतीतौ स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिनो ऽभावे अन्वयोभ्युपेयते घटोनास्तीत्यादौ तु लाघवाद् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटादेरन्वयोभ्युपगन्तुमुचितइति वाच्यम् । समानाकारकप्रतीत्या एकत्र प्रतियोग्यंशे प्रकारभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमपरत्र तादृशधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहित्वमिति कल्पनस्यानुचितत्वेन लाघवादुभयत्रैव प्रतियोगिविशेषणीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गावगाहिताकल्पनस्यैव उचितत्वेन गुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वमित्यत्रैव प्रमाणदौर्लभ्यं प्रतीत्यनुरोधेनैव अवच्छेदकतासिद्धेरुपगन्तव्यत्वादिति ध्येयम् । ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकाव्याप्त्याशंकैव न सम्भवति गुरुधर्मस्य साध्यतावच्छेदकताया असंभवादिति कथमेतदिति चेन्न । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एव गुरुधर्मे प्राचीनैरंगीकारात् साध्यतावच्छेदकताया विषयताविशेषरूपत्वेन गुरुधर्मस्यापि तत्सम्भवादिति हृदयम् । पक्षवृत्तित्वमित्यत्रेतीति मूले किमुत्तरं इति पूरणीयम् । तथा च पक्षवृत्तित्वघटकपक्षत्वं यज्जिज्ञासाविषयइतिहेतुस्तत्पक्षत्वमाहेत्यर्थः । नन्वेतावता का सङ्गतिः प्रदर्शितेत्याशङ्कायामाह । तथाचेति । ननु परामर्शनिरूपणानन्तरम्पक्षतानिरूपणे भवतूपोद्घातसङ्गतिः व्याप्तिनिरूपणाव्यवहितोत्तरम्पक्षतानिरूपणे का सङ्गतिरित्यत आह । व्याप्तिनिरूपितेत्यादि । एककार्यकारित्वं । एककार्यप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकत्वञ्च कारणकारणतावच्छेदकसाधारणम् । तेनानुमितौ पक्षतायाः कारणत्वेपि व्याप्तेर्विषयविधया कारणतावच्छेकत्वेपि च न क्षतिः । अत एव सद्धेतुनिरूपणानन्तरं हेत्वाभासनिरूपणेप्येककार्यकारित्वसङ्गतिप्रदर्शनन्दीधितिकृतां सङ्गच्छते । स्वोक्तसद्धेतोः परामर्शेनानुमितेर्जननात् परोक्तप्रतिहेतोर्दुष्टत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकानिरासद्वारा ऽनुमितावुपयोगाच्च । वस्तुतस्तूपोद्घातोपि व्याप्तिनि-

न्धावच्छिन्नत्वसत्त्वादव्याप्तिः स्यादत उभयमुपात्तम् । इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसम्बन्धेन यो घटाभावस्तत्प्रतियोगिनो घटस्यानधिकरणे महाकाले वर्त्तमानः स एव संयोगेन घटाभावस्तस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वान्नाव्याप्तिः । धूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदमुपात्तम् । ननु प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यादौ प्र-

---

पक्षतालक्षणं स्वातन्त्र्येण प्रदर्शयन् मूलार्थमाह । सिषाधयिषाविरहेति । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्या सिषाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वं निषेधयति । सिषाधयिषामात्रं न पक्षतेति । मेघानुमानात्, मेघानुमितेः । अत एव, वक्ष्यमाणदूषणादेव । सिषाधयिषाविरहरूपविशेषणस्य प्रयोजनमाह । सिद्धौसत्यामिति । अत इति । तत्रानुमितिनिर्वाहकपक्षतासिद्ध्यर्थामिति भावः । तत्र सिषाधयिषायाम् । सात्यामसत्याम-

---

पितासङ्गतिर्भवत्येव, तदभिधानानन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्यैव तन्निरूपिततत्सङ्गतित्वात्, व्याप्तिनिरूपणानन्तरमप्येकपरामर्शविषयत्वेन पक्षवृत्तित्वस्मरणे वृत्तित्वघटकं किं पक्षत्वमिति जिज्ञासोत्पादसम्भवात् । अत एव पक्षतानिरूपणानन्तरम्परामर्शस्य कारणताव्यवस्थापने दीधित्युक्तानुमितिलक्षणोपोद्घातस्य पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमुपपादितं गदाधरभट्टाचार्य्यैरिति ध्येयम् । स्पष्टतयेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावो यत्र सपक्ष इत्युक्त्वाप्यर्थात्तादृशाभावः पक्षतेति लाभसम्भवात्स्पष्टतयेत्युक्तम् । अव्याप्त्यापत्येति । पक्षे पक्षताभावापत्येत्यर्थः । न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः समवायेन पुरुषे सत्वेपि पक्षे तदभावसत्वात्पक्षतापत्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतासम्बन्धेन वर्त्तत इति तदर्थात् । अत इतीति । चतुर्थ्यन्तात्तसिरिति भावः । एककालेति । एकक्षणेत्यर्थः । तेन न स्थूलकालमादायातिप्रसङ्गः । विरोधिसत्वे प्रतिबन्धकसत्वे अनुमित्सा स्यात् अनुमित्सा वर्त्ततेत्यर्थः । अन्यथा परामर्शाभावेऽनुमितेरेवानुत्पत्त्या सिषाधयिषाया उत्तेजकत्वकल्पने बीजाभावात्प्रतिबन्धकसत्वे कार्य्योत्पादार्थमे-

सिषाधयिषया शून्या
सिद्धिर्यत्र न तिष्ठति ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्व-
ज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ ७० ॥

मेयवन्हित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धम्, गुरुधर्म्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न । कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाविषयीकरणेनगुरुधर्म्मस्याप्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः । पक्षवृत्तित्वमित्यत्र पक्षत्वं किं तदाह । सिषाधयिषयेत्यादि । सिषाधयिषावि-

---

पीति । सत्यामुभयाभावप्रयुक्तस्यासत्यां विशेष्याभावमात्रप्रयुक्तस्योक्ताविशिष्टाभावस्य सत्वादिति भावः । सिद्धौ सत्यामसत्यां चेति । सत्यां विशेषणाभावमात्रप्रयुक्तस्यासत्यां तूभयाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धेः सत्त्वादिति । सिद्धेः सत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया

वोत्तेजकस्य कल्पनीयत्वात् । सिद्धचसत्वे प्रतिबन्धकाभावादेव कार्य्योत्पादसम्भवेनोत्तेजकस्यैवानपेक्षितत्वात् । सिषाधयिषाभावे धर्मिणोऽसत्वेन कस्योत्तेजकत्वं कल्पनीयामिति भावः । सिद्धिमात्रकाले परामर्शमात्रकाले च सिषाधयिषायास्सम्भवात्सिद्धिकालइत्यादिमूलमसङ्गतमतो व्याचष्टे । सिद्धीति । ननु वान्हिमानिति प्रत्यक्षानन्तरं सिषाधयिषैव न सम्भवति, इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य ताद्दप्रत्यक्षात्पूर्वमेवोपगमे प्रत्यक्षमेव न सम्भवति बलवादिच्छासामग्र्या प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षानन्तरन्तदुपगमे सिषाधयिषाक्षणे प्रत्यक्षमेव न तिष्ठतीत्याशङ्कानिरासाय शेषम्पूरयति । अनुमितीत्यादि । परिचायकं रूपमिति । यद्यपीच्छासत्वे सिद्धिसत्वे अनुमितिरित्यनन्तरन्तत्तद्व्यक्तित्वेन विशेषेच्छाव्यक्तीनां ज्ञानसम्पादनमित्यर्थः । तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्येवकारेणानुमितिरित्यनन्तभावस्योत्तेज-

रहविशिष्टायाः सिद्धेरभावः पक्षता, तद्वान् पक्ष इत्यर्थः। सिषाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात्। अत एव साध्यसंदेहोऽपि न पक्षता, विनापि संदेहं तदनुमानात्। सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भवत्येवातः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम्। तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र च सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता। यत्र च सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिषा-

---

अभावादिति भावः। सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं च सिद्धावेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वम्, तेन सिषाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिकसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वसत्वेपि न क्षतिः। परामर्शरूपकारणसत्वे सिद्धिरूपावि-

---

कतावच्छेदककोटिकप्रवेशो व्यवच्छिद्यते न तु यत्किञ्चिद् ज्ञानं जायतामितीच्छैव न सम्भवति, सिद्धे वस्तुनि इच्छानुत्पत्तेर्यत्किञ्चिज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात्। न च सिद्धेपि सिद्धत्वेनाज्ञानदशायामिच्छादर्शनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सिद्धत्वज्ञानाभावेऽप्युत्पन्नज्ञानादिव्यक्ताविच्छानुत्पत्त्या ज्ञानादिव्यतिरिक्तस्थलएव सिद्धत्वज्ञानम्प्रतिबन्धकं, ज्ञानादौ तु सिद्धमात्रं विरोधीति सिद्धान्तात्। अत एवोक्तं इच्छायामिच्छाविरहादिति तत्र तत्र ग्रन्थकृद्भिरित्यतो व्याचष्टे। एतदुत्तरकालीनेति। अनुमितिसामग्रीसत्वइति। अनुमितिसामग्र्यभावे तादृशेच्छाबलादनुमिताविष्टापत्तिरेव न सम्भवति। तत्सत्वे परामर्शादिमत्वेनात्मनो मानससामग्रीसत्वेन स्वोत्पत्त्यापीच्छाया विषयसिद्ध्या अनुमित्युत्पादासम्भवात्तादृशेच्छाया अनुमितिं विना न विषयसिद्धिस्तादृशेच्छाया एवेत्तेजकत्वोपगमादिति भावः। ननु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमानिति प्रत्यक्षानन्तरं वन्हेः प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेन वन्हेर्नानुमितिः सम्भवति वन्हिविषयकशाब्दबोधेनापि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसम्भवादित्याशङ्कानिरासाय पूरयति। शाब्दसामग्र्यसत्वइत्यादिरिति। तथा च तदानीं वन्हेरशाब्दसम्भ-

धयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् । ननु यत्र परामर्शान-
न्तरं सिद्धिस्ततः सिषाधयिषा तत्र सिषाधयिषाकाले परा-
मर्शनाशान्नानुमितिः, यत्र सिद्धिपरामर्शसिषाधयिषाः क्र-
मेण भवन्ति तत्र सिषाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात् प्रतिबन्ध-
काभावादेवानुमितिः । यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शाः
सन्ति तत्र परामर्शकाले सिषाधयिषैव नास्ति, एवमन्य-
त्रापि । सिद्धिकाले परामर्शकाले वा न सिषाधयिषा, यो-

रोधिसत्त्वे यद्यनुमित्सा स्यात्तदा तस्या उत्तेजकत्वं वाच्यं, नचैतत्सम्भव-
तीत्याशङ्कते । ननु यत्रेति । परामर्शानन्तरं परामर्शद्वितीयक्षणे ततः सिद्ध्युत्-
त्पत्तिद्वितीयक्षणे । क्रमेण अव्यवधानेन । एवमन्यत्रापीति । यत्र परामर्शसि-
षाधयिषासिद्धयः क्रमेण भवन्ति, एवं सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शाः, एवं सि-

---

धेनानुमित्यैवेच्छाया विषयसिद्धिर्भवतीत्यभिप्रायः । तदिच्छाव्यक्तेरिति ।
धूमपरामर्शकालीनाया आलोकेन वन्हिमनुमिनीयामितीच्छाव्यक्तेरित्यर्थः । अनुत्तेज-
कत्वादिति । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवन्हित्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धक-
ताया अनुत्तेजकत्वादित्यर्थः । तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितावच्छेदकतावदभा-
वाप्रतियोगित्वादिति यावत् । अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति । अनुमतित्वावच्छि-
न्नविधेयकेत्युक्तौ पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकज्ञानमेव जायतामित्यादि भाना
सङ्कत्यापत्तिरिति तत्परित्यागः । न चैतादृशेच्छाया उत्तेकत्वेपि सिद्धि-
सत्वे पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षादिसामग्रीकालेपि तादृशेच्छाबलात्तादृ-
शानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षोद्देश्यत्वविधेयत्वयोरप्रमाणकत्वात् । न
चैवमनुमितिगोचरत्वनिवेशोपि व्यर्थः तादृशेच्छाया अनुमितिमात्रविषय-
कत्वादिति वाच्यम् । पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकप्रत्यक्षं जायतामिति हि
प्रत्यक्षेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् । न चैवमपि शाब्दबो-
धेप्युद्देश्यत्वविधेयत्वयोरङ्गीकारात्तादृशेच्छाबलात्तादृशशाब्दसामग्रीसत्वेपि सिद्धि-
सत्वे अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । पर्वतो वन्हिमानिति शाब्दबोधे प-
र्वते वन्हिमत एव तादात्म्येन प्रकारतया पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित-

ण्यविभुविशेषगुणानां यौगपद्यनिषेधात्, तत् कथं सिषाध-
यिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न। यत्र वन्हि-
व्याप्यधूमवान् पर्व्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः सुखसाधन-
मिति प्रत्यक्षं स्मरणं वा, ततः सिषाधयिषा तत्र पक्षतास-
म्पत्तये सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वविशेषणस्यावश्यकत्वात्।
अत्रेदं बोध्यम्। यादृशयादृशसिषाधयिषासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे
यल्लिङ्गकानुमितिस्तादृशसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्य-

षाधयिषापरामर्शसिद्ध्यश्चेत्यर्थः। सिद्धिकाले परामर्शकाले चेति । ।सिद्धि-
परामर्शोभयक्षणइत्यर्थः। कथमिति। किमर्थमित्यर्थः। इति प्रत्यक्षमिति।अ-
नुमितीष्टसाधनताविषयकमिति शेषः।प्रत्यक्षोत्पत्तेः पूर्वमनुमितीष्टसाधनता-
धीस्वीकारे इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धात् प्रत्यक्षमेव न स्यात्। यादृशयादृ-
शेति।घटानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वेपि पर्वतो वन्हिमानिति सिद्धिस-

---

वन्हित्वावच्छिन्नविधेयतायास्तत्रासत्वात्, तादृशवन्हिविधेयताकत्वप्रकारताशा-
ल्यनुमितिविषयकेच्छाविषयकेच्छात्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वात्। अ-
थैवमपि पर्वते वन्हिमतस्तादात्म्येन साध्यतायाम्पर्वते वन्हिमद्विधेयकशाब्दसा-
मग्रीदशायां सिद्धिसत्वेपि पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवन्हिमत्वावच्छिन्न-
विधेयताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाबलात्पर्वतोद्देश्यकवन्हिविधेयकानुमित्यापत्तेरिति
चेन्न। शाब्दबोधेप्युद्देश्यताविधेयतयोरुपगमे एतादृशेच्छानामपि वन्हिविधेयकानु-
मितिस्थले तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः स्वीकरणीयत्वाल्लघूपायसम्भवस्थले एव
गौरवस्य स्वीकर्त्तुमनुचितत्वात्। वस्तुतस्तु शाब्दबोधे विधेयत्वादिकमप्रामाणिकमेव,
अनुमितावेव, तदङ्गीकार आवश्यकः। अन्यथा पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेस्तात्पर्येण
पर्वतमनुमिनोमीत्यादिप्रयोगापत्तेरनुमितेर्विधेयत्वादिमत्वएवान्यत्र द्वितीयाया विष-
यित्वार्थकत्वेप्यनुमित्यर्थकधातुसमभिव्याहारे विधेयत्वस्य द्वितीयार्थतामुद्देश्यत्वस्य
सप्तम्यर्थतामुपगम्य तादृशप्रयोगवारणसम्भवात्। न च प्रकारित्वमेव
तत्र द्वितीयार्थो ऽस्तु तावतापि पर्वतमनुमिनोमीतिप्रयोगवारणसम्भवादिति
वाच्यम्। तथापि पर्वतत्वमनुमिनोमीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः। अत एवोक्तं गदाधरभट्टा-

भावस्तल्लिङ्गकानुमितौ पक्षता । तेन सिद्धिपरामर्शसत्त्वेऽपि यत् किं चिज् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः । वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्व्वतोवन्हिमानितिप्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षादिभिन्नं वन्हिज्ञानं जायतामितीच्छायां तु भवत्येव । एवं धूमपरामर्शसत्त्वे आलोकेन वन्हिमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः । सिषाधयिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वे नानुमितिस्तादृशी सिद्धिर्व्विशिष्य तत्तदनुमितिप्रति-

---

त्वे वन्हिमानित्यानुमित्युत्पत्तेः पर्वतो वन्हिमानिति सिद्धिसत्त्वेपि तदिच्छाबलात्तादृशानुमित्यापत्तिरत उक्तं सिद्धिसत्त्वइति । इदं चोत्तेजकेच्छादिव्यक्तेः परिचायकम् । उत्तेजकत्वे तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेति बोध्यम् । तेन तत्तदिच्छाया उत्तेजकत्वेन । यत्किञ्चित् ज्ञानमित्यस्यैतदुत्तरकालीनामित्यादिः । अन्यथा यत्किञ्चित् ज्ञानस्य सर्वदा सिद्धत्वेन तद्रूपेणेच्छाविरहात् । नानुमितिरिति । नानुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तादिच्छायास्तद्व्यक्तित्वे

चार्यैरनुमित्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थ इति । शाब्दार्थकधातुयोगे तु विषयित्वस्याद्वितीयार्थत्वेपि न क्षतिः । यदि तु पर्वतं शृणोमीति प्रयोगापत्तिः पर्वतविशेष्यकशाब्दस्यापि पर्वतविशेष्यकत्वादिति विभाव्यते, तदा द्वितीयान्तपदसमभिव्याहारस्थले तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितैव द्वितीयार्थोस्तु, अतिरिक्तान्तोपादानात्पर्वते वन्हिमत्वं शृणोमीति प्रयोग इति ध्येयम् । अथैवमपि धूमपरामर्शमात्रदशायाम्पर्वतोद्देश्यतानिरूपितवन्हिविधेयताकालोकलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलाद्धूमालिङ्गका वन्ह्यनुमित्यापत्तिरतस्तादृशेच्छाया अपि तादृशसाध्यविधेयकत्वप्रकारकत्वादनुमितिविषयकत्वाच्च । न च किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमपीच्छाविशेषणन्देयमतो न तादृशेच्छाबलादुक्तानुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तथासति तादृशवन्हिविधेयताकाधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्वेपि धूमलिंगकवन्ह्यनुमितिर्न स्यात् । न च तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तदन्यधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वानुप्रकारिकैवेच्छोत्तेजिका वाच्येति धूमलिङ्गकत्वप्रकारितायास्संग्रहे भिन्नभिन्नलिङ्गकत्वप्रकारिकेच्छाया वारणञ्च सम्भवतीति वाच्यम् । एवमपि तादृशवन्हिविधेयताका धूमलिङ्गकानुमितिरा-

नोत्तेजकत्वानभ्युपगमादिति भावः। न च यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिर्भवत्येवेति वाच्यम्। अनुमितिसामग्रीसत्त्वे आत्मादिविषयकयत्किञ्चिन्मानसादिसामग्रीसत्त्वानियमेन यत्किञ्चिन्मानसाद्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेः तत्रानुमित्युत्पत्ताविष्टापत्त्यसम्भवात्। नन्वनुमितित्वप्रकारेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं वाच्यं तावतैव यत्किञ्चित् ज्ञानं जायतामितीच्छावारणसम्भवान्नतु तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं कल्प्यं गौरवादित्यत आह। वन्हिव्याप्येति। प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानमित्यस्य शाब्दसामग्र्यसत्त्वे इत्यादिः। शाब्दसामग्रीसत्त्वे शाब्द-

---

लोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामितीच्छाबलाद्धूमलिङ्गकानुमितेरशक्योपपादनत्वादिति चेत्, मैवम्। तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ निरुक्तवन्हिविधेयकत्वप्रकारितानिरूपितातद्धर्मान्यधर्मावच्छिन्नलिंगकत्वप्रकारकत्वानिरूपितानुमितिनिष्ठविशेष्यताशालित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगंतव्यत्वात्। उक्तसमूहालम्बनेच्छायां त्वनुमितौ विशेष्यताद्वयमेका धूमलिंगकत्वप्रकारतानिरूपिता अपरा चालोकलिंगकत्वप्रकारतानिरूपिता, समूहालम्बने प्रकारताभेदेनैव विशेष्यताभेदा, दन्यथा वृक्षः कपिसंयोगवान्तदभाववांश्चेति समुच्चयस्य वृक्षः कपिसंयोगी न वेतिसंशयस्य च भेदो न स्यादेकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनेपि प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदः, संशये चोभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतात्वेनैव तयोर्वैलक्षण्यात्। इत्थञ्च धूममात्रलिंगकानुमितित्वमेवैतादृशेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकं वाच्यम्। अन्यथा धूमालोकोभयपरामर्शाभ्यां धूमलिंगकत्ववदालोकलिंगकानुमितिर्जायतामित्येकविशिष्टापरवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानबलात्तादृशानुमाने वन्ह्यनुमितावुक्तसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारापत्तेः। अथ वा किञ्चिल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वमेवेच्छाविशेषणमुपादेयम्। धूमलिङ्गकत्वप्रकारकेच्छायाः पृथगेवोत्तेजकत्वस्य कल्पनीयतया तदग्रहो न दोषायेति कृतम्पल्लवितेन। यादृशसिद्धिसत्त्वे पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः तादृशसिद्धिः तादृशानुमितौ प्रतिबन्धिकेत्युक्तौ तादृशानुमितौ पर्वतो वन्हिमानित्याकारकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वन्न स्यात् तादृशसिद्धिसत्त्वेपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पादादत उक्तम्। सिषाधयिषेत्यादि। पर्वतत्वावच्छिन्नेति। सिषाधयिषाविरहइत्यादिकम्परिचायकमात्रं, अन्यथा विशेष्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। भिन्नविषयकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेपि सिषाधयिषां विनैवा-

बोधेनैवेच्छाविषयसिद्धिसम्भवात्, भवत्वेवेत्यनुमितिरित्यनेन संबध्यते। तथा चानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे तत्रानुमितिर्न स्यादिति भावः। ताल्लिङ्गकत्वप्रवेशस्य फलमाह। एवमित्यादिना। नानुमितिरिति। इच्छायास्तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकतया तादिच्छान्यक्तेरनुत्तेजकत्वादिति भावः। इदं तु बोध्यं, पर्वते वन्ह्यनुमितिर्जायतामित्याद्यनुगतेच्छानां पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकत्वप्रकारतानिरूपितवन्हित्वविधेयकत्वप्रकारताशाल्यनुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगतरूपेणैवोत्तेजकत्वं प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामित्याद्यननुगतेच्छानां तु तत्तद्व्यक्तित्वेन न तु सकलेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन गौरवादिति। सिषाधयिषाकाले पर्वते वन्हिमानिति सिद्धिसत्त्वेपि पर्वतो वह्निमानि-

---

नुमित्युत्पादात्। प्रत्यक्षे सामग्रीत्यस्य समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीपरतान्दर्शयति। तेनेतीति। ननु वन्ह्यादौ चक्षुःसन्निकर्षदशायां वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानवतो वन्हेःप्रत्यक्षे नानुमितिरित्येव मूले कुतो नोक्तं, किं संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थलानुरोधेनेत्याशङ्कान्निरसितुमाह। एतादृशेति। तद्विषये, प्रत्यक्षविषये। विषयित्वं सप्तम्यर्थः। तस्य चानुमितावन्वयः। तथा च प्रत्यक्षाविषयसाध्याविषयिकानुमितिसामग्रीप्रदर्शनार्थमित्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति। प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तर्गतत्वेनेत्यर्थः। प्रत्यासत्तेरिति। एकसामग्रीप्रदर्शनेनैवोभयसामग्रीप्रदर्शनोपपत्तौ पृथक् सामग्रीप्रदर्शनस्यानुचितत्वादिति भावः। ननु पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वएव लाघवम्। एकप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरित्याशङ्कान्निराकर्त्तुमेकप्रतिबन्धकतैव न सम्भवति भिन्नभिन्नरूपेणैवेच्छायाः सिद्धौ सामग्र्याश्चोत्तेजकत्वस्य वाच्यत्वादित्याह। शाब्देत्यादि। वाक्यादित्यर्थः। पर्वतो वन्हिमानित्यादिवाक्यात्सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वं बोध्यम्। अनुमितिगोचरेच्छात्वेनेति। यथोक्तानुमितिगोचरेच्छानिष्ठतद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः। उक्ताननुगतेच्छानान्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकतायाः पूर्वमुक्तत्वादिति ध्येयम्। अनुमित्यनुत्पादेनेति। प्रत्यक्षेणैव तादृशेच्छाया विषयसिद्धिसम्भवादिति भावः। अनुमितित्वप्रकारिकेच्छात्वेनेति। यद्यप्येवंसति वन्हिप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षातिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां वन्हेरनुमितिर्न स्यात् तथापि प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छात्वेनापि प्रत्यक्षसामग्र्या उत्तेजकत्वस्य कल्पनीयत्वाददोषः। चक्षुस्संयोगादिरूपेति। यद्यपि चक्षुस्संयोगमात्रन्न सामग्री तथाप्येकक्षणवृत्तित्वसम्बन्धेन तत्पुरुषीयविशेषणज्ञानादिविशिष्टचक्षुस्संयोगस्य सामग्रीत्वसम्भवो बोध्यः। विजातीयेति। परमात्ममनसोः संयोगव्यावृत्तयैनात्यावच्छिन्नेत्यर्थः।

वन्हिका वक्तव्या। तेन पर्व्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वन्हिमानिति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः। परं तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदेकावच्छेदेनानुमितिं प्रति प-

---

त्यनुमित्युत्पत्तेस्तादृशसिद्धेर्न तादृशानुमितिप्रतिबन्धकत्वं स्यादतउक्तंसिषाधयिषाविरहकालइति।विशिष्यैवेति।पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवन्हित्वावच्छिन्नप्रकारताशालि।निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता वक्तव्येत्यर्थः।तत्प्रयोजनमाह। तेनेति। सिद्धिरेवेत्येवकारेण सामानाधिकरण्येन सिद्धिव्यवच्छेदः। सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति त्विति। सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रतीत्यर्थः। अन्यथावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यवच्छेदाप्रतीतेः। सिद्धिमात्रमिति। पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वमित्यर्थः। उपाध्यायास्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्योरन्यतरस्याभावः पक्षता, तेन सिद्धिकाले समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकालेपि च नानुमित्यापत्तिरित्याहुस्तद्दूषयितुं प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्य पक्षताकुक्ष्यप्रवेशे प्रत्यक्षसामग्रीकाले कथं नानुमितिरित्युत्कटशिष्यजिज्ञासानुत्पादार्थं प्रथमतः स्वसिद्धान्तमाह। इदं तु बोध्यमित्यादिना। संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति हेतुभूतस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादिति भावः। एतादृशप्रत्यक्षसामग्रीविशेषपर्यन्तानुधावनं च तद्विषयेऽनुमितिसामग्रीसम्पत्तिदर्शनार्थं स्वातन्त्र्येणानुमितिसामग्रीप्रदर्शनेन प्रयासापत्तेः। स्वातन्त्र्येणेति। न तु पक्षताकुक्षिप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात्सिद्धावनुमितिगोचरेच्छात्वेन तादृशेच्छाकाले प्रत्यक्षसामग्रीकाले ऽनुमित्यनुत्पादेन सामग्र्यामनुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वस्यावश्यकतया एकरूपेणोत्तेजकत्वासम्भवात्। एवमुभयत्र सिषाधयिषाविरहस्य नैकसम्बन्धेन विशे-

---

स्वातन्त्र्येणेति। पक्षताकुक्ष्यप्रविष्टत्वेनेत्यर्थः। प्रत्यक्षसामग्रीत्वप्रमाणेति यावत्। अनुमानातिरिक्तेति। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यनुमित्युपधायकातिरिक्तसिद्ध्युपधायकान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति पर्यवसितोऽर्थः। यथाश्रुतेन चक्षुषोऽनुमित्यनुपपत्तेरिति बोध्यम्। ननु प्रत्यक्षसामग्री यथा भिन्नविषयकानुमिति-

क्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधि। इदं तु बोध्यम्। अयं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं यत्र पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति ज्ञानं तत्रासत्यामनुमित्सायां पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिरतोऽनुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्री कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धिका। एवं परामर्शानन्तरं विनापि प्रत्यक्षेच्छां पक्षादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमि-

---

षणत्वं सिद्धौ समवायघटितसामानाधिकरण्येन चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यां तु स्वाश्रयचक्षुःसंयुक्तमनःप्रतियोगिकविजातीयसंयोगघटितसामानाधिकरण्येनेत्येकरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वासम्भवादित्याशय इति दिक्। नन्वनुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे भिन्नविषयेऽपि प्रत्यक्षसामग्रीकाले ऽनुमित्यनुपपत्तिः । मन्मते तु अनुमानातिरिक्तप्रकृतसाध्यसाधकमानत्वेन पक्षताकुक्षौ तस्याः प्रवेशेनोक्तापत्त्यनवकाशादत आह। एवमिति। अनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकेति। तथा च भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्यास्तत्राभावान्न पूर्वोक्तस्थले ऽनुमित्यनुपपत्तिरिति भावः। यद्वानुमितिसामग्रीप्रतिबन्धिका अनुमितिसामग्र्येव प्रतिबन्धिका न तु भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्र्यनुमितौ प्रतिबन्धिकेत्यर्थः।

सामग्र्यभावघटिता तथा भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यभावघटितेति भिन्नविषयकप्रत्यक्षानुमितेस्सामग्रीसमवधानदशायामनुमित्यनुपपत्तिरशक्यसमाधिरेवानुमितिं प्रति प्रत्यक्षसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया तदभावघटितभिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावादित्यत आह। यद्वेति। विजयलक्षणेत्यादेः सद्धेतुनिरूपणानन्तरमित्यादिः। वादिनो विजयस्वरूपं यदेकं कार्यं तत्कारित्वन्तत्प्रयोजकत्वमित्यर्थः। स्वोक्तहेतोस्सद्धेतुत्वप्रतिपादनेनैव परोक्तहेतोर्दुष्टत्वप्रतिपादनेनापि कथायां वादिनो विजयादिति भावः। विजयेत्युपलक्षणमनुमितिलक्षणतत्वनिर्णयोऽप्यत्रैकं कार्यमित्यपि बोध्यम्। साधारणधर्मज्ञानं विनेति।

अनैकान्तो विरुद्धश्चा-
प्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च
हेत्वाभासाश्च पञ्चधा ॥ ७१ ॥

तिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेति॥ प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासान् विभजते । अनैकान्त इत्यादि । तल्लक्षणं तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम् । तथाहि व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वात्ते दो-

---

तथा च प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकानुमितिं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया न पूर्वोक्तानुमित्यनुपपत्तिरिति भावः । हेत्वाभासानिति । विजयलक्षणैकका-र्यकारित्वमत्र सङ्गतिर्बोध्या । ननु लक्षणात्मकसाधारणधर्मज्ञानं विना वि-शेषे जिज्ञासानुदयाद्विभागो निष्प्रयोजक इत्यतो लक्षणमाह । तल्लक्षणं त्विति । हेत्वाभासलक्षे त्वित्यर्थः । लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति । तथा ही-

---

तद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञानगोचरेच्छाम्प्रति तद्धर्मज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । निष्प्रयोजकइति । नास्ति प्रयोजको यस्मिन्निति व्युत्पत्या प्रयोजकशून्य इत्यर्थः । विभागे शिष्यजिज्ञासाया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । हेत्वाभासलक्षणन्त्विति । हेतोराभासा दोषा इति व्युत्पत्या हेतुदोषलक्षणन्त्वित्यर्थः । यद्यपि दुष्टहेतूना-मेव विभजनात् दुष्टहेतुलक्षणमेव वक्तव्यम् तथापि दोषज्ञाने जाते दोषवत्वरूप-दुष्टत्वलक्षणस्य ज्ञातुं शक्यत्वाददोषः । एवञ्च मूले हेत्वाभासादिति पदं हेतुवदाभा-सन्तइति व्युत्पत्या दुष्टहेतुपरमेवेति मन्तव्यम् । वन्ह्यभावेव्याप्तिरिति । तथा च सद्धेतोरपि दुष्टतापत्तेरिति भावः । न चेति । नन्ववच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे वन्ह्यभा-ववद्धृदविषयत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्तिविरहादप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वानाहार्य नि-श्चयत्वान्तर्भावेनैवावच्छेदकतापर्याप्तिः । न चैतत्त्रियतसहितयद्विषयत्वेन प्रति-बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्तिस्तत्त्वमिति विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् । वि-

ति । ते व्यभिचारादयः । ननु यद्विषयकत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो ऽवच्छेदक-
त्वं, तथा च वन्हिमान् धूमादित्यत्र वन्ह्यभावे ऽतिव्याप्तिः। पर्वतविशेष्यकव-
न्ह्यभावप्रकारकनिर्णयत्वेन वन्ह्यनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वे वन्ह्यभावविष-
यकत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्। न च स्वरूपसम्बन्धरूपा-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं वावच्छेदकत्वं तृतीयार्थः
वन्ह्यभावविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेप्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनाधिक-
रणत्वादतिरिक्तवृत्तित्वाच्च नातिव्याप्तिरिति वाच्यं, पर्याप्तिनिवेशे ऽसम्भ-
वापत्तेः।अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
टिप्रविष्टत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे ह्रदो वन्हिमान् धू-
मादित्यादौ वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्त्यापत्तेः प्रतिबन्धकत्वाभाववति
ह्रदइत्येतादृशज्ञाने वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वात् । विशिष्टह्रद-
स्य ह्रदानतिरेकादत आह । यद्विषयकत्वं चेति । एतद्विवक्षणप्रयोजनमाह ।
तेनेति । बाधभ्रमस्य बाधभ्रमत्वे समानाधिकरणस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्य-
भावप्रकारकत्वादेरित्यर्थः । अनुमितिविरोधित्वेपि, अनुमितिविरोधिताव-
च्छेदकत्वेपि । न क्षतिः । न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिः । इतरथा वन्ह्यभाव-
विषयकत्वस्य पर्वतविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकत्वरूपानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदककोटिप्रविष्टत्वात्तत्रातिव्याप्तिः स्यादिति भावः । यादृशविशिष्टेति ।
विवक्षिते तु तत्र नातिव्याप्तिरित्याह । तत्रेत्यादिना । न च वन्ह्यभाववि-
शिष्टपर्वतस्याप्रसिद्धत्वेपि यादृशविशिष्टपदेन वन्ह्यभावत्वाविशिष्टं वन्ह्यभाव-

---

शिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे वन्हित्वादीनां गुञ्जाद्यवगाहिभ्रमाणामप्रतिबन्धकत्वा-
नुपपत्त्या निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया व-
व्यक्ततया विशिष्टविषयकत्वादिसमुदायत्वस्य न्यूनवृत्तितया पर्याप्त्यनवच्छेदकत्वात्।
न च प्रमात्मकज्ञानीयनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितैव विशिष्टविषयितेति निरू-
प्यनिरूपकभावापन्नविषयितात्वेन विशिष्टविषयितानाम्प्रतिबन्धकतावच्छेदकता-
पर्याप्तिरक्षतैवेति वाच्यम् । प्रत्येकावृत्तेस्समुदायवृत्तित्वनियमेनैकदेशातिव्याप्तिवा-
रणाय पर्याप्त्यवच्छेदकतापर्यन्तनिवेशस्यावश्यकतया यादृशविशिष्टविषयितायाम-
वच्छेदकतापर्याप्तेः कथञ्चिदप्यसम्भवादत आह । अनतिरिक्तवृत्तित्वं वेति । प्रतिब-
न्धकताशून्यावृत्तित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वन्तथा च वन्ह्यभावप्रकारत्वादेर-
प्रतिबन्धकधर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणत्वान्न वन्ह्यभावादावतिव्याप्तिरितिभा-

मुपादाय तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यादृशविशिष्टेति विवक्षणे ऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैवावच्छेदकत्वस्य लक्षणे निवेशनीयतया वन्ह्यभावविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाभाववति वन्ह्यभाव इति ज्ञाने वृत्तेस्तत्रातिव्याप्तेरभावात् । न चैवं पूर्वोक्तरीत्या वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावव्याप्तिरिति वाच्यं, यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेत्यस्य यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वेनेत्यर्थकत्वात्तत्वमित्यस्य च तद्रूत्वमित्यर्थकत्वात् ह्रदइति ज्ञाने च वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वावच्छिन्नविषयकत्वाभावात् । अथाज्ञानातिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे ऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभाववति ह्रदो वन्हिमान्न वेति संशये वन्ह्यभाववान्

वः । पूर्वोक्तरीत्येति । विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया ह्रद इत्यप्रतिबन्धकज्ञानस्यापि विशिष्टविषयतयेत्यर्थः । एवं रीत्या क्वापि लक्षणागमनादव्याप्तिपदं केवलं लक्षणासत्वपरमेव तथा चासम्भव एवेति पर्यवसितम् । यद्रूपावच्छिन्नेति । नन्वेवं वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वादावेव न तु दोषे वन्ह्यभाववद्ह्रदादाविति कथन्तस्य दोषलक्षणत्वमत आह । तत्वमित्यस्येति । ननु यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वमेव ग्राह्यन्तच्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्वमेव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकीयसामानाधिकरण्यवाचकत्वादिति दीधित्युक्तेः तदवच्छिन्ना च विषयिता न प्रतिबन्धकीभूतज्ञाने ह्रदो वन्ह्यभाववानिति ज्ञाने सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन ह्रदत्वे वन्ह्यभावस्याप्रकारत्वादित्यत आह । वन्ह्यभावावच्छिन्नेति । तथा च वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वोभयमेव तत्र यद्रूपपदेन ग्राह्यन्न तूक्तं विशिष्टं येनोक्तदोषः स्यात् निर्धर्मितावच्छेदकवन्ह्यभावविशिष्टह्रदत्ववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेप्युक्तयद्रूपावच्छिन्नविषयतासत्वेनेति भावः । ह्रदइतिज्ञानेपि ह्रदत्वावच्छिन्नविषयितासत्वात् वन्ह्यभवावच्छिन्नविषयत्वाभावादेवोभयावच्छिन्नविषयिताविरहइति सूचनायैव ग्रन्थकृता वन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताविरहमात्रम्प्रदर्शितन्न तु वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदग्राह्यमिति तदभिप्रायः । तथासति केवलवन्ह्यभावावच्छिन्नविषयिताया अप्रतिबन्धकवन्ह्यभाववानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारण्येन वन्ह्यभावमात्रं यद्रूपपदेनोपादाय लक्षणागमनादिति बोध्यम् । अथैवं वन्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयित्वं वन्ह्यभावह्रदोभयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वमेव तच्चाप्रतिबन्धकत्वएकत्रद्वयमितिरीत्या वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारके वन्ह्यभावावच्छिन्नविशेष्यकह्रदत्वप्रकारके च ज्ञाने वर्ततइति तादृशविषयिताया: प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-

आद्यः साधारणस्तु स्या-
दसाधारणको ऽपरः ।
तथैवानुपसंहारी
त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत् ॥ ७२ ॥

षाः । यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यम् । तेन बाधभ्रमस्यानुमितिविरोधित्वेऽपि तत्र पर्व्वतो वन्ह्यभाववानिति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वान्न हेतुदोषः । न च वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् पर्व्वत इति परामर्शकाले

ह्रदो वन्हिमानित्याहार्यनिश्चये ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशनिश्चये च वन्ह्यभावविशिष्टह्रदविषयकत्वस्य सत्त्वादसम्भव इति चेन्न । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदस्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कान्दितनिश्चयपरतया तादृशनिश्चयनिष्ठं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थलाभादिति दिक् । सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्ववादी शङ्कते । नचेति । विशिष्ट-

त्वादसम्भवइति चे, दत्रकेचित् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपकत्वमनुमिति प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थे तात्पर्यात् वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभाववति वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविशिष्टो ह्रदत्वावच्छिन्नो दोष इत्याहुः । तदसत् । तथासति घटो न द्रव्यमित्यनुमितिप्रतिबन्धकीभूतघटतो द्रव्यमिति निश्चयविषयशुद्धद्रव्यत्वविशिष्टघटादावव्याप्तिप्रसङ्गात् यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वेन द्रव्यत्वप्रकारताया उपादातुमशक्यत्वात्तस्या निरवच्छिन्नत्वात् । परे तु यद्रूपपदेन वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वादिकमेव ग्राह्यम् । धर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वापन्नत्वं स्वविषयितायां धर्मितावच्छेदकतानिरूपितस्वनिरूपकतावच्छेदकताकत्वं ह्रदोवन्ह्यभाववानिति ज्ञानीयविषयितानिरूपकतावच्छेदकतैव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेद-

वन्हिव्याप्यधूमस्याभासत्वं न स्यात्, तत्र वन्हयभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अन्यथा बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तिः । तस्मात्तत्र

स्याप्रसिद्धत्वादिति। पाषाणमयत्वे वन्हयभावव्याप्यत्वाभावादिति भावः। इष्टापत्तेरिति। तथा च सद्धेतूनां प्रति परामर्शेऽपि न दुष्टत्वमिति भावः। अन्यथा प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयत्वस्यापि दोषत्वे अनित्यदोषत्वापत्तेरिति पक्षे साध्याभावभ्रमदशायां सद्धेतावपि दोषवत्त्वापत्तेरित्यर्थः। इत्थं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टस्य दोषत्वे

कतानिरूपिता एकविषयकज्ञानीयप्रकारताविशेष्यतयोर्विशेष्यताप्रकारतयोर्भेदत्वादिमते निरूप्यनिरूपकभाववत् धर्मितावच्छेदकत्वविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वयोरपि निरूप्यनिरूपकभावोऽभ्युपेयः। ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकवन्ह्यभावप्रकारकज्ञानएव वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकतापन्नह्रदत्वावच्छिन्नाविषयकत्वम्प्रतीत्यनुरोधादिति वदन्ति। केचित्तु वन्ह्यभावह्रदत्वोभयप्रकारकज्ञानस्य समूहालम्बनतया तत्र प्रकारताभेदेन विशेष्यताया भिन्नत्वेन तत्तोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपकत्वं वन्ह्यभावधर्मितावच्छेदकज्ञानीयविषयितावारणाय प्रकृतानुमित्यनिरूपितप्रातिबन्धकतानवच्छेदकत्वेऽपि विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नाविषयितायुक्तज्ञाने उभयप्रकारतानिरूपितैकविशेष्यतासत्वेऽपि तस्या वन्ह्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिरूपितप्रकृतानुमित्यानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्तामादाय नासम्भव इत्याहुः। तदप्यसत्। वन्ह्यभावद्ह्रदादिविषयिताया अपि ह्रदो न वन्ह्यभाववानित्यादिज्ञाननिरूपितप्रतिबन्धकतायामवच्छदकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात्। प्रतिबध्यताभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादिति। अथ जातित्वेन ह्रदत्वावगाहिजातिमान्वन्ह्यभाववानित्यप्रतिबन्धकज्ञानेऽपि यद्रूपावच्छिन्नविषयितासत्वेनासम्भवापत्त्या यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रातियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञानीयत्वेन विशेषणीया यद्रूपावच्छिन्नाविषयितासत्वे, एवञ्च तादृशज्ञानीययद्रूपावच्छिन्नाविषयितास्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावता तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्युक्तचैव सामञ्जस्ये व्यर्थमातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानुधावनम्। ह्रदत्वावच्छिन्नविषयि-

च। हेत्वादिकमित्यादिना साध्याभाववविशिष्टपक्षपरिग्रहः। यादृशविशिष्टपदेन व्यभिचारत्वादिविशिष्टं व्यभिचारादिकमादाय लक्षणं न सम्भवति, व्यभिचारविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्ये व्यभिचार इति ज्ञाने वृत्तित्वेनातिरिक्तवृत्तित्वात्, किं तु व्यभिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमादायैवेति व्य-

---

तादिशून्यज्ञानीयवन्ह्यभाववविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वेनैकदातिव्याप्तेरयोगादिति चेन्न। संयोगः संयोगवानितिबाधभ्रमविषयसंयोगत्वाविशिष्टे ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र संयोगत्वाद्यवच्छिन्नविषयितानां संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापकत्वात् सयोगवत्संयोगाप्रसिद्ध्या तत्रावच्छिन्नविषयिताया यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वेन गृहीतुमशक्यत्वात्। न च संयोगावच्छिन्नैव विषयिता संयोगत्वविशिष्टविषयकत्वव्यापिका तत्रातिव्याप्तिः संयोगवतस्तत्रापि विषयत्वेपि संयोगनिष्ठविषयितानिरूपकतायां व्यधिकरणीभूय संयोगस्यावच्छेदकत्वादिति वाच्यम्। संयोगत्वेन संयोगप्रकारकोक्तभ्रमे तस्याप्यभावात्। अथैवमप्यभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिन्यामभाववान् वन्ह्यभाववानिति बुद्धावपि वन्ह्यभावह्रदत्वोभयावच्छिन्नविषयितासत्वेन तत्र च यद्यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमुक्तोभयावच्छिन्नविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तत्तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमव्यक्षतमेव। अभावत्वावच्छिन्नविषयितात्वस्यातथात्वात्तादृशबुद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाच्चासम्भवो दुर्वार इति। मैवम्। यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकन्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वेन विवक्षणीयत्वात् उक्तज्ञानस्य च तथाविधसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नाविषयितावत्वेन वारणसम्भवात्। न चैवमपि यत्र तत्तद्व्यक्तित्वेन ह्रदादेः पक्षता तत्राभावत्वेन तद्व्यक्तित्वावगाह्यप्रतिबन्धकज्ञानवारणमशक्यमेवेति वाच्यम्। तद्व्यक्तित्वस्य जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानासम्भवेन तद्व्यक्तीतरावृत्तित्वेनैव तस्य पक्षतावच्छेदकताया वक्तव्यतया ऽभावत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वावगाहिज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नाविषयकत्वात्। यदि चानवस्थाभयेन तद्व्यक्तित्वञ्जात्यतिरिक्तमपि स्वरूपतो भासतइत्येवाङ्गीकरणीयं गत्यन्तराभावादिति विभाव्यते तदा स्वनिरूपितविषयितानिरूपितत्वस्वभिन्नत्वोभयसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषस्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वन्तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशेषशून्यज्ञानीयत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकविशेषणीया वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपिताविशेष्यता-

भावत्वावच्छिन्नप्रकारताशालित्वादेवाभाववान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणमवसेयम्। वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतानिरूपितस्वात्मकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताया वन्ह्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानेपि सत्वेन तद्रूपावच्छिन्नविषयिताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपपत्तये स्वभिन्नत्वप्रवेश इति निपुणतरमूहनीयम्। यद्यप्येवं सति अनतिरिक्तवृत्ति तथात्वानुधावनं फलम्। संसर्गत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसंसर्गविषयितानिरूपितसंयोगत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादेवोक्तभ्रमवारणसम्भवेनोक्तप्रयोजनासम्भवात् तथापि पाषाणमयो न वन्हिमानिति ज्ञानकालीनस्य पर्वतः पाषाणमय इति ज्ञानस्याप्यवच्छेदकधर्मदर्शनविधया ऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वेन तद्विषये पाषाणमयपर्वते ऽतिव्याप्तिः। अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे तु पाषाणमयो न वन्हिमानितिज्ञानशून्यकालीनतादृशज्ञानस्यात्रातिव्याप्तिः। तादृशनिश्चयनिष्ठेति। तथा च ज्ञानस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थो निष्ठत्वम्, तस्य च यद्विषयकत्वे ऽन्वयः। तथा च वन्ह्यभाववद्ह्रदविषयकत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टस्य तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वान्नासम्भव इति भावः। यद्यपि विशेष्यीभूतवन्ह्यभाववद्ह्रदविषयत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टेपि तस्मिन्ननतिरिक्तवृत्तित्वं दुर्घटम्, विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्ततया गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताया वृत्तित्वाभ्युपगमात्। न च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यनिरूपिताधेयतानवच्छेदकमिति विवक्षणीयमिति वाच्यम्। तादृशविशिष्टविषयितात्वस्य वैशिष्ट्यविषयितात्वोभयरूपतया तयोः प्रत्येकम्प्रतिबन्धकताशून्यवृत्तितावच्छेदकयोभयस्मिंस्तादृशवृत्तितावच्छेदकत्वत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्तथापि स्वव्यापकत्वमेवानतिरिक्तवृत्तित्वन्तथा च तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रुपावच्छिन्नविषयिताव्यापकमनुमितिप्रतिबन्धकत्वन्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्यर्थपर्यवसानाद्व्यापकताशरीरे च विशिष्टाधिकरणताप्रवेशान्नोक्तदोषावकाशः। तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाधिकरणताया वा प्रतिबन्धकताशून्यावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ध्येयम्। अत्र प्रथममवधेयम्। जलवत्वावच्छेदेन वन्ह्यभाववत्वघटितस्य वन्ह्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदन्यबाधादनन्तर्भूतत्वेन अभाववद्वृत्त्यभावस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया अनुमितिप्रतिबन्धकता तदनतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतया तत्रातिव्याप्तिः। न च पक्षे साध्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया सत्प्रतिपक्षभिन्नतया बाधा-

बएव तदन्तर्भावोस्तीति वाच्यम् । यो यत्र यादृशोपि हेत्वाभासस्तत्र तद्व्याप्योपि तत्रैवान्तर्भवतीत्यत्र तदवच्छेदकस्यापि तदन्तर्भावानुक्त्या न्यूनताप्रसङ्गात्, तस्मादवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकता न हेत्वाभासलक्षणघटिकेत्येव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमित्यङ्गीकरणीयत्वात् । न च ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकता विशेषणीया अवच्छेदकधर्मदर्शनस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया नोक्तविशिष्टेतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति जलव्यापको वन्ह्यभावो जलवान् ह्रद इति ज्ञानद्वयकालेपि ह्रदो वन्हिमानित्यनुमित्यनुत्पादेन सत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानस्यापि ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वक्तव्यतया तत्रातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघटितस्य सत्प्रतिपक्षता न स्वीक्रियते किन्तु वन्हिमदवृत्तिपक्षस्यैव सत्प्रतिपक्षता । अन्यथा जलव्यापकवन्ह्यभावकालीनजलादावतिप्रसङ्गापातादिति वाच्यम् । एवमपि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुरूपविरोधव्याप्तेरपरिहारात्तस्यापि पक्षधर्मताज्ञानकालीनप्रतिबन्धकज्ञानएव विषयत्वात् । न चैवन्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्कथं सामान्यलक्षणाक्रान्तता पक्षवृत्तित्वविशिष्टस्य तादृशहेतोरेव विरोधत्वोपगमे पर्वतो वन्हिमान् जलादित्यादौ वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलादेर्विरोधत्वानुपपत्तेः पक्षवृत्तित्वादिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्ये ऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्मताग्रहकालीनत्वोभयाभावस्तद्रूपावच्छिन्नो दोष इत्येवोक्तलक्षणपर्यवसितार्थ इत्युपगमादिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नाविषयिताशून्यत्वेन तादृशनिश्चयो विशेषणीयः उक्तविशिष्टविषयकनिश्चयश्च तथाविधाधेयतात्वावच्छिन्नाविषयिताशालयेवेति न तत्रातिव्याप्तिः । ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथाविधह्रदस्वप्रकारतानिरूपितनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालित्वादुक्तं किञ्चिदवच्छिन्नेति । यद्यप्येवंसति एकदेशातिव्याप्तिरेकदेशविषयकस्यापि ह्रदो वन्ह्यभाववानिति निश्चयस्यापि तथात्वात्तथापि निश्चये यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाघटितविषयिताशून्यत्वमपि निवेश्य सापि निरसनीया । एकदेशविषयकतादृशनिश्चयस्याप्रसिद्धेः तादृशविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्घटकामिति ध्येयम् । इत्थञ्च जातिमान् वन्ह्यभाववानिति ज्ञानवारणायोक्तगुरुतरविशेषणमपि देयमेवेति तदीयविषयिताया: प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादेव तद्वारणसम्भवात् । एवञ्च ग्रन्थकृल्लेखनस्वरसाद्यद्रूपपदेन वन्ह्यभाववद्ह्रदत्वोभयोपादानेपि न क्षतिः, उक्तप्रतिबन्धकज्ञानयोरेतद्विशेषणेनैव वारणात् । न चैवम्प्रमेयत्वादिविशि-

ष्टव्यभिचारादतिव्याप्तिवारणाय तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वनिवेशोपि नोपादेय एतदतिलाघवम् । के चित्तूक्तविशिष्टे ऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशवैशिष्ट्येति । अथैवं स्वरूपसम्बंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशोपि क्षत्यभावादनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनमफलमिति चेत्परित्यज्यतां तदपि, तावताप्यनाहार्यत्वादिविशेषणानिवेशेन लाघवातिशयस्यैव सम्पत्तिरिति । वस्तुत उक्तविशिष्टे ऽतिव्याप्तिवारणाय स्वातन्त्र्येणैव प्रतिबन्धकतानवच्छेदककिञ्चिदवच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानविषयत्वरूपं विशेषणमुपादेयम् । एकदेशादावतिव्याप्तिवारणायाव्यापकविषयिताशून्यत्वादिविशेषितानिश्चययद्रूपावच्छिन्नविषयत्वमित्यादिविशेष्यदलमित्यत्रैवं ग्रन्थकृत्तात्पर्यमिति दिक् । के चित्तूक्तविशिष्टे ऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टविषयकनिश्चयो ऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानवच्छेदकतातादृशविशिष्टविषयिताद्वयशून्यप्रतीतिविषयत्वेन तादृशविशिष्टो विशेषणीयः विशिष्टद्वयविषयतायां यावतामनवच्छेदकत्वविशेषणात् वन्ह्यभावविषयकनिश्चयविशिष्टवन्ह्यभाववद्ह्रदविषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वेपि न वन्ह्यभाववद्ध्रदादावसम्भवप्रसङ्ग इत्याहुः । व्यभिचारत्वादिविशिष्टेति । वन्हिर्धूमस्य व्यभिचारी पक्षे साध्यस्य बाध इत्यादि व्यवहारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वे साध्याभावस्यैव बाधपदार्थत्वेन प्रसिद्धतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रकृते व्यभिचारपदार्थता बोध्या । व्यभिचारादिकमित्यादिना साध्याभावरूपबाधपरिग्रहः । तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैवेति । तथा च वन्ह्यभाववद्वृत्तिद्वयमितिज्ञानत्वस्य तद्धूमहेतुकानुमितावप्रतिबन्धकत्वान्न तादृशद्वयविशिष्टत्वेपि धूमस्य धूमो दुष्ट इति व्यवहारापत्तिरिति भावः । ननु तद्धेतुकामिति । न च तद्धेतुकत्वन्तत्परामर्शोत्तरत्वन्तथा चोभयपरामर्शोत्तरं यत्र एकहेतौ व्यभिचारज्ञानन्तत्रानुमितिरुभयहेतुकत्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बंधे तद्धेतुधर्मिकव्यभिचारज्ञानविशिष्टान्यत्वस्यैव प्रकृते तद्धेतुकरूपत्वादिति प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकामित्यस्य विषयाविधयेत्यादिः । तथा च यादृशविषयकत्वमनुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेनेति यादृशविषयविशिष्टविषयकत्वन्तथाविधं तादृशविशिष्टो दोष इति पर्यवसितोर्थः । अघटितत्वस्य तदविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वेन स्वस्मिन् स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यन्तरपदन्तच्च न स्वभिन्नार्थकम्, व्यभिचारादेः प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-

यः सपक्षे विपक्षे च
भवेद् साधारणस्तु सः ।
यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः
स त्वसाधारणो मतः ॥ ७३ ॥

वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववान् इति परामर्शकाले वन्हिव्याप्यधूमस्य नाभासत्वं भ्रमादनुमितिप्रतिबन्धमात्रं हेतुस्तु न दुष्ट इति। इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषः । तद्वत्ता च हेतौ येन केनापि सम्बन्धेनेति नव्याः । परे तु

भिचारादिविशिष्टं हेत्वादिकमेव दोष इति भावः । ननु व्यभिचारादिविशिष्टस्य हेतोर्दोषत्वे तद्वत्त्वस्य हेतावभावाद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारो न स्यात् । न च तादात्म्येन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं, तथा सति वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादेः तादात्म्येन धूमे ऽभावेन ह्रदपक्षके धूमस्य दुष्टत्वं न स्यादत आह । तद्वत्त्वं चेति । न च वन्हिव्यभिचारविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धूमेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं, यादृशविशिष्टविषयज्ञानत्वेन यद्धेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टाश्रयतद्धेतुत्वस्यैव दुष्टत्वादिति । सत्प्रतिपक्षादेरनित्यदोषत्ववादिनां मतमाह । परे त्विति । न च वन्ह्यभावादिव्याप्ते-

---

भिन्नत्वेनातिव्याप्तिवारणासम्भवात् किन्तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वं यद्यपि प्रमेयत्ववृत्तिप्रमेयत्वादित्यादाववृत्तित्वाभावद्वृत्तिप्रमेयत्वरूपव्यभिचारे ऽव्याप्तिस्तस्य वृत्तिप्रमेयत्वरूपबाधघटितत्वात् तथापि प्रतिबन्धकतायामेव विशिष्टान्तरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वन्देयं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविषयिताव्यापकत्वविरहेणोक्ताव्याप्तिविरहादिति विभावनीयम् । केचित्तु स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशान्नोक्तदोषः बाधस्य हेत्वाभासविभाजकरूपेण व्यभिचारसजातीयत्वविरहान्न दोष इत्याहुः । तन्न मनोरमम् । विशिष्टान्तराघटितत्वात्तद्घटितहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव साजात्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा व्यभिचारवि-

यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभा-
सत्वम्, सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वं
च हेतोर्ज्ञानरूपसम्बन्धेनाानचैवं वन्हिमान् धूमादित्यादौ पक्षे
बाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वाज्ज्ञा-
नरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्धेतोरपि बाधितत्वाप-
त्तिरितिवाच्यम्।तत्र ज्ञानस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात्।अत्र सत्प्र-
तिपक्षित इति व्यवहारेण तत्कल्पनात् तत्र च बाधितव्य-
वहाराभावादित्याहुः । अनुमितिविरोधित्वं चानुमितित-

र्येत्पदेनोपादातुं शक्यत्वेपि तस्या धूमावृत्तितया न धूमस्य दुष्टत्वं स्यादत
आह । तद्वत्त्वं चेति । ज्ञानेति । एकज्ञानाविषयत्वेन तद्वत्त्वमित्यर्थः । तद्व-
त्त्वस्य, साध्याभाववत्त्वस्य ।तत्र, बाधकालीनधूमादिसद्धेतावित्यर्थः । अत्र
प्रतिपरामर्शकालीने, धूमादिसद्धेतौ । तत्कल्पनात्, ज्ञानस्य सम्बन्धत्वक-
ल्पनात् । ननु सद्धेतावपि बाधित इति व्यवहारेण सम्बन्धत्वकल्पनं ज्ञान-
स्य भविष्यतीत्यत आह । तत्रेति । बाधभ्रमकालीने सद्धेतावित्यर्थः ।
प्रत्युतायं न बाधितः पुरुषस्तु भ्रान्त इत्येव व्यवहारादिति भावः । ता-
दृशव्यवहारयोः स्वानुभवमात्रसाक्षिकत्वमाहुरित्यस्वरसबीजम् । यथाश्रुत-
विरोधित्वत्यागे बीजमाह । तेनेत्यादिना । ननु तद्धेतुकतत्साध्यकानुमिर्ति

शिष्टमेयत्वादौ हेत्वाभासविभाजकरूपस्यैवाभावेन स्वपदेन तस्योपादातुमशक्य-
त्वेन विशिष्टान्तराघटितं यन्मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि तदन्यत्वस्य प्राप्तत्वात्त-
त्रातिव्याप्त्यापत्तेः । तथा च बाधोपि व्यभिचारसजातीय एव विशिष्टान्तराघटित-
त्वात्तद्घटितबाधत्वस्य व्यभिचारेपि सत्वादिति ध्येयम् । यदि च स्वपदमनुयो-
गिपरमेव, स्वसजातीययद्विशिष्टान्तरन्तदविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव लक्षणम् ।
विशेष्यदलन्नैवोपादेयम्, उदासीनघटादेः स्वसजातीयप्रासिद्ध्यैव तत्रातिव्याप्तिवि-
रहात् । साजात्यमपि सम्पूर्णहेत्वाभासविभाजकरूपेणैव विवक्षणीयम् । मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादौ शुद्धव्यभिचारत्वस्यापि सत्वेन व्यभिचारस्य तत्सजातीयत्व-
सम्भवात् । इत्थं च व्यभिचारविशिष्टमेयत्वस्य स्वसजातीयाप्रसिद्धेरेव नातिव्या-

तथैवानुपसंहारी
केवलान्वयिपक्षकः ।
यः साध्यवति नैवास्ति
स विरुद्ध उदाहृतः ॥ ७४ ॥

त्कारणान्यतराविरोधित्वम्, तेनैकहेतौ व्यभिचारग्रहे हेत्वन्तरेणानुमित्युत्पत्तेस्तदभावाद्यनवगाहित्वाच्च व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावे ऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः। यादृशपक्षसाध्यहेतौ यावन्तो दोषास्तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्वाभासत्वम्, पञ्चकथनं तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण । एवं सा-

---

प्रति तद्धेतौ तत्साध्यव्यभिचारग्रहाभावो हेतुर्वाच्यस्तत्राह । तदभावेति । न क्षतिः, नाव्याप्तिः । नन्वत्र लक्षणे ऽवच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः पूर्वोक्तदोषादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव निवेशनीयम् । तथा च धूमवान् वन्हेरित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे ऽतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्तित्वादत आह । संक्षेप इति । प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकान्तराघटितत्वेनानुमितिविरोधितावच्छेदकं विशेषणीयं, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारश्च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतो यो व्यभिचारस्तद्घटित एवेति न तत्रातिप्रसङ्ग इति दिक् । नन्वत्रानुमितितत्क-

---

प्तिरित्युच्यते तदा मूलविरोधातिरिक्तो नैतन्मते दोष इति ध्येयम् । अत्र च प्रमेयत्वविशिष्ट व्यभिचारो दोष इति व्यवहाराभावात्तद्वारणायासौ बोध्यः । यद्यपि विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशेपि तादृशव्यवहारो दुर्निवारः, तथाविधस्तु शुद्धव्यभिचारित्वस्यापि तत्र सत्वेन तेन रूपेण दोषत्वे इष्टापत्तिसम्भवात् । तथा विशिष्टान्तराघटितत्वस्य लक्षणे प्रवेशे तेन रूपेणोद्देश्यतावच्छेदकधर्मबोधकत्वनियमोपगमात् दोषपरत्वमेयत्वविशिष्टव्यभिचारित्वस्य तथात्वान्न तादृशव्यवहारा-

आश्रयासिद्धिराद्या स्यात्
स्वरूपासिद्धिरप्यथ ।
व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा ॥ ७५ ॥

धारण्याद्यन्यतमत्वमनैकान्तिकत्वम् । आद्यः साधारण इत्यादि । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिर्हेतुः, तेन च व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुः, तेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यते । तथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ त्वसाधारण्यभ्रमः । अन्ये तु सपक्षावृत्तिरसाधारणः, सपक्षश्च निश्चितसाध्यवान् । इत्थं च शब्दोऽनि-

---

रणज्ञानान्यतरप्रतिबन्धकत्वमन्यतरनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं यदि तदा पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ बन्ह्यभावविशिष्टह्रदस्यापि दोषताप्रसङ्गः, तस्य पर्वतो वन्हिमान् ह्रदो वन्हिमानिति समूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । यदि च तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वघटितं तदा तादृशान्यतरत्वस्य कस्य चित्प्रतिबध्यतानवच्छेदकतयासम्भवः । तादृशान्यतरत्वव्यापकप्रतिब-

---

पत्तिरित्यवधेयम् । ननु तादृशान्यतरत्वव्याप्ययत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापिका तद्रूपावच्छिन्नदोष इत्युक्तत्वान्न दोषः । वस्तुतोऽत्रानुमितिपदम्पक्षे साध्यव्याप्यहेतूभयविधेयकसमूहालम्बनानुमितिपरमतो न कोपि दोषः । तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवे-

पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षो
भवेन्मणिमयो गिरिः ।
ह्रदो द्रव्यं धूमवत्त्वा-
दत्रासिद्धिरथापरा ॥ ७६ ॥

त्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे यदा साध्यनिश्चयस्तदा नासाधारण्यं तत्र हेतुनिश्चयादिति वदन्ति । अनुपसंहारी चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकादिः, तेन च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः क्रियते । विरुद्धस्तु साध्याव्यापकीभूताभावप्रतियोगी, अयं च साध्याभावग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः। सत्प्रतिपक्षे प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकोऽत्र तु हेतुरेवेति विशेषः । साध्याभावसाधक एव साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोपस्थापकत्वाच्च विशेषः । सत्प्रतिपक्षः साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिकालीनागृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वेनोपस्थितिविषयस्तथेत्यन्ये । अत्र च परस्पराभावव्याप्यवत्ताज्ञानात् परस्परानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । अत्र

ध्यतानिवेशे च व्यभिचारादौ बाधादौ चाव्याप्तिः, व्यभिचारादेरनुमित्यविरोधितया बाधादेश्च व्याप्तिज्ञानाविरोधितया तत्प्रतिबध्यतायास्तथाविधान्यतरत्वाव्यापकत्वात् । किं च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधित्वं लक्षणे नि-

---

शेन समूहालम्बनानुमितिमादाय दोषवारणासम्भवात् । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च निवेश्यते न साधारण्यानुपसंहारित्वयोर्नैकतरसङ्ग्रहादित्यत आह ।

किञ्चेति । मूले यादृशसाध्यकेति । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षहेतुकानुमितित्वेन किमुद्दिश्य न्यायप्रयोगो यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्सम्प्रदायसिद्धस्तावदन्यान्यत्वन्तत्रत्यदोषसामान्यलक्षणमित्यर्थः । तेन निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः । एवं च निर्वन्हिपर्वते वन्हिसाधने बाधो दोष इत्यादिव्यवहारेपि निर्वन्हिपर्वतोद्देश्यकत्ववन्हिविधेयत्वप्रकारकानुमितिविषयकेच्छया न्यायप्रयोगे तादृशान्यतमो बाध इत्येवार्थः । यद्यपि प्रमेयं गगनवदित्यादौ गगनाभाववत्प्रमेयभिन्नाप्रसिद्ध्या लक्षणमव्याप्तन्धर्माणामन्यतमत्वेन निवेशेपि प्रमेयपक्षतावच्छेदकस्थले अप्रसिद्धितादवस्थ्यम् । वन्ह्यभावभिन्नत्वे सति हृदत्वभिन्नो यस्तदन्यत्वस्य केवलहृदत्वसाधारण्येन हृदो दोष इति व्यवहारापत्तिश्च तथापि यद्धर्मावच्छिन्ने दोषव्यवहारस्तदवच्छिन्नविषयितानिरूपकतावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नो दोष इति विवक्षया न दोषः । एकविधदोषस्थलेपि विशेषणविशेष्यभावतद्व्याप्यभेदेनान्यतमप्रसिद्धिरवधेया । एतल्लक्षणे प्रमेयत्वाविशिष्टव्यभिचारादौ दोषव्यहारविरहाद्विशिष्टान्तराघटितत्वन्नोपादेयमेव । नन्वेतादृशसामान्यलक्षणस्य क्वचिद्दोषद्वयसाधारण्येन क्वचिद्दोषत्रयसाधारण्येन च हेत्वाभासानाम्पञ्चधा विभागो ऽसङ्गत इत्यत आह । वायुरित्यादि । तथा च तत्तत्स्थलीयदोषसामान्यलक्षणमभिप्रेत्यैव पञ्चधा विभागोच्चारणमिति भावः । क्वचिदिति । यस्सपक्षे विपक्षे चेत्यत्र सपक्षवृत्तित्वनिवेशनमनर्थकं विरुद्धस्यानैकान्तिकत्वे इष्टापत्तिः । धर्मिण एकत्वेपि विशेषणभेदेन विशिष्टस्य प्रतिबन्धकज्ञाने विषयितया साङ्कर्यविरहेण विभागोपपत्तिरिति भावः । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे इति । इदञ्च साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तु स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकएव साधारणो बोध्यः, तदभावज्ञानस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम् । एकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वज्ञानस्य नीलपटावृत्तित्वज्ञानस्य घटवत्ताज्ञानइव साध्यसामानाधिकरण्यज्ञाने प्रतिबन्धकताविरहेण दूषकताबीजाभावेनासाधारण्यस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः । ननु केवलान्वयिसाध्यकहेतोर्दुष्टत्वे तत्साध्यकानुमित्युपपत्तये व्यापकसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति नैयायिकसिद्धान्तो विरुध्यतइत्याशङ्क्याह । केवलान्वयीति । प्रतिबन्धकपदम्प्रतिबन्धकग्रहविषयार्थकम्, तस्य च केवलान्वयिसाध्यशब्दार्थे ऽत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्ये ऽन्वयः । भेदो न स्यादिति । यद्यपि साध्याभाव-

के चित् । यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने विद्यमानेऽपि घटचक्षुःसंयोगे सति घटवत्ताज्ञानं जायते, यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने पित्तादिदोषेण पीतः शङ्ख इति धीर्जायते, एवं कोटिद्वयव्याप्यवत्तादर्शने कोटिद्वयप्रत्यक्षरूपः संशयो भवति, तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवत्येव । यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं तत्राधिकबलतया द्वितीयकोटिभानप्रतिबन्धान्न संशयः । फलबलेन चाधिकसमबलभावः कल्प्यतइति वदन्ति । तन्न । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति तदुपनीतभानविशेषशाब्दबोधादेरनुदयाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञा-

---

वेशनीयं अन्यथा पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ पर्वतादेः काञ्चनमयत्वाभावो हेत्वाभासः स्यात् । एवं च निर्वन्हिः पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धेरत आह । यादृशसाध्येति । सम्भवेति । वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ सर्वहेत्वाभाससम्भव इति भावः । हेत्वाभासलक्षणमुक्त्वा मूले वक्ष्यमाणेष्वनैकान्तिकादिलक्षणेषु क्व चिद्दोषं हृदि निधाय स्वयमनैकान्तिकादीनां लक्षणान्याह । एवमिति । साधारणादीत्यादिना असाधारणानुपसंहारिणोः परिग्रहः । नन्वेतस्यानुमितितत्करणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयत्वाभावात् कथं हेत्वाभासत्वमित्यतो दूषकताबीजमाह । तेन चेति । एवमग्रेपि । क्रियतइति । व्याप्तिघटकाव्यभिचारांशे व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबध्यतइति । व्याप्तिघटकीभूतसामानाधिकरण्यग्रहः प्रतिबध्यतइत्यर्थः । एवं च साधारणा-

---

व्याप्यवान्पक्षः सत्प्रतिपक्षः, विरुद्धस्तु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगी प्रकृतो हेतुरिति स्वरूपभेदो वर्ततएव तथापि यथा साधारणादीनाम्परस्परवैलक्षण्येपि दूषकताबीजस्यैक्येनैकहेत्वाभासत्वं तथा सत्प्रतिपक्षविरुद्धयोरपि विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्यादेकहेत्वाभासत्वं स्यादिति भावः । बोध्याविति । नन्वेवञ्चतुष्टयस्यानुगतरूपाभावात्कथमेकरूपेणैषां विभागः, यदि च साध्याभा-

नमात्रे तस्य प्रतिबन्धकता लाघवात्, न तूपनीतभानविशेषे शाब्दबोधे च पृथक् प्रतिबन्धकता गौरवात्, तथा च प्रतिबन्धकसत्त्वात् कथमनुमितिः । न हि लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमिव सत्प्रतिपक्षस्थले संशयानुमितिः प्रामाणिकी, येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयम् । यत्र कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानं तत्रोभयत्राप्रामाण्यज्ञानात् संशयो नान्यथा, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य

साधारणानुपसंहारिणां व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतारूपदूषकताबीजैक्येनैकहेत्वाभासत्वमुपपद्यते साधारणेनाव्यभिचारग्रहस्यासाधारणेन सामानाधिकरण्यग्रहस्यानुपसंहारिणा च व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबन्धादिति भावः । प्राचीनमतमाह । अन्ये त्विति । पक्षे साध्यसन्देहदशायामेवासाधारणस्य हेत्वाभासता न तु निश्चयदशायां तदा पक्षस्यैव सपक्षत्वेन निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वाभावादित्यनित्यदोषत्वं तस्येत्याह । इत्थं चेति । असाधारण्यघटकसपक्षत्वस्य निश्चयघटितत्वे इत्यर्थः । तत्र, निश्चितसाध्यवति पक्षे । साधारणादित्रयाणामेकहेत्वाभासत्वानुपपत्तिर्वदन्तीत्यनेनास्वरसः सूचितः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध इति । केवलान्वयिसाध्यके चान्वयव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिरिति भावः । नन्वेवं साध्याभावसाधकात्

वोद्बोधकत्वेन विभागस्तदा विरुद्धोऽप्येतन्मध्यएवान्तर्भूत इत्यत आह । अन्यतमत्वेति । आदिनैतच्चतुष्टयविषयकधीविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वपरिग्रहः । सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयोगिनमित्यनेनैतादृशस्थले प्राचां सत्प्रतिपक्षव्यवहारमात्रं नत्वयं हेतुदोषात्मकस्सत्प्रतिपक्ष इति सूचितः, प्रथमोपस्थितेरित्युपलक्षणं समबलविरोधिपरामर्शद्वयसत्त्वएव तथाव्यवहारादित्यवधेयम् । प्रकृतानुपयोगः, हेत्वाभासनिरूपणप्रस्तावे उपयोगाभावः । नन्वयमेव सत्प्रतिपक्षाभावाद्धेत्वाभास इति कुतो नोपयोग इत्यत आह । उपस्थितीति । विरोधिपरामर्शद्वयस्य स्वरूपसत एव परामर्शकार्यप्रतिबन्धकत्वन्न तु ज्ञानस्य यादृशरूपावच्छिन्नज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकन्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासतया नैतस्य हेत्वाभासतासम्भव इति भावः ।

प्रतिबन्धकत्वादिति । आश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमसिद्धित्वम् । आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावः । यत्र च काञ्चनमयः पर्व्वतो वन्हिमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्व्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम् । स्वरूपासिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः । अत्र च ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुम-

---

सत्प्रतिपक्षाद्विरुद्धस्य भेदो न स्यादत आह । सत्प्रतिपक्षे त्विति । प्रतिहेतुः, प्रतिकूलो द्वितीयो हेतुः । ननु यदि दूषकताबीजैक्येपि हेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेत्वैक्ये विरुद्धरूपं हेत्वाभासान्तरमित्युच्यते तथा यत्रान्वयिना हेत्वन्तरेण प्रतिरोधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा तत्र हेत्वाभासान्तरं स्यादतो भेदकान्तरमप्याह । साध्याभावेति । वस्तुगत्या साध्याभावसाधके हेतावेव तत्र साध्यसाधकत्वभ्रम इति स्थापनावादिनं प्रति भ्रमरूपाऽशक्तिसूचकत्वं विरुद्धस्य न त्वेवं सत्प्रतिपक्षस्येति भावः । साध्याभावव्याप्येति । एवं साध्यवदन्यत्वव्याप्यवान् पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवदन्यत्वव्याप्यावपि बोध्यौ । अन्यतमत्वादिना ऽनुगमान्न विभागव्याघातः सत्प्रतिपक्षव्यवहारोपयिकमन्येषां

सूचयतीति । ननु रत्नकोशकारमते तद्वत्ताज्ञाने तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन परस्परानुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षस्थले ऽसम्भवेपि निश्चयात्मिका ऽनुमित्युत्पत्त्यशक्तिकयोस्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोर्मिलितयोस्साध्यसंशयहेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवमित्याशङ्कान्निराकर्तुमाह । क्लृप्तेति । अयम्भावः । तत्तत्परामर्शस्य तत्तद्विधेयकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकन्न तु निश्चयत्वमपि तद्घटकम् । परन्तु एकैकपरामर्शसत्वे कोट्यन्तरभासकसामग्र्याभावात् निश्चयात्मिका ऽनुमितिर्भवति उभयपरामर्शसत्वे च कारणबलादुभयकोट्योर्विरोधितया भानेर्थात्संशयो भवतीति नाधिककार्यकारणभावकल्पनं तन्मते इति । उभयस्मृतावपि संशये कोटिद्वयस्योपनयसन्निकर्षेणैव भानात् पीतत्वशुक्लत्वरूपको-

त्वज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्।साध्याप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः।सा च साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः।तथा च काञ्चनमयवन्हिमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्। एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः

सत्प्रतिपक्षलक्षणमाह । अगृहीतेति । नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्ताज्ञानशून्यकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षव्यवहाराभावात् कालीनान्तमुपस्थितिविशेषणम् । गृहीताप्रामाण्यकानित्यत्वव्याप्यवत्ताज्ञानकालीनानित्यत्वव्याप्यकृतकत्वपरामर्शसत्त्वेपि तद्व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकेति प्रथमोपस्थितिविशेषणं तादृशकालीनानित्यत्वव्याप्यवत्तापरामर्शसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहकाले तथा व्यवहाराभावादगृहीताप्रामाण्यकत्वं द्वितीयोपस्थितिविशेषणम् व्यवहारमात्रोपयोगिनो निरुक्तरूपस्य प्रकृतानुपयोगः उपस्थितिघटितस्योक्तरूपस्य स्वरूपसत एवोपयुक्तस्याभासतायामप्रयोजकत्वादित्यस्वरसं सूचयत्यन्यइति । सत्प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं दर्शयति । अत्रेत्यादिना । सत्प्रतिपक्षस्य संशयजनकत्वं दूषकताबीजं न त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति रत्नकोशकारमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । अत्र केचिदित्यादिना । अनुमितिर्भवत्येवेति । अनुमितिं प्रति तदभावव्याप्यवत्ता-

---

टिद्वयोपस्थितौ पित्तदोषादपि संशयएव स्यान्न पीतत्वनिश्चय इति भावः । आधिक्यमिति मूले नीलधूमादिहेतुकस्थलएव व्याप्यत्वासिद्धेरभिधानादिति भावः। अत्र चाव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यावपि व्याप्यत्वासिद्धी बोध्यावन्यतमत्वेनानुगमः। दूषकताबीजं, व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम् । न चैवन्दूषकताबीजस्यैक्येन व्यभिचारस्य हेत्वाभासान्तरत्वन्न स्यादिति वाच्यम् । दूषकताबीजस्यैक्येपि बाधसत्प्रतिपक्षयोरिव व्यभिचारासिद्ध्योर्मुनिना पृथगुपदेशेन हेत्वाभासान्तरतासम्भवाच्चास्वरस इति सूचित इति शेषः । सत्त्वादिति । नीलधूमस्य धूमानतिरिक्ततया धूमव्याप्तिविरहादिति भावः । अनवच्छेदकतयेत्यस्य व्याप्तेरित्यादिः । तदवच्छेदेनेति । यो धर्मो यस्यानवच्छे-

साधनाप्रसिद्धिः । यथा च काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोर्ज्ञानाभावात् तद्धेतुकव्याप्तिज्ञानादेरभावः फलम् । एवं वन्हिमान् नीलधूमादित्यादौ गुरुतया नीलधूमत्वं हेतुतानवच्छेदकमिति व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति । बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः । एतस्यानुमितिप्रतिबन्धः फलम् । तद्धर्म्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्म्मिकतज्ज्ञानमा-

---

ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् क्लृप्ततत्तदभावानुमितिसामग्रीभ्यामेव तत्तदभावकोटिकसंशयानुमित्युत्पत्तौ संशयानुमितिं प्रत्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातिरिक्तहेतुताकल्पनप्रयुक्तगौरवाभावाच्चेति भावः । ननु यद्युभयभासकसत्त्व उभयभानं तदा पित्तादिदोषसत्त्वेपि पीतत्वशुक्लत्वोभयस्मृतावुभयोर्भानापत्तिरित्यत आह । फलबलेनेति । तथा च तत्र पीतत्वसाक्षात्कारस्यैवानुभविकतया शुक्लत्वग्रहेपि पित्तरूपदोषस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पयित्वा पीतत्वसाक्षात्कारसामग्र्या अधिकबलवत्त्वमेवं दूरत्वदोषे सत्यपि स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्मृतौ संशयस्यैवोदयात्तत्सामग्र्याः समबलवत्त्वमेव कल्प्यतइति भावः । ज्ञानमात्रे, तादृशज्ञानत्वावच्छिन्ने । विशेषे दोषविशेषाजन्ये । गौरवात्, कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवादिति भावः । कथमनुमितिरिति । अनुमितेरपि तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः । कथं तर्ह्युभयव्याप्यवत्तानिश्चयात् प्रात्यक्षिकः संशय इत्याशङ्क्य न भवत्येव

दकस्तदवच्छेदेन तदभावः मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभाववदिति भावः । अवच्छेदकत्वाभावादिति । तन्मूलस्य वृक्षवृत्तिकपिसंयोगानतिरिक्तवृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावादेव मूलावच्छेदेन वृक्षे कपिसंयोगाभावोपगमादिति भावः । व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेरिति । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं यस्य नास्ति तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावोपगमो व्यर्थः विशेषणत्वाभावेपि गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । ननु गुरुधर्मेण हेतुतायां सर्वत्र व्याप्यत्वासिद्धिरिष्टैवेत्यत आह । अस्तुवेति । अविरोधित्वादिति । हेतुतावच्छे-

तावद्यावत्तन्निश्चये प्रामाण्यं न गृह्यतइत्याह । यत्र चेति । आश्रयासिद्ध्यादिना स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्योः परिग्रहः । साध्याप्रसिद्ध्यादीनामाधिक्यं निराकरोति । साद्ध्याप्रसिध्यादयस्त्विति । आदिना साधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः । केषांचिन्मतमाह । एवं वन्हिमानित्यादिना । वदन्तीत्यनेनास्वरसस्तद्बीजं तु नीलधूमे व्याप्तिसत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः । न च तत्र व्याप्तिसत्त्वेपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति वाच्यम् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य नीलधूमत्वेपि सत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावाद्व्याप्यत्वाप्रसिद्धिरित्यपि न तथा सति पशुमान् सास्नादिमत इत्यादावपि व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः सास्नाद्यपेक्षया गोत्वादिजातेर्लघुत्वेन सास्नादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात् अस्तु वा नीलधूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावात्तदवच्छेदेन व्याप्त्यभावरूपव्याप्यत्वासिद्धिर्न तु हेत्वाभासत्वं अनुमितितत्करणीभूतव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात् । नच वन्हिमदन्यावृत्तिप्रमेयवानिति प्रमात्वसामानाधिकरण्येन व्याप्त्यवगाहिज्ञानादनुमित्यापत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानस्यैव कारणतया तद्विरोधितया निरुक्तव्याप्यत्वासिद्धिर्हेत्वाभास इति वाच्यं, तावताप्यनतिरिक्तवृ-

---

दकांशे व्याप्त्यवच्छेदकतावगाहिनोपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमात् । अत एव व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकादपि वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शादप्यनुमितिरङ्गीक्रियतइति भावः । मीमांसकमतानुयायी शङ्कते । नचेति । तथा चोक्तपरामर्शस्थलेपि वन्हिव्याप्यो वन्हिव्याप्य इति ज्ञानान्तरवतोऽनुमितिर्नान्यथेतिभावः । तावतापि, उक्तस्थले ऽनुमितिवारणानुरोधेनापि उपसंहरति । तस्मादिति । गुरुधर्मस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले सर्वत्र प्राचीनैर्व्याप्यत्वासिद्धिर्नाङ्गीक्रियते अपि तु स्वसामानाधिकरण्यव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटितस्य तथात्वस्थलएवेत्याभिप्रायेणाह । व्यर्थविशेषणस्थलइति । अधिकेनेति । अधिकोक्तेर्निग्रहस्थानत्वेन धूमादित्युक्त्यैव सामञ्जस्ये नीलपदप्रयोगस्याधिकत्वादिति भावः । साध्यादेश्चेत्यादिना साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षयोः परिग्रहः । प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षाजन्यानिवेशस्य फलमाह । बाधबुद्ध्युत्तरेति । एवं प्रतिबद्ध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशे तद्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति समानेन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं लौकिकसन्नि-

च्छिन्नरूपावच्छेदकत्वग्राह्यज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य ग्राह्याभावानवगाहितया ऽविरोधित्वात् तस्माद् व्यर्थविशेषणस्थले न व्याप्यत्वासिद्धिः हेत्वाभासपुरुषस्त्वधिकेन निगृह्यतइति । साध्याभावादिरित्यादिना साध्यवदन्यत्वस्य पक्षावृत्तिसाध्यादेश्च परिग्रहः । तद्धर्मिकतदभावनिश्चयः अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मिकतदभावनिश्चयः । बाधबुद्ध्युत्तरक्षणे लौकिकसन्निकर्षजन्यविशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वादाह । लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । नन्वेवं तदिन्द्रियजन्यलौकिकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकविशिष्टबुद्ध्यापत्तिरिति चेन्न । अलौकिकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेश्य तदिन्द्रियजन्यतद्विशिष्टबुद्धौ तदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तदिन्द्रियजन्योपनीतभानात्मकबाधनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियजन्यलौकिकतद्विशिष्टबुद्ध्युदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ लौकिकत्वनिवेशः । नच लौकिकतदिन्द्रियजन्याभावप्रमास्थले तदधिकरणे प्रतियोगिनोऽसत्त्वादेव न तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरित्यलं तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेनेतिवाच्यं, यत्र प्रतियोग्यधिकरणएवसन्निकृष्टाधिकरणान्तरवृत्तेरभावस्य लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपो दोषेण जनितस्तदुत्तरं तदधिकरणे प्रतियोगिना लौकिकप्रत्यक्षापादनात् तत्राभावलौकिकप्रत्यक्षजनकदोषस्य प्रतिबन्धकत्वादेव नेयमापत्तिरन्यथाऽभावारोपोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगिप्रत्यक्षापत्तिरितिं तु न यत्र विनश्यत्तदवस्थदोषेणाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपस्तदुत्तरं प्रतियोगिप्रत्य-

---

क्षेणापि तद्विशिष्टबुद्धेरनुपगमान्नानिष्टापत्तिरपि सम्भवतीति भावः । अलौकिकत्वं लौकिकसन्निकर्षाजन्यत्वम् । ननु लौकिकाभावप्रमायां सत्यां प्रतियोगिनि लौकिकसन्निकर्षासम्भवादेव न लौकिकतद्वत्ताबुद्ध्यापत्तिरिति किं समानेन्द्रियस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरेणेति शङ्कते । नचेति । प्रतियोगिप्रत्यक्षापादनात्, तत्प्रत्यक्षापादनसम्भवात् । लौकिकाभावभ्रमस्थले प्रयोजनमुपपाद्य प्रमास्थले तदाह । यत्राभावेति । समवधानमिति । इदञ्च प्रमातः पूर्वमेव तादृशदोषसमवधाने बाधप्रमैव न सम्भवति प्रतियोगिभ्रमजनकदोषेण प्रतिबन्धादित्यभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् । दोषविशेषाजन्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह शङ्खो न पीत इत्यादि । भ्रममात्रस्यैवेति । दोषं विना भ्रमानुत्पत्तेरिति भावः

त्रेविरोधीति । न तु तत्र संशयसाधारणं पक्षे साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमनुमितिकारणं तद्विरोधितया च बाधसत्प्रतिपक्षयोर्हेत्वाभासत्वमिति युक्तम् । अप्रसिद्धसाध्यकानुमित्यनापत्तेः, साध्यसंशयं विनाऽप्यनुमित्युत्पत्तेश्च । एवं साध्याभावज्ञाने प्रमात्वज्ञानमपि न प्रतिबन्धकम्, प्रमाणाभावात्, गौरवाच्च । अन्यथा सत्प्रतिपक्षादावपि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वाविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । किं

क्षापादनात् यत्राभावलौकिकप्रमासमकालं तद्द्वितीयक्षणे वा तदधिकरणे प्रतियोगिप्रकारकानुभूयमानारोपजनकदोषसमवधानं तत्राभावप्रमोत्तरं प्रतियोगिनो लौकिकप्रत्यक्षात्मकारोपापादनवारणाय वा इन्द्रियभेदेन तथाविधप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमात् शङ्खो न पीतः वंशो नोरग इतिनिश्चयेपि पित्तमण्डूकवशाञ्जनादिदोषवशाच्छङ्खः पीतः वंश उरग इत्यारोपोदयात्तत्र व्यभिचारवारणायाह । दोषविशेषेति । दोषसामान्याजन्यत्वानिवेशे भ्रममात्रस्यैव बाधाप्रतिबध्यत्वापत्तिरतो विशेषेति । तथा च पित्तमण्डूकवशाञ्जनादिदोषान् विशिष्योपादाय दजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयमिति भावः । न च पित्तद्रव्यात्मकदोषाजन्यत्वनिवेशो व्य-

---

मण्डूकेति । भेकवसाञ्जनरूपदोषाद्वंशे उरगस्य प्रत्यक्षभ्रमोत्पादादिति भावः । आदिना इन्द्रजालमन्त्रादिदोषाणां संग्रहः । तद्व्यञ्जकेति । साक्षात्कारत्वजातिव्यञ्जकेत्यर्थः । यद्यनुभवासिद्धइत्यनेन वस्तुतस्तादृशानुभव एव नास्ति किमर्थं समानेन्द्रियस्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदके तन्निवेशनीयमिति सूचितम् । संशयापत्तिरितीति । संशयनिश्चयसाधारणतद्वत्ताबुद्धित्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन संशयपृथक्प्रतिबन्धकताया अभावादिति भावः । लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशय एव न सम्भवतीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरोधिकोटिमानप्रतिबन्धकत्वादन्यथा भूतलं घटवदिति निश्चयकालेपि संशयापत्तेरिति कथं बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयोपपत्तिरिति भावः । समाधत्ते । भूतलमित्यादि । तर्हीति । एककोटिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । क्वापि, बाधनिश्चयानुत्तरमपि । उक्तशङ्कायामिष्टापत्तिमाह । संशयो

तु भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितबाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकता, तत्र भ्रमत्वशङ्काविघटने प्रामाण्यज्ञानं क्व चिदुपयुज्यते । न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारः, पक्षे हेत्वभावे तु स्वरूपासिद्धिरेव दोष इति वाच्यम् । बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानादेर्भेदात् । किं च यत्र परामर्शानन्तरं बाधबुद्धिस्तत्र व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वाद् बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं यत्रोत्पत्तिक्षणावच्छिन्ने घटा-

---

र्थः शङ्खः पीत इति भ्रमे शङ्खांशेऽनुभूयमानस्यैव पित्तद्रव्यपीतिम्न आरोपोपगमेन तदंशेऽपि लौकिकत्वादलौकिकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशादेव तत्र व्यभिचारवारणादिति वाच्यं, पित्तद्रव्यस्यान्तरानवस्थानदशायामपि तत्पीतिम्नः शङ्खादौ प्रत्यक्षोदयेन स्मर्यमाणारोपस्यैव तत्र नवीनैः स्वीकारात्तदंशे तस्यालौकिकत्वात् । तथा सति शङ्खः पीत इति प्रत्यक्षोत्तरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तिस्तद्व्यञ्जकलौकिकविषयतायास्तत्राभावादिति तु न, लौकिकविषयताया इव दोष-

---

न स्यादिति । दूरस्थस्थाण्वादिसंशयो न स्यादित्यर्थः । न लौकिकत्वं, न लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वं, लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कोटिभाने बाधकाभावादिति भावः । उभयोपपत्तेरिति । संशये लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य विपरीतकोटिभानस्य चोपपत्तेरित्यर्थः । लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तस्य दूरत्वदोषेण कोट्यभानकत्वादिति भावः । अन्यत्र विस्तर इत्यनेन संशयजनकदोषसामान्याभावे तु सन्निकृष्टकोटेर्निश्चय एवेति सूचितम् । कस्य चिन्मतइति । न तु संशयपक्षतावादिन इति भावः । श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽपि सिषाधयिषया ऽनुमित्युपपत्तये निश्चयसाधारणसाध्यसंसर्गज्ञानत्वेनैवैतन्मते कारणतायाः प्रतिपादितत्वादिति विभावनीयम् । मूले अप्रसिद्धेति । पर्वगृहीतसाध्यविधेयकेत्यर्थः । तथा च पृथिवीतरत्वव्याप्याभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शजन्यसाध्यविशेषणिकायाः पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमितेरभावापत्तेरित्यर्थः । उत्तरदूषणमवतारयति । नन्वप्रसिद्धीति । नभवत्येवेति । आचार्यमते सर्वत्रान्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया व्यतिरेकसहचारेणापि अन्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति तैरङ्गीकाराद्उभयपरामर्शा-

दौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्वज्ञानं तत्र बाधस्यैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । न च घटे गन्धसत्त्वात् कथं बाध इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरनुभवसिद्धत्वादिति । सत्प्रतिपक्षभिन्ना ये हेत्वाभासव्याप्यास्ते तन्मध्यएवान्तर्भवन्ति, अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसङ्गात् । बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्तु भिन्नएव, स्वतन्त्रेच्छेन मुनिना पृथगुपादानात् । सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति प्रघट्टकार्थः । यः सपक्ष इति । सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारण इत्यर्थः । सपक्षो निश्चितसाध्यवान्, विपक्षः साध्याभाववान् । विरुद्धवारणाय सपक्षवृत्तित्वमुक्तम्, वस्तुतो विपक्षवृत्तित्व-

---

विशेषजन्यत्वस्यापि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकत्वादन्यथायमुरग इति स्मर्यमाणारोपे साक्षात्कारित्वग्रहानुपपत्तेः शङ्खो न पीत इत्यादितदिन्द्रियजन्यबाधबुद्ध्युत्तरं पित्तादिदोषवशात्तदिन्द्रियजन्यः शङ्खः पीत इत्यारोपो यदानुभवसिद्धस्तदा पूर्वोक्तेन्द्रियभेदभिन्नप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेपि दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति ध्येयम् । ननु बाधप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वस्य निवेशे बाधनिश्चयोत्तरं लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयापत्तिरिति चेन्न । भूतलं घटवदित्याद्याकारकलौ-

---

नुमितेरसिद्धत्वादन्वयव्याप्तेस्साध्यघटितमूर्तिकत्वेन व्याप्तिज्ञानसमयएव साध्यज्ञानावश्यकत्वादिति भावः । सिद्धिपरिग्रह इति । सिद्धिस्साध्यनिश्चयः सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषां विना नानुमितिरतः कालीनान्तम् । तथा च घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थले संशयनिश्चययोर्द्वयोरप्यभावेन साध्यवत्ताज्ञानन्नानुमितिहेतुरिति भावः । घनगर्जितेन मेघानुमितिस्थलेपि संशयं कल्पयित्वा लक्षणविलम्बेनैवानुमितिरुपेयते अतो नानुपपत्तिरित्याशङ्कते । न चेति । संशयोत्पत्त्यैवेति पाठः । सतीति । गर्जितश्रवणानन्तरमेव मेघव्याप्यगर्जितवत्तापरामर्शोत्पत्त्या तेन मेघाभावकोटिकसंशयप्रतिबन्धादित्यर्थः । न च विशेषदर्शनेन प्रतिबन्धादभावकोटिभानासम्भवान्मनसा निश्चय एवास्त्विति वाच्यम् । तथासति सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे-

मेव वाच्यम् । विरुद्धस्य साधारणत्वेऽपि दूषकताबीजस्य भिन्नतया तस्य पार्थक्यात् । यस्तूभयस्मादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्त इत्यर्थः । सपक्षः साध्यवत्तया निश्चितः, विपक्षः साध्यशून्यतया निश्चितः । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा शब्देऽनित्यत्वसन्देहस्तदा सपक्षत्वं, विपक्षत्वं च

किकप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले स्वातन्त्र्येण कथञ्चिदुपस्थितस्य घटाभावादेर्भूतले प्रकारतया भानवारणाय समानधर्मितावच्छेदकतत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् । तथा च बाधनिश्चयोत्तरमपि नापत्तिर्लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयस्य तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन विपरीतकोटिभानासम्भवात् तर्हि क्वापि लौकिकसन्निकर्षजन्यसंशयो न स्यादिति चेद्, दोम् । ज्ञान-

---

नानुमित्यनुपपत्तेः कल्प्यतइति चेत् परामर्शस्यैव नाशापत्याऽनुमित्यनिर्वाहादिति भावः । अत्राप्यनन्तरपदग्रामादिकमे,वोक्तस्थले पूर्वसंशयाभावादिति ध्येयम् । यदि चेतत्पाठप्रामाण्येप्याग्रहः तदा संशयं विनेत्यादिमूलस्य व्याप्तिस्मरणादिना परामर्शोत्पत्तिक्षणे पूर्वं संशयस्य नाशादित्यभिप्रायवतां परिकल्प्य घनगर्जितस्थलेपि संशयोत्पत्त्यनन्तरमेवानुमितिरित्यभिप्रायञ्च कल्पयित्वैव संशयो योजनीयः । न च साध्याभावज्ञानस्य ज्ञानत्वेन निवेशे संशयधर्मिकप्रमात्वनिश्चयदशायामपि अनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । साध्याभावांशे निश्चितप्रामाण्यकस्य संशयस्यापि साध्याभावनिश्चयसमशीलत्वादन्यथोभयत्रापि निश्चयनिवेशेनैव तन्मते गौरवापत्तिरिति भावः । ग्राह्याभावानवगाहिन इति । यद्धर्मावच्छिन्नग्राह्यसाध्याभावानवगाहिन इत्यर्थः । तेन साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकानुमित्यप्रामाण्यनिश्चयस्य साध्याभावावगाहित्वेपि नानुपपत्तिः । न साध्याभावेति । न साध्याभावनिश्चयइत्यर्थः । प्रतिवादिना साध्याभावनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वोपगमादित्यवधेयम् । गौरवादिति । पक्षविशेष्यकत्वापेक्षया पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानविशेष्यत्वस्य साध्याभावनिश्चयत्वापेक्षया साध्याभाववति साध्याभावप्रकारकत्वनिश्चयत्वस्य चातिगुरुत्वादित्यर्थः । नन्वप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति त-

घटादीनामेव, तद्व्यावृत्तं च शब्दत्वमिति तदा तदसाधारणम्। यदा तु शब्दे ऽनित्यत्वनिश्चयः तदा नासाधारणः। इदं च प्राचां मतम्, नवीनमतं तु पूर्व्वमुक्तम्। केवलान्वयिपक्षक इति। केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः। सर्व्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्व्वस्यैव पक्षत्वात् सा-

---

प्रत्यासत्त्यैव पूर्वोपस्थितकोटयोर्भानसम्भवादिति। यत्तु संशयपूर्वं तत्कोटयंशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे कथं संशयस्य लौकिकत्वं कथं वा तत्र संशये विपरीतकोटिभानं तत्कोटिकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रातिबन्धिकायाः सत्त्वादिति। तन्न। तत्र लौकिकसन्निकर्षसत्त्वेपि संशयजनकदूरत्वादिदोषस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यभावा-

---

द्रूपावच्छिन्नत्वमेव हि हेत्वाभासलक्षणम्। तच्च साध्यवति प्रकृतपक्षसाध्यवत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यसाधारणमेव, अधिकन्तु प्रविष्टमित्यादिन्यायादिति तादृशाप्रामाण्यस्य हेत्वाभासता तन्मतेतिदुर्वारेत्याशङ्कान्निराकरोति। साध्याभाववत्पक्षेत्यादि। आभासत्वायोगादित्यत्र पूर्ववाक्यस्थन्तस्येत्यनुषज्यते। प्रथमोपस्थितेति। उक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य प्रमात्वाभावघटितत्वेन प्रतियोगिज्ञानविधया प्रमात्मकज्ञानस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मज्ञानात्पूर्वमपेक्षितत्वेन प्रथमोपस्थितत्वलाघवादेव साध्याभावप्रमात्वस्य हेत्वाभासत्वमुचितमिति भावः। असिद्ध्यादीति। यद्यपि व्यभिचारीत्येव वक्तुमुचितन्तथापि सत्प्रतिपक्षस्येति विरोधस्यापि साध्यादनुमितिप्रतिबंधकत्वम्, व्यभिचारादीनान्तु अनुमित्यादावित्यादिपदग्राह्यपरामर्श एवेति तथाभिधानमिति ध्येयम्। साक्षादित्यनेन प्रतिबंधकत्वोपयोगिज्ञानव्यावृत्तिः। तस्येति। बाधस्येत्यर्थः। व्यभिचारविषयकत्वासम्भवादिति। ननु परमर्शोत्तरम्बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवेपि परामर्शएव बाधग्रहात्मकोस्तु। तथा च साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्याभाववानिति व्यभिचारविषयकबाधबुद्धिसम्भव इत्याशङ्कायामाह। एकत्रेति। प्रतिबंधकताभावस्य कार्यकालवृत्तित्वेन कारणत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। एकत्र पक्षे साध्यव्याप्यसाध्याभावविषयकज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। बाधलौकिकेति। विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसान्निकर्षाजन्यत्वानिवेशेनायोगोलकध-

मानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः । इदं तु न सम्यक् । पक्षैकदेशे सहचारग्रहेऽपि क्षतेरभावात् । अस्तु वा सहचाराग्रहस्तावताप्यज्ञानरूपाऽसिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । यः साध्यवतीति । एवकारेण साध्यवत्त्वावच्छेदेन हेत्वभा-

---

दुभयोपपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । कस्य चिन्मतं दूषयति । न त्विति । इति युक्तमित्यनेनान्वयी । नन्वेवं बाधनिश्चयकाले संसृष्टत्वज्ञानाभावादेवा-नुमित्यभावोपपत्तौ बाधनिश्चयस्य नानुमितिविरोधित्वमिति हेत्वाभासत्वं न स्यादत आह । तद्विरोधितयेति । अनुमितिकारणीभूतस्य साध्यसंसृष्ट-त्वज्ञानविरोधितयेत्यर्थः । नन्वप्रसिद्धसाध्यकानुमितिः कुत्रापि न भवत्ये-वेत्यत आह । साध्यसंशयेति । ननु संशयशून्यकालेऽपि सिषाधयिषाका-लीनसाध्यनिश्चयात्मकं साध्यसंसृष्टत्वज्ञानमस्त्येवेत्यत आह । आदीति । आदिना सिषाधयिषाकालीनसिद्धिपरिग्रहः । न च संशयान्तरोत्पत्त्यैवानु-

---

र्मिकपरामर्शोत्तरमपि तद्धर्मिकबाधबुद्धेरपि तदुत्तरमपि वन्हिधर्मिकधूमाभाव-वदयोगोलकवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकलौकिकप्रत्यक्षम्भविष्यतीत्यर्थस्तथा च बा-धबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वमुपपद्यत एवेति भावः । तत्रेति । अनुमित्यादावित्य-र्थः । ननु स्वरूपासिद्ध्यभावेऽपि व्यभिचारोऽस्त्येवोत्पत्तिक्षणावच्छेदेन गन्धाभावव-ति घटे पृथिवीत्वस्य सत्वादित्यत आह । प्रतियोगिव्यधिकरणेति । व्यभिचार-घटकसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याप्रवेशे कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्या-दिसद्धेतोरपि व्यभिचारित्वापत्तिरिति भावः । अथोक्तसद्धेतोर्व्यभिचारित्वापत्ति-वारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षादिरेव बाधत्वेनाङ्गीकरणीयः । एवमुक्तहेतोस्सत्प्रतिपक्षितत्ववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावव्याप्यवत्प-क्षस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमप्यङ्गीकरणीयम् । यत्तु साध्यस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-टितसाध्याभावव्याप्तिमत्ताविरोधाभावेन सत्प्रतिपक्षग्रहस्य साध्यग्रहविरोधित्वा-सत्वात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटित एव सत्प्रतिपक्षोऽङ्गीक्रियतइति नो-क्तसद्धेतोः साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वमिति । तन्न । तथासति प्रतियोगिवैयधिकरण्य-घटिततदभावव्याप्यज्ञानस्यैव सर्वत्र तद्वत्ताबुद्धिप्रतिबंधकत्वमित्याशयात् । तथा च

वो बोधितः। तथा च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तदर्थः। असिद्धिं विभजते। आश्रयासिद्धिरित्यादि। पक्षासिद्धिरिति। आश्रयासिद्धिरित्यर्थः। अपरेति। स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। नीलधूमादिक इति। नीलधूमत्वं गुरुतया न हेतुतावच्छेदकम्, समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेद-

---

मितिसिद्धिरिति वाच्यं, सति विशेषदर्शने संशयायोगात् पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानत्वप्रमानिश्चयोऽनुमितिप्रतिबन्धकस्तदभावः कारणमतस्तादृशप्रमात्वमेव बाध इति प्राचीनमतं दूषयति। एवमिति। प्रमात्वज्ञानमपि, प्रमात्वनिश्चयोपि। मानाभावादिति। ग्राह्याभावानवगाहिनस्तादृशज्ञानस्य विरोधित्वे मानाभावादित्यर्थः। ननु पक्षे साध्याभावज्ञानेपि तत्राप्रा-

---

पूर्वग्रन्थकारोक्तस्यानुमितिकारणपरामर्शस्य साध्यसंशयप्रतिबन्धकत्वस्यानुपपत्तेः। अनुमितिकारणपरामर्शे प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरेव विषयत्वात्, तस्मात्प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिघटितस्यापि साध्यभावव्याप्यस्य साध्यविरोधित्वसम्भवेन तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वमुचितम्। एवञ्चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटे यत्र गन्धस्साध्यते न तत्र बाधस्संभवति। गंधाभावस्य घटे प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति, मैवम्, यत्र देशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षतावच्छेदकत्वन्तत्र तदवच्छेदेन साध्याभाववत्वस्यापि बाधत्वाङ्गीकारादिति ध्येयम्। अत्र न सत्प्रतिपक्षोपि प्रतियोगिव्यधिकरणो, गन्धाभावव्याप्यस्य घटेऽसम्भवादत एवासङ्कीर्णबाधोदाहरणमिदम्। अन्यथा सत्प्रतिपक्षसंकीर्णत्वेन बाधस्य हेत्वाभासान्तरतात्रापि न स्यात्। अन्यथा सत्प्रतिपक्षस्य बाधव्याप्यत्वान्नानुपपन्नं व्यापकस्याधिकदेशवृत्तित्वे क्षतिविरहात्। न च गंधाभावस्य केवलस्य संयोगाभाववत्केवलान्वयितया प्रतियोगिव्यधिकरणघटितव्याप्तिघटितगंधाभावव्याप्यवत्वस्यात्रापि सम्भवेनैतास्यापि सत्प्रतिपक्षसंकीर्णतैवेति वाच्यम्। एतादृशस्य सत्प्रतिपक्षत्वाङ्गीकारे घटो गंधवान् पृथिवीत्वादित्यादिसद्धेतोरपि दुष्टत्वापत्तिरित्यलम्पल्लवितेन। इति पाठ इति। क्वचित्पुस्तके तत्पदराहितस्य पाठस्य दर्शनादेतदभिहितम्। अग्रेपि, विपक्षत्वनिर्वचनेपि। साध्याभाववन्मात्रन्न विपक्ष इत्येतल्लाभायैव निश्चितत्वांशनिवेश इति भावः। गृह्यतइति। ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपे-

व्याप्यत्वासिद्धिरपरा
नीलधूमादिके भवेत् ।
विरुद्धयोः परामर्शे
हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ॥ ७७ ॥
साध्यशून्यो यत्र पक्ष-
स्त्वसौ बाध उदाहृतः ।
उत्पत्तिकालीनघटे
गन्धादिर्यत्र साध्यते ॥ ७८ ॥

माण्यज्ञानकाले ऽनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानप्रतिबन्धकम् । अस्मन्मते तु तदा साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयाभावादेवात्रानुमित्युत्पत्तिरत आह ।

ति शेषः । साध्यनिश्चयेत्यादि सम्भवादित्यन्तं सद्धेतुत्वे हेतुः । पक्षतेति । तथा च मूले पक्षतापरं भावप्रधाननिर्देशत्वादन्यथा अकाशात्यन्ताभावो नित्यो ध्वंसप्रागभावत्वादित्यादेरनुपसंहारित्वाभावेनानुपपत्तेरिति ध्येयम् । ननु संशयस्य निश्चयाप्रतिबंधकत्वेन सर्वत्र साध्यसंदेहसत्वेपि क चित् साध्यनिश्चयसंभवेन सामानाधिकरण्यनिश्चयो न दुर्घट इत्यत आह । संशयोत्पत्तीति । तदानीमपि घटोभिधेय इत्यादिनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । क्षतेरभावादितीति । तादृशानिश्चयकालेपि सर्वमभिधेयन्न वेति संशयसंभवात्सर्वत्रावच्छेदेन निश्चयाभावादिति भावः । ननु किमेतावतेत्यत आह । तथा चेति । समानप्रकारकत्वेनैवेति । तद्धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्र्या एव तद्धर्मितावच्छेदकनिश्चयप्रतिबंधकत्वेन घटत्वावच्छिन्ने चाभिधेयत्वव्याप्यघटपदवाच्यत्ववत्तानिश्चयसत्वेन तदवच्छिन्ने संश-

कधर्म्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । धूमप्राग-

गौरवादिति । तथा च तत्रानुमितिनिर्वाहाय संशयनिश्चयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानाभाव एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश्यते न तु पक्षविशेष्यकसाध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं गौरवादित्यर्थः । यत्र पक्षे साध्याभावज्ञानमास्ति न तु तत्र प्रामाण्यज्ञानञ्च वा ऽप्रामाण्यज्ञानं तत्राप्यनुमितिर्न भवत्येवेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे ऽनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्वात्तस्याभासत्वं दुर्वारमिति तु न, प्रमेयत्वविशिष्टव्याभिचारादेरिव तादृशविशिष्टान्तरघटितत्वेनाभासत्वायोगादिति । नन्वगृहीताप्रामाण्यकसाध्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे प्रथमोपस्थितप्रमात्वनिश्चय एव तथा स्यादत आह । अन्यथेति । सत्प्रतिपक्षादावित्यादिना ऽसिद्ध्यादिपरिग्रहः । प्रतिबन्धकत्वापत्तेरित्यस्यानुमित्यादावित्यादिः । ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञाने ऽनुमितिप्रतिबन्धस्तदभावे तु नेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमात्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमत आह । किं त्विति । क्वचिदुपयुज्यतइति । तथा चानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वाभावाञ्च साध्याभावज्ञानप्रमात्वं हेत्वाभास इति भावः। व्यभिचारज्ञानादेरित्यादिना ऽसिद्धिज्ञानपरिग्रहः । भेदादिति । तथा च बाधस्थले ऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरनियमेपि बाधज्ञानस्य व्यभिचारादिविषयकत्वाभावेन तस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । न च हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारक एव बाधग्रहः कुतो न भवति सामग्रीसत्त्वात्, तथा च व्यभिचारात्मिकैव बाधबुद्धिरिति वा-

---

यसामग्र्यभावादिति भावः । समानविषयकत्वेपि तद्विशेष्यकनिश्चयप्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । ननु सर्वमभिधेयमित्यादौ साध्याभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि संशयविषयकसाध्यादेरेवाभासत्वमस्तु इत्यत आह । अन्यत्रेति । पर्वतो वन्हिमानित्यादौ हेत्वाभासवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितद्रूपावच्छिन्नस्यैव हेत्वाभासत्वेनाङ्गीकरणीयतया साध्यादेरतथात्वादिति भावः । ननु धूमइतिप्रतीतेरपि विशिष्टधूमत्वादिविषयकत्वं शुद्धस्य विशिष्टानतिरिक्तत्वादतस्तदर्थमाह । स्वेति । तदर्थत्वात्, अन्तरपदार्थत्वात् । पर्याप्तेः प्रत्येकवृत्तित्वे तु पर्याप्तिसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वमेव पर्याप्त्यनधि-

भावत्वसंग्रहाय समानाधिकरणेति । विरुद्धयोरिति । कपिसंयोगतदभावव्याप्यवत्त्वपरामर्शे ऽपि न सत्प्रतिपक्षितत्वमत उक्तं विरुद्धयोरिति । तथा च स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शवि-

---

रुयं, परामर्शात्मकाव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन बाधबुद्धेर्व्यभिचारविषयकत्वासम्भवात्, एकत्र हेतौ व्यभिचाराव्यभिचारविषयैकनिश्चयासम्भवाच्च । नन्वयोगोलकपक्षकधूमसाध्यकवन्हिहेतुके बाधलौकिकप्रत्यक्षवद्व्यभिचारलौकिकप्रत्यक्षमपि व्याप्तिनिश्चये सत्यपि भविष्यतीत्यत आह । किञ्चेति । अकिञ्चित्करत्वादिति । व्यभिचारज्ञानं ह्यनुमितौ न साक्षात्प्रतिबन्धकं किन्तु परामर्शप्रतिबन्धद्वारा, तथा च परामर्शोत्तरकालीनव्यभिचारज्ञानमकिञ्चित्करमिति तत्र बाधबुद्धिरेव प्रतिबन्धिकेति भावः । व्यभिचाराद्यसङ्कीर्णमपि बाधं प्रदर्शयति । एवमित्यादिना । बाधस्यैवेति । तत्र पक्षे हेतुसत्त्वेन स्वरूपासिद्धेः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्य व्यभिचारस्य चाभावादिति भावः । बाधतद्व्याप्याभिन्ना ये हेत्वाभासास्तद्व्याप्या अपि तन्मध्ये एवान्तर्भवन्तीति । बाधः साध्याभावविशिष्टपक्षादिस्तद्व्याप्यस्सत्प्रतिपक्षस्तद्भिन्ना व्यभिचारविरुद्धासिद्धास्तद्व्याप्यानां तत्रैवान्तर्भाव इत्यर्थः । व्यभिचारादेरिव व्यभिचारादिव्याप्यस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वेन पञ्च हेत्वाभासानन्तर्गतत्वे तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वं स्यादित्यर्थः । न प्रतिबन्धक इति । साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । दूषकताबीजस्य भिन्नतयेति । साधारणस्याव्यभिचारज्ञाने विरुद्धस्य सामानाधिकरण्यग्रहे प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । असाधारण्यघटकं सपक्षत्वं निश्चयगर्भं न तु साध्यवत्त्वमात्रमित्याह । सपक्ष इति । एवमग्रेपि । सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयत्वानिवेशस्य फलमाह । शब्द इत्यादिना । पूर्वमुक्त-

---

करणत्वस्थाने वक्तव्यम्प्रत्येकमुभयाभिन्नत्वस्येव केवलधूमत्वे विशेषणविशेष्योभयपर्याप्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्वादिति ध्येयम् । वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्येति । पर्वतो वन्हिमान् वन्हिमदन्यावृत्तेरिति सन्न्यायप्रयोगस्य सर्वसम्मतत्वेनेष्टापत्यस-

षय इत्यर्थः। साध्यशून्य इति। पक्षः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यर्थः। तेन घटे गन्धसत्त्वेऽपि न क्षतिः। एवं मूला-

---

मिति। असाधारणः साध्यासमानाधिकरणो हेतुरित्यादिनोक्तमित्यर्थः। केवलान्वयिपक्षक इति। अत्र पक्षता साध्यसंशयरूपा ग्राह्या, तेन सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ यदा सिद्धिः सिषाधयिषा च तदा साध्यनिश्चयसम्भवेन सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहसम्भवात्तस्य सद्धेतोरलक्ष्यतया सिषाधयिषाविरहाविशिष्टसिद्ध्यभावस्य तदा केवलान्वयित्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः। अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमुपपादयति सर्वमभिधेयमित्यादिना। सामानाधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावादिति। संशयोत्पत्तिक्षणे निश्चयवारणाय निश्चयं प्रति संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यं वाच्यतया प्रकृते सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वे तत्पूर्वं तत्सामग्र्याः सत्त्वेन साध्यनिश्चयस्य कुत्राप्यसम्भवेन व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्याविशिष्टप्रमेयत्वादिरूपव्याप्तिग्रहानुत्पादान्न तत्रानुमितिरित्यनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वमिति भावः। क्षतेरभावादिति। तदानीमपि केवलान्वयिपक्षताकत्वस्यानुपसंहारित्वस्य क्षतेरभावादित्यर्थः। तथा च तत्रानुपसंहारित्वस्य सत्त्वात्तस्य व्याप्तिज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वाभावाद्धेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति भावः। न च संशयसामग्र्याः सत्त्वात् कथं पक्षैकदेशे साध्यनिश्चय इति वाच्यं, सर्वत्र धर्मितावच्छेदकसंशयसामग्रीसत्त्वेपि घटत्वादिधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयोत्पादे बाधकाभावात् समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादसमानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वेप्याह। अस्तु वेति। तस्य सहचाराग्रहस्य, तस्य स्वरूपसत एव विरोधित्वेन तज्ज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वाभावादिति भावः। न च तत्र सहचाराग्रहप्रयोजकः, संशय एव हेत्वाभासस्तस्यापि स्वरूपसत एव विरोधित्वात्, न च संशयविषयस्य साध्याभावविशिष्टपक्षादेरेव तत्राभावत्वमिति वाच्यं, सर्वमभिधेयमित्यादावभिधेयत्वाभावविशिष्टपक्षाप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः। तदर्थ इति। तेनासाधारणे नातिव्याप्तिरिति भावः। धूमप्रागभावत्वेति। तस्य व्याप्यतावच्छेदकी-

---

भूतत्वादिति भावः। ननु धर्मान्तराघटितत्वं विशेष्यविधया धर्मान्तरघटितं यत्तदन्यत्वमेव विशेष्यविधया नीलधूमत्वघटकत्वेपि वन्हिमत्त्वस्य तथा ऽघटकत्वमिति

वच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ इति श्रीविश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्या-

---

भूतधूमत्वघटितत्वेन तत्सङ्ग्रहो न स्यादिति भावः । स्वस्य स्वाविषयप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वाभावाद्धर्मान्तरेति । न च नीलधूमत्वस्यापि तादृशधर्मान्तराघटितत्वमस्त्येव धूमत्वस्य नीलधूमत्वाभिन्नत्वाभावादिति वाच्यं, स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य स्वपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकप्रकारतानिरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वपर्यवसितस्य तदर्थत्वात् शुद्धधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वनीलत्वादिविशिष्टधूमत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारत्वयोर्भेदात् । नन्वेवं वन्हिमदन्यावृत्तित्वस्य वन्हिव्याप्यतावच्छेदकतानुपपत्तिस्तस्य वन्हित्वरूपतादृशधर्मान्तरघटितत्वात् धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तिभिया धर्मान्तरस्य विशेष्यविधयाऽघटकत्वविवक्षणस्याशक्यत्वादिति चेन्न । स्वसमानाधिकरणपदेन स्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् वन्हित्वस्य वन्हिमदन्यावृत्तित्वाव्यापकत्वाद् धूमत्वस्य धूमान्यान्यत्वव्यापकत्वाच्चोक्तदोषासम्भवात् । स्वव्यापकत्वं च धर्मान्तरस्य स्वघटकसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन, अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वस्य वन्हिव्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः, धूमत्वालोकत्वयोः प्रत्येकमन्यतरत्वाव्यापकत्वादिति ।

न तस्य व्याप्यतानवच्छेदकतापत्तिरित्यत आह । धूमान्यत्वादेरिति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मत्वमेव व्यापकत्वमिति भावः । इतिभ्रमेति । यथार्थत्वे पर्वतो वन्हिमान्धूमादित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्वस्य परामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षानुपपत्तेः प्राचीनैः तत्रापि सत्प्रतिपक्षाङ्गीकारादिति भावः । साध्यसाध्याभावयोरविरोधस्थले तूभयपरामर्शसत्त्वेपि न सत्प्रतिपक्षव्यवहार इति मन्तव्यम् । गन्धशून्यत्वाभावादिति । निरवच्छिन्नवृत्तिकगंधाभावविरहादित्यर्थः । तेनोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे गंधाभावसत्वेपि न क्षतिः, पक्षपदस्य पक्षतावच्छेदकाविशिष्टार्थत्वे तूत्पत्तिकालीनत्वे विशिष्टघटनिरूपितगंधाभावनिष्ठाधेयतानिरवच्छिन्नेन भवति तादृशगंधाभावतद्विशिष्टपक्षो बाध इति भावः । अथ वा गंधशून्यत्वाभावाद्गन्धाभावाभावादित्यर्थः । गंधसत्वादिति यावत् । तथा च प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभाववत्पक्षस्यैव बाधत्वेन कथमत्र बाध इति भावः । पक्षप

मनुमानखण्डम् ॥ उपमितिं व्युत्पादयति । ग्रामीणस्येति । यत्रारण्यकेन केनचिद् ग्रामीणं प्रत्युक्तं गोसदृशो गवयपदवाच्य इति, पश्चाच्च ग्रामीणेन क्वचिदरण्ये गवयो दृष्ट-

---

विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोरित्यत्र विरुद्धयोर्हेत्वोःपरामर्श इति भ्रमवारणायाह। स्वसाध्येति। स्वं सत्प्रतिपक्षत्वेनाभिमतो हेतुः तत्साध्यविरुद्धोयः साध्याभाव इत्यर्थः। ननूत्पत्तिकालीनघटइत्यादिमूलोक्तमयुक्तं तत्र पक्षे घटे गन्धशून्यत्वाभावादत आह।पक्षतावच्छेदकेति।कालस्येवदेशस्यापिं पक्षतावच्छेदकत्वे बाधसम्भावात्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनतां परिहर्तुमाह । एवमिति । बोध्यमिति । तत्र पक्षे वृक्षे संयोगसत्त्वेपि पक्षतावच्छेदकमूलावच्छेदेन संयोगाभावादिति भावः ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे ऽनुमानखण्डं समाप्तम् ॥ अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह । उपमितिमिति । तत्र गवये, सादृश्यदर्शनं सादृश्यप्रत्यक्षम् । तदुपमितिकरणमिति । नवीनमतेनैतत् अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधः करणमतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं सहकारीति। साम्प्रदायिकमतं तु सहकारितयावश्यकसादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्यैव करणत्वं युक्तमित्युपेक्षितम् । स्मरणं यज्जायतइति । सादृश्यविशिष्टपिण्ड-

---

दस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकत्वे च देशकालयोः पक्षतावच्छेदकत्वस्थले पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वस्यापि पृथक् बाधतया न बाधानुपपत्तिरिति भावः ॥ इति दिनकरीतरङ्गिण्यामनुमानतरङ्गः ॥ अवसरसङ्गतिमिति । प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्या अनन्तरवक्तव्यत्वमवसरः प्रकृते चानुमानोपमानयोर्द्वयोरपि प्रत्यक्षोपजीवकत्वेप्यनुमानस्य बहुवादिसम्मतत्वेन निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुगमतया अनुमानएव प्रायशो व्युत्पिपित्सोः प्रथमतो जिज्ञासा जायतइत्यनुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्या अवश्यं वक्तव्यत्वमुपमानस्येत्यवसरसङ्गत्या ऽनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणमिति भावः । सादृश्यप्रत्यक्षमिति । सादृश्यज्ञानस्य प्रत्यक्षान्यस्यैवोपमितिकरणत्वउपमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वमेव न सम्भवति सादृश्यविषयकलौकिकप्रत्यक्षानन्तरमेवोपमितिरनुभूयते चेत्यभिप्रायेण ज्ञानपदम्प्रत्यक्षपरतया व्याख्यातामिति बोध्यम् । एतादिति । गवयधार्मिकगोसादृश्यप्रत्यक्षस्य करणत्वाभिधानमित्यर्थः । साम्प्रदा-

ग्रामीणस्य प्रथमतः
पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां
या स्यात् सा करणं मतम् ॥७९॥

स्तत्र गोसादृश्यज्ञानं यत्तदुपमितिकरणम् । तदनन्तरं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं जायते

दर्शनस्योद्बोधकविधया तादृशवाक्यार्थस्मारकत्वादिति भावः । तदेव व्यापार इति । एतेन सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरं यत्रातिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणापेक्षाभावान्नातिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापारकं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं किन्तु सादृश्यज्ञानमात्रं करणं विशेषणज्ञानविधया तज्जन्यमतिदेशवाक्यार्थज्ञानं सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं चोभयं व्यापार इति कस्यचिन्मतं प्रत्युक्तम् । यत्र सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनोत्तरमतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधस्तत्रोपमित्यनभ्युपगमात् किन्तु तदुत्तरं पुनः सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनं ततोऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणं तदुत्तर-

---

यिकमतमुपदर्शयति । अतिदेशवाक्यार्थशाब्दबोधइति । वाक्यार्थस्मरणमिति । व्यापारद्वारा तज्जन्यस्यापि तद्व्यापारत्वोपगमादिति भावः । नन्वेवमुद्बोधकान्तरवशाद्यत्रातिदेशवाक्यार्थस्मरणन्तत्र सादृश्यपिण्डदर्शनं विनाप्युपमितिप्रसङ्ग इत्यत आह । सादृश्यविशिष्टेति । साम्प्रदायिकमतापेक्षायां बीजमाह । सहकारितयेति । युक्तमिति । तदतिरिक्तस्य कारणान्तरस्य कल्पने गौरवादिति भावः । ननु सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनस्योपमानत्वे ऽतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य तद्व्यापारत्वानुपपत्तिः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारत्वात् स्मरणस्य च स्वसमानप्रकारकानुभवजन्यत्वनियमादिति मूलोक्तमतिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य व्यापारत्वमसंगतमित्याशङ्कान्निराकुरुते । सादृश्येति । तथा चातिदेशवाक्यार्थस्मरणस्य पूर्वतन शाब्दबोधजन्यत्वेपि तत्रोद्बोधकत्वविधया सदृशपिण्डदर्शनमपि कारणमेवेति

वाक्यार्थस्यातिदेशस्य
स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु
शक्तिधीरुपमा फलम् ॥ ८० ॥

तदेव व्यापारः । तदनन्तरं तत्र गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं जायते तदुपमितिः, न त्वयं गवयपदवाच्य मेवोपमितिरिति भावः। गवयो गवयपदवाच्य इति ज्ञानं यज्जायतइति । एतेनोपमितिर्न प्रमित्यन्तरं किन्तु शाब्दबोधात्मिकैव, गोसदृशो गवय इत्यत्र सदृशपदेनोपस्थितसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वग्रहस्य गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकस्यैवोपमितिस्वरूपत्वादित्यपास्तम् । गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वविषयिण्या उपमितेर्गवयपदजन्यगवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विना शाब्दबोधरूपत्वासम्भवादिति । न च गो-

नानुपपत्तिरिति भावः । एतेनेति । अतिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यापारकसदृशपिण्डदर्शनस्यैवोपमितिकरणत्वोपवर्णनेनेत्यर्थः । बोधइति । शाब्दबोध इत्यर्थः । अभावादिति । अनुभवात्मकातिदेशवाक्यार्थस्यैव सत्वादिति भावः । नन्वेतादृशस्थले किं कारणं को व्यापारः शाब्दबोधस्य सदृशपिण्डदर्शनाजन्यत्वेन तद्व्यापारत्वासम्भवादित्याशङ्कायामेकदेशिमतानुसारेण कारणव्यापारौ प्रदर्शयति । किन्त्वित्यादि । सादृश्यज्ञानमात्रमिति । मात्रपदेन गवयत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वांशस्य प्रतिक्षेपः । प्रत्युक्तमिति । उभयोरपि विशेषणज्ञानविधया सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् सदृशपिण्डदर्शनमतिदेशवाक्यार्थज्ञानञ्च विनोपमितेरनुदयेन तयोरुपमितिकरणत्वाच्च विनिगमनाविरहादिति भावः । एतेनेत्यनेनोक्तमर्थम्प्रकटयति । यत्रेत्यादि । अनभ्युपगमादिति । नन्वेवन्तादृशस्थलेप्युपमितेरनुभवसिद्धतया ऽनुभवापलापप्रसङ्ग इत्यत आह । किन्त्विति । तदुत्तरमेवेति । तथा च क्षणद्वयविलम्बेनोपमितेरुपपादनसम्भवान्नानुभवापलापापत्तिरिति भावः । गवयो गवयपदवाच्य इतीति । पिण्डे चक्षुस्संयोगानन्तरं योग्यवृत्तितया गवयत्वजातेरपि प्रत्यक्षेण ग्रहणात्त-

इत्युपमितिः, गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् ॥ इति श्री विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यामुपमानखण्डम् ॥

सादृश्यस्य गवयत्वस्य च प्रत्यक्षेणोपस्थितौ कथं गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वोपमितिर्न तु सादृश्यावच्छेदेनेति वाच्यं, उपस्थितेस्तौल्येपि गवयत्वजात्यपेक्षया गोसादृश्यस्य गौरवज्ञानेन तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् । गवयपदाद् गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च तत्प्रकारकशब्दबोधे तदवच्छेदेन शक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टे सादृश्यज्ञानात् गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वोपमितेरनुदयात् तद्धर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनोपमितिजनकं वाच्यं तथा च यदा गवयत्वादिजात्यनुपस्थितिस्तदा सादृश्यज्ञानस्य संस्थानादिगुरुधर्मविशिष्टे ग्रहात्तदवच्छेदेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तिरिति वाच्यं, इष्टापत्तेः तस्याः भ्रमत्वेन तादृशगुरुधर्मावच्छेदेन गवयादि-

---

दवच्छिन्नधर्मिकमेव गोसादृश्यज्ञानं गोपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिरपि नानुपन्नेति मूलाभिप्रायः । यत्तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यारण्यकवाक्याज्जायमानश्शाब्दबोध एवोपमितिः न तु प्रमित्यन्तरम्। नैवं गोसादृश्यस्यैव गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वमुपमितिविषयो न तु गवयस्यैवेति वाच्यम् । इष्टत्वादित्याह । तन्मतन्दूषयति । एतेनेति । उपमितेर्गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकत्वेनेत्यर्थः । गवयत्वविशिष्टोपस्थितिं विनेति । उक्तवाक्यार्थघटकगवयपदश्रवणोति । तदानीं गवयत्वजातेरेव प्रत्यक्षतया तद्विशिष्टे शक्तिग्राहकप्रमाणाभावेन च वृत्या गवयपदजन्यगवयत्वावच्छिन्नोपास्थितेरसम्भवेन तदवच्छिन्नधर्मिकगोपदवाच्यत्वप्रकारकशाब्दबोधासम्भवेन तादृशोपमितेः प्रमित्यन्तरत्वावश्यकत्वादिति भावः । ननु गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वप्रकारिकोपमितिः न तु गोसादृश्यावच्छेदेनेत्यत्रैव प्रमाणन्न पश्यामो या उपमितेः प्रमित्यन्तरतावश्यकी स्यादित्याशङ्कते । न चेति । त्वन्मतइति शेषः । स्वमते तु गवयत्वजातिप्रत्यक्षात्पूर्वमेव शाब्दबोधात्मकोपमितेरुपगमादिति ध्येयम् । अनुदयादिति । ननु प्रत्यक्षेण गवयत्वोपस्थित्यनन्तरगोज्ञानेन प्रतिबन्धात् गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वज्ञानासम्भवेपि तत्प्रत्यक्षात्पूर्वमेवारण्यकपुरुषवाक्यात्तादृशशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभाव

पदवाच्यत्वासाधकत्वादिति । इदमुपलक्षणं वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनं करणं जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यम् । ननूपमानस्य प्रमाणान्तरत्वे मानाभावः। न च प्रत्यक्षादिप्रमितिविजातीयप्रमितिकरणत्वात् तस्य प्रामाणान्तरत्वम्, उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितितो वि-

---

इत्यत आह। गवयपदादिति । अनुभूयते च गवयपदात्तादृश एव शाब्दबोध इति भावः। नन्वस्तु गवयपदाद्गवयत्वप्रकारकशाब्दबोधोपपत्तये गवयपदवाच्य इत्युपमित्या गवयत्वस्य गवयपदवाच्यत्वावच्छेदकत्वसिद्धिः तथाप्यतिदेशवाक्याद् गोसादृश्यसामानाधिकरण्येनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोध इत्यत्र मानाभावः। गोसादृश्यावच्छेदेनापि गवयपदवाच्यत्वावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तौ बाधकाभावात् । न च गवयत्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानसामग्र्येव तत्र बाधिकेति वाच्यम् । तादृशज्ञानम्प्रति गवयत्वावच्छिन्नधर्मिकगोसादृश्यज्ञानस्य कारणत्वेन प्रत्यक्षेण गवयत्वानुपस्थितिदशायां तादृशज्ञानघटितोपमितिसामग्र्या असम्भवात्तथा चोक्तशाब्दबोधबलादेव गोसादृश्यस्यापि गवपदवाच्यतावच्छेदकत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते। न चेति। ग्रहादिति। शाब्दबोधात्मकग्रहादित्यर्थः। तादृशशाब्दबोधोत्पत्तावपि गोसादृश्यस्य गुरुत्वेन तत्र गवयपदवाच्यतावच्छेदकत्वस्य बाधितत्वात् । बाधितार्थविषयकत्वेन तस्या भ्रमत्वात्। न तया विषयसिद्धिरिति समाधत्ते। इष्टापत्तेरित्यादि । सादृश्यविशिष्टपिण्डदर्शनमेव वैधर्म्यविशिष्टपिण्डदर्शनमपि क्व चिदुपमितौ कारणम् । अत्र जलादिवैधर्म्यवती पृथिवीपदवाच्येत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः पृथिवी पृथिवीपदवाच्येत्युपमितिरित्याह। इदमुपलक्षणमिति । ननु नोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं गवयो गवयपदवाच्य इत्युक्तानाभिषिक्तस्य चाक्षुषस्यैवोपगमसम्भवात्। न च चक्षुर्व्यापारो परमेप्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणेनोपमितिदर्शनात् न तत्र चाक्षुषत्वसम्भव इति वाच्यम् । एवमप्यलौकिकमानसप्रत्यक्षत्वसम्भवेनोपमितिर्विजातीयप्रमितित्वे मानाभावादित्याशङ्क्योपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको विलक्षणप्रमिति व्यवस्थाप्य तत्करणत्वेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयति । नन्वित्यादि । साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेनेति । ननु लौकिकविषयतैव साक्षात्कारत्वव्यंजिका मनसस्तु बहिर्विषये लौकिकसन्निकर्षाभावेन लौकिकविषयत्वाभावात् उपमितेर्मानसप्रत्यक्षेपि तदुत्तरन्न साक्षात्करोमीति प्रतीतिसम्भवः व्यञ्जकाभा-

पदज्ञानं तु करणं
द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र
शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ८१ ॥

जातीयत्वाभावादिति चेन्न । चक्षुरादिव्यापारविगमेपि उपमितेरुत्पादेन चाक्षुषत्वसत्वाद्यसम्भवान्न वा मानसत्वम् मानसोत्तरमनुत्पद्यमानाया उपमिनोमीतिप्रतीतेर्विषयत्वात् उपमित्यनन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरनुदयेन तत्र प्रत्यक्षत्वसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च । अन्यथा ऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः व्याप्त्यादिज्ञानं विनाप्युदयात् । न शाब्दं पदज्ञानाजन्यत्वात् । न स्मृतिः अननुभूतार्थस्य स्मरणायोगादिति संक्षेपः ॥ इति श्रीभारद्वाजकुलाम्बुधिपूर्णचन्द्रबालकृष्णभट्टात्मजमहादेवभट्टविरचिते मुक्तावलीप्रकाशे उपमानखण्डं समाप्तम् ॥

उपजीव्योपजीवकभावसङ्गतिमभिप्रेत्याह । मूले पदज्ञानं त्विति । एवकारार्थकस्य मूलस्थतुशब्दस्य व्यवच्छेद्यं स्पष्टयति । मुक्तावल्यां न तु ज्ञायमानमिति । गौ-

---

वादन्यथा स्वर्गविषयकालौकिकमानसोत्तरमपि स्वर्गं साक्षात्करोमीति प्रतीतेरुपपत्तेः । इत्थञ्चोपमिनोमीति प्रतीतेरपि सादृश्यज्ञानोत्तरमानसमेव विषयोऽस्तु न तु विजातीयप्रमितिरित्यस्वरसादाह । अन्यथेति । अनुमितेरपीति । व्याप्तिज्ञानोत्तरमानसस्यैवानुमिनोमीति प्रतीतिविषयकत्वसम्भव इति भावः । तथा चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयीभूतानुमितिर्यथा प्रमित्यन्तरन्तथोपमिनोमीतिविलक्षणानुव्यवसायभूतोपमितिरपीति भावः । ननु गवयो गवयपदवाच्यः गोसदृशत्वाद्यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेक्यनुमितिरूपैवोपमितिरस्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि शक्तिविषयकानुमितिरिव विषयोऽस्त्वित्याशङ्कान्निराचष्टे । नापीति । सङ्क्षेपइति । नानुमिनोमि न शृणोमि न स्मरामि किन्तूपमिनोमीति प्रतीतेरपि प्रतीत्यन्तरमेवोपमितिरिति भावः ॥ इति श्रीमद्रामरुद्रसूरिविरचितायान्दिनकरीतरङ्गिण्यामुपमानतरङ्गः ॥

शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति । पदज्ञानं त्विति । न तु ज्ञायमानं पदं करणम्, पदाभावेपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात् । पदार्थधीरिति । पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः । अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शा-

---

निश्लोकादावित्यादिना द्वित्वादिबोधकविजातीयहस्तचेष्टादेः संग्रहः । अन्यथा, पदार्थज्ञानमात्रस्य व्यापारत्वे । तत्रापि, पदजन्यपदार्थोपस्थितावपि । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । अन्यथा, वृत्त्येत्यस्यानुपादाने । ननु वृत्तिर्यदि शक्तिस्तदा गङ्गाप-

---

उपजीव्योपजीवकभावेति ॥ अतिदेशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यैवोपमानत्वमिति प्राचीनमते उपमानप्रमाणस्यातिदेशवाक्यजन्यशब्दप्रमाणजन्यत्वेन शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति मते ऽपि वाक्यार्थज्ञानरूपप्रयोगमूलभूतज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः । शक्तिज्ञानात्मकोपमितिजन्यत्वेन शाब्दबोधस्य फलयोरप्युपजीव्योपजीवकभावः । सादृश्यज्ञानमेवोपमानमिति नवीनमते फलनिष्ठयोरेवोपजीव्योपजावकभावयोः स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेन प्रमाणनिष्ठयोरेवोपजीव्योपजीवकभावयोः सङ्गतित्वमिति केचिदाहुः । तन्न श्रद्धेयम् । सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य साक्षात्सम्बन्धेनैवोपमितौ सत्त्वादुपमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वरूपत एव सङ्गतित्वसम्भवात् । यद्यपि शाब्दबोधस्योपमानत्वनये शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिरूपणानन्तरमेवोपमानं कुतो न निरूपितमिति वक्तुं शक्यते तथापि सङ्गतेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वेन न दोषः । प्रपञ्चितञ्चेदमुपमानखण्डएव । एवकारार्थकस्येति ॥ एकारार्थो ऽर्थो यस्येति मध्यमपदलोपिसमासेनैवकारार्थबोधकस्येत्यर्थः । हस्तचेष्टादेरिति ॥ तथा च मौनिश्लोकस्थले विजातीयहस्तचेष्टास्थले च शब्दोच्चारणाभावेन ज्ञायमानपदाभावाच्छाब्दबोधो न स्यात् । पदज्ञानस्य करणत्वमिति नवीनमते तु लिप्या हस्तचेष्टया च सङ्केतितपदज्ञानाद्भवति शाब्दबोध इति भावः । पदार्थज्ञानमात्रस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने पदज्ञानजन्यत्वाभावेन पदज्ञानव्यापारत्वमसम्भवदुक्तिकमेव तथापि घटपदबोध्यो ऽयं घट इत्यस्याप्युपनयसन्निकर्षविधया पदज्ञानजन्यत्वेन व्यापारत्वसम्भवो बोध्यः । अयं घट इति शाब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं सुलभमेवेति भावः । घटकत्वमिति ॥

ब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्, अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेनाकाशस्मरणे जाते आकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धः। अत्रैव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य हि एकसम्बन्धिज्ञानविधया स्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। स चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपः।

दात्तीरादेर्बोधो न स्यात् तत्र शक्त्या पदजन्यतीरोपस्थितेरभावादत आह। वृत्तिश्चेति। अन्यतरसम्बंधः, अन्यतरात्मकः सम्बन्धः। अत्रैव, पदजन्यपदार्थोपस्थितावेव। स चेति। यद्यपीश्वरेच्छाया ऐक्याद् घटशब्दाद् घटो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा पटे ऽप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गः। एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्व-

---

पदजन्यपदार्थोपस्थितिघटकम् पदजन्यत्वम्। वृत्तिरूपसम्बन्धसहकारेण मूलार्थो बोध्य इति भावः। ननु वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञानस्य सहकारित्वं कुत इति चेदित्थम्। एकसंबन्धिज्ञानमपरसंबन्धिस्मारकं पदज्ञानादर्थोपस्थिताविति रीत्या पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञाने सत्येव पदज्ञानात् पदार्थस्मरणं जायते, न तु स्वज्ञानमात्रे। हस्तिहस्तिपकयोः सम्बन्धज्ञाने हस्तिपकदर्शने ऽपि हस्तिनो ऽस्मरणादिति सम्बन्धज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानसहकारित्वमावश्यकमिति। इत्थं च पदजन्येत्यादिमूले पदज्ञानजन्येत्यादिरेवार्थो बोध्यः। एकसम्बन्धिज्ञानस्यैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वादिति। तीरोपस्थितेरभावादिति॥ गङ्गापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरे गृहीतत्वादेव गङ्गापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसम्भवेन तीरे गङ्गापदशक्त्यकल्पनादिति भावः। अन्यतरसम्बन्ध इत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषभ्रमं निराकुरुते। अन्यतरात्मक इति॥ पदजन्यपदार्थोपस्थितावेवेति॥ शक्तिज्ञानाभावे ऽपि शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाग्रहस्याप्यसम्भवेन पदपदार्थयोः सम्बन्धज्ञानाभावात पदज्ञाने शाब्दबोधप्रयोजकीभूतस्मरणोत्पादनाऽसम्भवात्। तथा चैतदभिप्रायेणैव कारिकायां शक्तिधियः पदज्ञानसहकारित्वम् उक्तमिति भावः। अतिप्रसङ्ग इति॥ घटपदबोध्यत्वप्रकारकेच्छायाः घटपदशक्तित्वे तस्या ईश्वरेच्छामा-

आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादितीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिकसङ्केतिते तु

प्रकारकेच्छायास्तीरेऽपि सत्त्वाच्छक्त्यैव तीरबोधोपपत्तेर्लक्षणोच्छेदापत्तिस्त-थापि गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरेऽभावाद्गङ्गादिपदजन्यबोधविषयता-त्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छैव गङ्गादिपदानां श-क्तिः। तीरादिनिष्ठविशेष्यताया गङ्गादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपि-तत्वेऽपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्ध-विषयतात्वेनेति नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति। अधुनिकनाम्नि, आधुनिकैः पित्रादिभिरेकादशेऽहनिसंकेतितनाम्नि। इतीश्वरेच्छया इति। ए-

---

त्रवृत्तित्वेन घटे घटपदशक्तिर्न स्यादिति विशेष्यतासम्बन्धेनैतादृशेच्छारूपेयम्। तथा च ईश्वरस्य अनेकेच्छाकल्पने गौरवाद् घटपदाद् घटो बोद्धव्यः पटपदात् प-टो बोद्धव्य इति समूहालम्बनरूपैकेच्छाव्यक्तेरेव तत्त्वस्याङ्गीकरणीयतया तस्याश्च विशेष्यतासम्बन्धेन पटेऽपि सत्त्वेन घटपदशक्यत्वप्रसङ्ग इति भावः। तीरेऽपि सत्त्वादिति॥ भगवदिच्छायाः सन्मात्रविषयकत्वेन गङ्गापदात् लक्षणया तीरबोध-स्यापि जायमानत्वेन तद्विषयत्वस्यापि ईश्वरेच्छायामावश्यकत्वादिति भावः। नातिप्रसङ्गो न वा लक्षणोच्छेदप्रसङ्ग इति॥ तत्पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्र-कारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वस्य तत्पदशक्यत्वाभ्युपगमेनेश्वरेच्छा-निरूपितघटपदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः पटादाव-सत्त्वेन न पटादेः तादृशविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति न पटादेः घटपदश-क्यत्वमिति भावः। अन्यथा तदभाववति तत्प्रकारकत्वेनेश्वरेच्छाया विसंवादित्वा-पत्तेः। तीरादौ गङ्गापदवाच्यत्वव्यवहाराभावेनेश्वरेच्छायां गङ्गापदजन्यबोधविषयस्ती-रमित्याकारकता न स्वीक्रियते अपि तु विषयतया गङ्गापदजन्यबोधो भवतु तीरं वि-षयतावद्भवत्वित्येवंरीत्या विशकलितत्वव्यपदेशेन विषयतात्वेनैव गङ्गापदजन्यबोध-विषयतायास्तीरे भगवदिच्छावगाहनात् तीरादौ गङ्गापदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्न-प्रकारतानिरूपिताविशेष्यतासम्बन्धेनेश्वरेच्छावत्त्वमिति तीरादौ गङ्गापदशक्यत्वाभा-वात् तीरादिविषयकशाब्दबोधनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकारोऽप्यावश्यक इति भावः। एतेन विशेषणे यद्विशेषणं तस्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वेन गङ्गापदजन्यबोधविषयस्ती-रं भवत्वितीश्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वं ना-

न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः
किं त्विच्छैव, तेनाधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः।
शक्तिग्रहस्तु व्याकरणादितः। तथा हि "शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृ-

कादशाहकालीनपित्रुच्चारणविषयनामत्वेन सामान्यरूपेणेत्यर्थः। अधुनिकस-
ङ्केतिते, आधुनिकमात्रसङ्केतिते। नदीवृद्ध्यादिपदे तु सम्प्रदायमतेऽस्वरसं
हृदि निधाय नवीनमतं दर्शयति नव्यास्त्विति। न शक्तिरिति। तथा सत्याधुनि-
कसङ्केतिताब्यादिपदाच्छाब्दबोधो नस्यादिति भावः। मतद्वयेऽप्यपभ्रंशात्मक-
गगर्यादिपदे शक्तिभ्रमादेव बोधइत्यवधेयम्। व्याकारणादीति। भूसत्तायां वर्त-

---

भ्युपेयते किं तु शुद्धविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वमेवेति ग्रन्थकारोक्तिर्न
सङ्गच्छतएवेति केषां चिदाक्षेपो निरवकाशः। आधुनिकसङ्केतिते तु न शक्तिरि-
ति मूलग्रन्थाविरुद्धम्। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येवेति हि मूलम् इत्याशङ्-
क्य आधुनिके नाम्नि इत्यस्य नामविशेषपरतायामाह। आधुनिके इत्यादि ॥ मूले ए-
कादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यनन्तरं श्रुत्येति पूरणीयम्। ईश्वरेच्छायाः स-
त्त्वादित्यस्य सङ्केतिततत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतातदर्थविषयकभगवदिच्छायाः
सत्त्वादित्यर्थः। नन्वसाधुशब्दानामपि क्वचित्सङ्केतदर्शनेऽपि तेषां तद्रूपेण भ-
गवदिच्छाया अवगाहो न प्रामाणिकः। अनन्तप्रकारताव्यक्तिकल्पने गौरवाच्चेत्यभि-
प्रायेणाह। एकादशाहकालीनेति ॥ तथा च एकादशाहकालीनपित्रुच्चारणशब्दज-
बोधविषयः पित्रादिसङ्केतिताविशेष्यो भवत्वित्याकारकमेव भगवदिच्छाकल्पनमिति
भावः। नन्वेवमप्याधुनिकसङ्केतिते तु इत्यादिमूलमसङ्गतमेव, एकादशेऽहनि पि-
त्रादिसङ्केतितनाम्नि शक्तिस्वीकारादतो मात्रपदं पूरयति आधुनिकमात्रेति ॥
मात्रपदेनेश्वरव्यावृत्तिः ॥ पूर्वोक्तनामसामान्यरूपेणेश्वरसङ्केतसत्त्वात्तेषु शक्तिसत्त्वे-
ऽपि न क्षतिरिति भावः। अस्वरसमिति ॥ वक्ष्यमाणमित्यर्थः। अस्वरसम्प्र-
कटयति तथा सतीति ॥ शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहञ्च विनेत्यादिः। तेन शक्तिभ्रमादि-
ना शाब्दबोधसम्भवेऽपि न क्षतिः। इदमुपलक्षणम्। ईश्वराऽनङ्गीकर्तॄणां प्रा-
भाकरादीनाम्, ईश्वरेच्छारूपशक्तिग्रहाऽसम्भवेन शाब्दबोधाऽनुपपत्तिरित्यपि द्रष्ट-
व्यम्। मूले धातुप्रकृतीति ॥ धातुप्रातिपदिकामित्यर्थः ॥ प्रत्ययाः विभक्तितद्धिता-

तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" । धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति । क्व चित् सति बाधके त्यज्यते यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयस्तत्र गौरवात् त्यज्यते किं तु कृतौ शक्तिर्लाघवात्, कृतिश्चैत्रादौ प्र-

---

माने लाडित्यादिव्याकरणादीत्यर्थः।लाघवादिति । कृतित्वजातेः शक्यतावच्छे-

---

ख्यातकृतः । आदिना समासादिपरिग्रहः । समासे ऽपि वैयाकरणैः शक्त्यङ्गीकारात्, तत्रापि भू सत्तायामिति धातोः शक्तिग्राहकत्वम् । पाचकादिप्रातिपदिकस्यापि व्याकरणाच्छक्तिग्रहः । पचधातोः पाकार्थकस्य तदुत्तरकृत्प्रत्ययस्य कर्तृत्वार्थकस्य तत्र प्रतिपादनात् । तत्र गवादिप्रधानप्रातिपदिकानां कोशादेव शक्तिग्रह इति मन्तव्यम् । वस्तुतो धातुप्रकृतीत्यस्य धातुरूपप्रकृतिरित्यर्थः । धातौ प्रकृतित्वप्रदर्शनञ्च प्रत्ययतो वैलक्षण्यद्योतनायैव । अत एव आदिना समासदिवृत्तीनां सङ्ग्रहो ऽपि सङ्गच्छते । तेषामपि प्रातिपदिकत्वादिति सारम् । वर्तमाने लाडित्यादिकं तु प्रत्यये शक्तिग्राहकमिति विवेकः । कृतित्वजातेरिति ॥ किञ्चिदविशेषितस्य एकस्य कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे लाघवं कृतित्वविशिष्टानामनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम् । जातेरेव स्वरूपभानाभ्युपगमेन कृतेः शक्यतावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः । नवीनैर्वैयाकरणैस्तु आश्रयमात्रएव कर्तृकर्माख्यातयोः शक्तिः स्वीक्रियते कृत्यादिव्यापारफलयोर्धातुनैव लाभादाश्रयत्वञ्चाखण्डोपाधिरिति, तन्मते न गौरवम् । लः कर्तरीत्यादिमूलभूतसूत्रविरोध एव । न च कर्तरीत्यस्य आश्रय इत्येवार्थ इति वाच्यम् । तथा सति सर्वशक्तेति सूत्रकृत्परिभाषया वैयर्थ्यापत्तेः । स्वशास्त्रे यत्र कर्तृपदप्रयोगः तत्रायमर्थ इति ज्ञापयितुमेव परिभाषादरात् । स्वातन्त्र्यञ्च कारकान्तरव्यापारानधीनव्यापारत्वं तच्चातिगुरुभूतमेव । इत्थञ्च "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः" इति कारिकापि सूत्रविरुद्धैव । किञ्च कर्तृपदलक्षणयैवापार्थकत्वं वाच्यं कृतिमत एव तस्य मुख्यार्थत्वात्, तथा च वरं तदपेक्षया कृतावेव लक्षणाकल्पनम् । आश्रयत्वस्याऽखण्डोपाधिरूपत्वे मानाभावात् आधारतारूपस्य तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनाऽननुग-

कारीभूय भासते। नच कर्तुरनभिधानाच्चैत्रपदोत्तरं तृतीया स्यादिति वाच्यम्। कर्तृसङ्ख्यानभिधानस्य तत्र तन्त्रत्वात्। सङ्ख्याभिधानयोग्यश्च कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः। कर्मत्वादीत्यस्येतरविशेषणत्वतात्पर्यविषयत्वमर्थः।

दकत्वे लाघवादित्यर्थः। न च कर्तुरनभिधानादिति। अनभिहितइत्यधिकारीयेण कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेनानभिहितकर्तरि तृतीयाविधानादिति भावः। तत्र, तृतीयायाम्। तन्त्रत्वात् प्रयोजकत्वात्। ननु कर्तृसंख्याभिधानएव किम्प्रयोजकमित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं दर्शयति संख्याभिधानेति। चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिलाक्षणिकप्रथमान्तपदोपस्थाप्यतण्डुलादिव्युदासायाह। कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति। ननु चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्राख्यातैकवचनस्वरूपेणोक्तायाः संख्यायाश्चैत्रे ऽन्वयः स्यात् कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाच्च। किं च पक्वमन्नं भुज्यतइत्यादावन्नादौ संख्यान्वयानुपपत्तिः पाककर्मत्वस्यान्नेऽन्वयेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वाभावादत आह। कर्मत्वादीत्यस्येति। तथा च कर्मत्वपदमितरपदमनवरुद्धत्वं च विशेषणतया

तत्त्वादिति मन्तव्यम्। अनभिहिते इति॥ अनभिहिताधिकारीयेणैतत्सूत्रानन्तरपठितकर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रेणेत्यर्थः। किम्प्रयोजकमित्याशंक्येति। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रगतसङ्ख्यैवाख्यातेनाऽभिधीयते। ननु तण्डुलादिगतत्वनियामकाभावे चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादावपि चैत्रगतसंख्याभिधानसम्भवेन तृतीया न स्यादित्याशङ्कायां पर्यवसितार्थः। प्रथमान्तपदोपस्थाप्यपदस्य तु मूलएवाग्रे यत्र तण्डुलं पचप्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वे नैव तात्पर्यं तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणं प्रयोजनं दर्शयिष्यतीति तदुपेक्षितम्। न च कर्मत्वाद्यविवक्षायां द्वितीयैव न साधुः कर्मणि द्वितीयेति तद्विधानादिति वाच्यम्। असाधुत्वे ऽपि प्रयोजनप्रदर्शने बाधकाभावात् साधुप्रयोगएव दर्शनीयमिति नियमाभावात्। अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र शाब्दबोधोपपादनाऽसम्भव इति ध्येयम्। नन्वित्यादि॥ कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं द्वितीयादिकारकविभक्त्यर्थाविशेषणत्वं तदा चैत्र इवेत्यादौ चैत्रस्य इवार्थसादृश्यएव विशेषणत्वेपि कारकविभक्त्यर्थकर्मत्वाद्यविशेषणत्वेनाख्यातार्थसङ्ख्याया मैत्रे इव चैत्रेपि अन्वयः स्यादतः क-

तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ न चैत्रे सङ्ख्यान्वयः। यत्र कर्मादौ न विशेषणत्वे तात्पर्यं तद्वारणाय प्रथमान्ते-

---

विवक्षितत्वम्। वस्तुतस्त्वितरस्यापि न विवक्षा, अविशेषणत्वमात्रस्य विवक्षितत्वात्। अविशेषणत्वं प्रकारताशून्यत्वं तस्य च शाब्दबोधात् पूर्वं चैत्रादावपि सत्त्वात् चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादौ चैत्रेऽपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः। न च चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वं सत्त्वात् कथमविशेषणत्वं चैत्रस्येति वाच्यम्। यत्र खलेकपोतन्यायेन बोधस्तत्र चैत्रीयं सादृश्यमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य पूर्वमभावादतो विशेषणत्वतात्पर्याविषयत्वपर्यन्तानुधावनम्। न च चैत्र एव पचति चैत्रश्चैत्रं पश्यतीत्यादावेवकारार्थे ऽन्यस्मिन्

र्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वक्तीति भावः। एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनन्वितत्वं तदा पक्वमन्नं भुज्यतइत्यादौ पाककर्मत्वेनानन्विते अन्ने आख्यातार्थसंख्याया अन्वयो न स्यादत इदमावश्यकमिति भावः। इत्थञ्च इतरानन्वितत्वेन तात्पर्याविषयमित्यस्य परित्यागो ऽनुचित इति ध्येयम्। नन्वितरार्थकमित्यादिपदं व्यर्थम्। विशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वार्थककर्मत्वाऽनवरुद्धत्वपदोपादानेनैव सामञ्जस्यात्स्वरसात्कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति। समुदायस्यैव विशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वपरतायामाह। वस्तुतस्त्विति॥ नन्वितराऽविशेषणत्वमिति परित्यज्येतरविशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वपर्यन्ताऽनुधावनफलमित्याशङ्कां निरस्यंस्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह। आविशेषणत्वमिति॥ एवकारार्थे ऽन्यस्मिन्निति॥ एवकारार्थस्त्रिविधः। अन्ययोगव्यवच्छेदः, अयोगव्यवच्छेदः, अत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदश्चेति। अत्र विशेष्यसङ्गतैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदो ऽर्थः, यथा चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्राद्यन्यस्मिन् पाककर्तृत्वयोगो व्यवच्छिद्यते। तत्रान्यस्मिन् योगे व्यवच्छेदे च पृथगेवकारस्य शक्तिः। अन्यरूपार्थस्तु चैत्रांशे विशेष्यविधया भासते। सम्बन्धरूपयोगएवाख्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनान्वयः। तादृशयोगस्याऽभावरूपव्यवच्छेदेन प्रतियोगिविधया ऽन्वयः। अभावश्च अन्यस्मिन् प्रकारविधया भासते। तथा च चैत्रः पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रान्यः पाकानुकूलकृतिसम्बन्धाऽभाववानित्याकारक एव शाब्दबोधो भवति। उक्तस्थलएव सम्बन्धस्य केवलान्वयित्वेन सम्बन्धाभावाप्रसिद्ध्या शक्तिग्रह एव न सम्भवति इत्यपि प्रत्युक्तम्। विशेषणसङ्गतैवकारस्याऽयोगव्यवच्छेदो ऽर्थः। यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खे पाण्डुरायोगो

कर्मादौ च चैत्रस्य विशेषणत्वात् कथं तत्र सङ्ख्यान्वय इति वाच्यम् । विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तात्पर्यविषयत्वात् तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तिः । यदि च चैत्र इव मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्यदा न विशेषणत्वं तदा चैत्रेपि सङ्ख्यान्वयापत्तिः । न च शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वान्नैवमिति वाच्यम् । नानार्थातिरिक्तस्थले शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे माना-

---

व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतैवकारस्य अत्यन्ताऽयोगव्यवच्छेदो ऽर्थः । यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभवनस्यात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यते न त्वयोगो व्यवच्छिद्यते, क चित्सरोजे नीलत्वाऽसम्भवस्यापि सत्त्वादिति ध्येयम् । यद्यप्ययोगे ऽप्यत्यन्तत्वं सरोजत्वव्यापकत्वमेव वाच्यमन्यस्य दुर्वचत्वात्, तथा च सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकनीलत्वसम्बन्धाभावस्य प्रसिद्ध्या तद्व्यवच्छेदो दुर्घटः, तथाप्ययोगे अत्यन्तत्वस्य सरोजनिष्ठभेदप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वरूपस्य व्यवच्छेद एवात्यन्तायोगव्यवच्छेदपदार्थ इति नोक्ताऽनुपपत्तिः । ननु एवकारातिरिक्तविशेषणत्वेन तत्पर्याऽविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं वाच्यं चैत्रस्य एवार्थान्यस्मिन् विशेषणत्वे ऽपि न तत्र सङ्ख्यान्वयानुपपत्तिरत एवेतरपदमनर्थकमित्याशङ्कायामाह । चैत्र इत्यादि ॥ अत्र द्वितीयार्थे कर्मत्वे एव चैत्रस्य विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वाच्चैत्रे सङ्ख्याऽन्वयो न स्यादिति भावः । विशेषणत्वमात्रेणेति ॥ मुख्याविशेषणत्वेन तात्पर्याऽविषयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्यविषयत्वे तदसम्भवः संख्यान्वये नियामक इति भावः । ननु नानार्थकसैन्धवादिपदात्कदा चिल्लवणस्यैव कदा चिदश्वस्यैव बोध इति नियमात्तादृशस्थलएव तात्पर्यज्ञानहेतुत्वं न तु सर्वत्र, एकपदार्थस्थले तद्धेतुत्वकल्पने वीजाभावादेवञ्च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रादेरिवार्थे यदा न विशेषणत्वे तात्पर्यं तदा चैत्रादौ सङ्ख्याऽन्वयः स्यादित्याशङ्कते यदि चेत्यादिना ॥ नानार्थातिरिक्तस्थलइति ॥ इदमुपलक्षणम् । तात्पर्याऽसत्त्वे ऽपि भ्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसम्भवेन शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे ऽपि चैत्रे सङ्ख्यान्वयापत्तिर्द्रष्टव्या । तदेत्यादिविशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्र इवेत्यादौ प्रथमान्तचैत्रपदं तदनुपस्थाप्यत्वमेवाऽविशेषणत्वपदेनात्र विवक्षितम् । तथा च चैत्रइवेत्यत्र प्रथमान्तचैत्रपदस्य इवार्थे विशेषणमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र सङ्ख्यान्वयः । चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपत्तये मात्रपदम् । मुख्यविशेष्यत्वाऽप्रयोजकत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वम् । यद्यपि चैत्रइवेत्यादावपि चैत्रपदजन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यवि-

भावादित्युच्यते तदा विशेषणत्वमात्रप्रयोजकप्रथमान्ततत्तत्पदानुपस्थाप्यत्वं बोध्यम् । न विशेषणत्वे तात्पर्यं, न विशेषणत्वमात्रे तात्पर्यम् । तथा च तण्डुलं पचतीत्यादौ यदि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यां तण्डुलबोधे तात्पर्यं तत्र तण्डुले सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । इदमुपलक्षणम् । चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ धात्वर्थस्वापादौ सङ्ख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यावश्यकत्वात् । द्वितीयदलस्य प्रकारान्तरेण प्रयोजनं वक्तु-

---

शेष्यतयैव भासतइति तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं तथापि शाब्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न को ऽपि दोषः । न चात्र प्रथमान्तेति व्यर्थमिति वाच्यम् । चैत्रः चैत्रं पचतीत्यत्र द्वितीयान्तचैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वस्य चैत्रे सत्त्वेन तत्र सङ्ख्यान्वयोपपत्तये तदुपादानावश्यकत्वात् । न चैवमपि चैत्रः पचति चैत्र इव मैत्रः सुन्दर इति वाक्यद्वयजन्यसमूहालम्बनशाब्दबोधः, तत्र चैत्रे सङ्ख्यान्वयो न स्यात् तत्र तथाविधप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यैव तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमान्तपदाख्यातपदाभ्यामन्वयप्रयोज्यपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिशाब्दबोधो जन्यते विशेषणतामात्रप्रयोजकतत्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वादाख्यातार्थसंख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थले पचतीत्याख्यातपदचैत्रइवेत्यादिभिन्नवाक्यस्थचैत्रपदाभ्यां न तादृशशाब्दबोधो जन्यतइति न संख्यान्वयाऽनुपपत्तिः । अतस्तत्पदमपि ग्रन्थस्थं साधु सङ्गच्छतइति ध्येयम् । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणत्वाविवक्षाभावे द्वितीयैव नोपपद्यते । कर्मत्वांशे प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वेन विवक्षायामेव कर्मणि द्वितीयेत्यनेन तदुत्तरद्वितीयाविधानात् । इत्थं च न विशेषणतात्पर्यमूलमसङ्गतमत आह । न विशेषणत्वइत्यादि ॥ विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादि । यत्र तण्डुलकर्मकपाकानुकूलव्यापारवांस्तण्डुलं इति शाब्दबोधे तात्पर्यं, तत्र तण्डुले ऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति भावः । ननु तण्डुलं पचतीत्यत्र यदोक्तबोधे तात्पर्यन्तदा तण्डुले ऽप्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वयइष्टापत्तिरेवेति यदि ब्रूयात्तदास्तु । प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनं दर्शयति । इदमिति ॥ तथा च चैत्र इवेत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयवारणाय कर्मत्वादीत्यादि । चैत्रेण सुप्यतइत्यादौ स्वापे तदन्वयवारणाय प्रथमान्तेत्यादीति प्रयोजनमपि साधुप्रयोगएव सम्भवतीति भावः । द्वितीयदलस्येति ॥ तण्डुलं पचतीत्यत्र आख्यातार्थस्य व्यापारस्य तण्डुले विशेषणत्वे ऽन्वयतात्पर्याभावेनाऽन्वयिन्येव सं-

ति । यद्वा धात्वर्थातिरिक्ताविशेषणत्वं प्रथमदलार्थः । तेन चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यत्र चैत्रादेर्वारणम् । स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्वारणाय द्वितीयदलम् । तस्य द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणमिति । एवं व्यापारेऽपि न शक्ति-

---

मन्यथा प्रथमदलार्थमाह । यद्वेति । चैत्रादेर्वारणमिति । तस्य सादृश्ये विशेषणत्वादिति भावः । द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वाभावादित्यर्थः । अत्र कल्पे चैत्र एव पचतीत्यादौ चैत्रे सङ्ख्यान्वयोपपादनं सुधीभिर्विभावनीयम् । इदं त्ववधेयम् । सङ्ख्यान्वयबोधं प्रति न स्वातन्त्र्येण प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं हेतुः, आख्यातेन भावनानवगाहिसङ्ख्यान्वयबोधस्य कुत्राप्यजननात् । सङ्ख्यान्वयबोधत्वव्यापकभावनान्वयबोधत्वावच्छिन्नहेतुभूततादृशप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वरूपकारणविरहेणैव प्रथमान्तपदानुपस्थाप्ये सङ्ख्यान्वयापत्त्यसम्भवात् । न च निरुक्तप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य जन्यतावच्छेदकं भावनान्वयबोधत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः, सङ्ख्यान्वयमविषयीकृत्यापि भावनान्वयबोधस्यानुभवसिद्धतया भा-

---

ख्यान्वय इति नियमात्तत्र संख्यान्वयो ऽप्यावश्यकः । एवं सङ्ख्याभिहितत्वे प्रथमा ऽप्यावश्यकी । उभयप्राप्तौ परं परं कारकमिति नियमाद् द्वितीयापेक्षया अभिहिते कर्तुः प्रथमाया बलवत्त्वात् । तथा चैत्रश्चैत्रं पश्यतीतिवत् तण्डुलः तण्डुलं पचतीति प्रयोगः साधुः । वस्तुतस्तु कर्मकर्ता तु कर्मवदिति कर्मभिन्नकर्मत्वातिदेशात्कर्तुः लडात्मनेपदयोरावश्यकत्वेन पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्येव प्रयोगः साधुः । साधुप्रयोगएव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे सङ्ख्यान्वयवारणं प्रथमान्तेत्यादेः प्रयोजनमुक्तमित्यर्थः । भावनात्वं कर्तृत्वकर्मत्वान्यतरत्वम् । अपादानं सम्प्रदानं ततो ऽधिकरणं कर्मकर्तेति कारणकरणक्रमो मते इति अवधेयम् । द्वितीयान्तक्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता चेति वार्तिकेन कर्मत्वानुशासनात् क्रियाविशेषणानां कर्मद्वितीयान्तत्वादिति भावः । विभावनीयमिति ॥ धात्वर्थाऽतिरिक्तविशेषणत्वमात्रेण तात्पर्याऽविषयत्वमेव कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमेतत्कल्पे विवक्षणीयमिति भावः । सङ्ख्यान्वयमविषयीकृत्येति ॥ दाराः सन्तीत्यादौ नित्यबहुवचनान्तदारशब्दादि आ-

गौरवात् रथो गच्छतीत्यादौ तु व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणा, जानातीत्यादौ त्वाश्रयत्वे नश्यतीत्यादौ तु प्रतियोगित्वे

वनान्वयबोधत्वस्य जन्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन सङ्ख्यान्वयबोधत्व-स्य तथात्वे मानाभावात् । लकारसामान्यस्य व्यापारो ऽर्थ इति मीमांस-कमतं दूषयति । गौरवादिति । जन्यत्वादिघटितस्य व्यापारत्वस्य जात्यपे-क्षया गुरुत्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्य न यत्नार्थकत्वं रथो गच्छ-तीत्यादौ तदभावेप्याख्यातपदप्रयोगादत आह । रथ इति । रथो गच्छ-तीत्यत्र गमनानुकूलव्यापारस्य न बोधः किं तु गमनाश्रयत्वस्यैवेति । नवी-नमतमाश्रित्याह । आश्रयत्वे वेति । लक्षणा, निरूढलक्षणा । क चित्तथैव पाठः । चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारे जनकत्वे लक्षणास्वीकारात् जा-नातीत्यादावाख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणानियमो न सम्भवतीत्यत आह । आदाविति । आदिना इच्छति यतते इत्यादेः सङ्ग्रहः । इदमत्र

ख्यातार्थबहुत्वसङ्ख्याया बाधितत्वादिति भावः । कर्तरीत्यादिकर्तृपदस्य भावप्रधाननिर्देशकत्वात् कर्तृत्वमेवार्थः । कर्तृत्वञ्च क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यं, गौणञ्च क्रियानुकूलव्यापारत्वमाश्रयत्वं वा, नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वमिति बोध्यम् । एवञ्चानभिहिते इत्यधिकारीयकर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपि कर्तृत्वक-रणत्वयोरित्यर्थः । यत्रगतं कर्तृत्वं करणत्वं चाभिहितं तत्र प्रथमैव न द्वितीया । कर्मणि द्वितीयेति तद्विधायकसूत्राणाम् अनभिहिताधिकारस्थत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविवक्षायां सम्बोधनेथफलकारत्वात् अभिहितकर्तृत्वाद्याश्रयत्वे च प्र-थमाया एव विधानात् । एतेनाख्यातेन तद्गतसंख्याऽनभिधानस्यैव तद्बोधकपदो-पात्ततृतीयाप्रयोजकत्वे दाराः सन्तीत्यादौ दारेषु बहुत्वस्य बाधितत्वेनाऽबोधनाद्दा-रैरिति तृतीयापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमित्यपि विभावनीयम् । जन्यत्वादिति ॥ तज्जन्य-त्वे सति तज्जन्यजनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादिति भावः । तदभावेपीति ॥ रथ-स्याऽचेतनत्वेन यत्नाभावे ऽपीत्यर्थः । गमनानुकूलव्यापारस्येति ॥ उत्तरदेशसं-योगानुकूलक्रिया गमधात्वर्थः । तदाश्रयत्वमेव रथो गच्छतीत्यादौ रथे प्रतीय-ते न तु तादृशक्रियानुकूलाऽश्वादिसंयुक्तरज्ज्वादिसंयोगवत्त्वामिति भावः । निरू-ढलक्षणेति ॥ अनादितात्पर्यविषयलक्षणेत्यर्थः । आदिनेति ॥ तथा च जाना-तीत्यत्र शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदजन्यतद्विषयोपस्थितित्वेन हेतुत्वात् प्रकारवि-

निरूढलक्षणा । उपमानाद्यथा शक्तिग्रहस्तथोक्तम् । एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित् त्यज्यते, यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलविशिष्टे च शक्तिः कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादावेव शक्तिः नीलादिविशिष्टे तु लक्षणा इति । एवमाप्तवाक्यादपि, यथा कोकिलः पिकशब्दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दानां कोकिले शक्तिग्रहः । एवं व्यवहारादपि, यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तद्श्रुत्वा प्रयोज्यवृद्धेन घट आनी-

---

बोध्यं तण्डुलं पचति चैत्र इत्यादौ कर्मत्वं द्वितीयार्थस्तत्र तण्डुलस्याधेयतयान्वयः कर्मत्वस्य पाके पाकस्याख्यातार्थकृतौ तस्याश्चैत्रइति तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः । चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कृतिस्तृतीयार्थस्तस्यामाधेयतया चैत्रादेरन्वयस्तस्याश्च धात्वर्थपाके तस्यात्मनेपदार्थफले तस्य चाश्रयतासम्बन्धेन तण्डुले इति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इत्यन्वयबोधः । कृतौ तु कर्ता कर्म चार्थः । चैत्रः पक्ता तण्डुलः पक्व इत्यादावभेदान्वयानुरोधान्नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । तथोक्तमिति । उपमाननिरूपणावसरइति शेषः । शक्तिग्रह इति । भवतीति शेषः । कोशेन व्युत्पादितेति । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति कोशस्योभयत्र शक्तिग्राहकत्वादिति भावः । लाघवादिति । नीलादिमत्त्वापेक्षया नीलत्वादिजातेर्लघुतया शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । नीलादिविशिष्टे तु लक्षणेति । गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट इति स्मरणाल्लुप्तेन मतुपैव विशिष्टार्थबोधसम्भवे ऽलं लक्षणयेत्यपि वदन्ति । तत्, घटानयनं न तु व्यवहारेणानयनादिना ऽनुमितिघटानयनादिधर्मिककार्यताज्ञाने पदानां कारणत्वं लाघवात्पदत्वावच्छेदेनैव गृहीतम् । एवं च साक्षात्परम्परया वा कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति पदत्वेन कारणतेति कार्यकारणभावः पर्यवसितः । इत्थमेव कार्यान्विते पदानामानुभाविकी शक्तिः । एवं च कार्यत्वान्वितविषयकशा-

तस्तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमित्यवधारयति ततश्च घटन्नय गामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादिपदानां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति । इत्थं च भूतले नीलो घट इत्यादिशब्दान्न शाब्दबोधः घटादिपदानां कार्यान्वितघटादिबोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यताबोधं प्रति च लिङादीनां सामर्थ्यात्तदभावान्न शाब्दबोध इति केचित् । तन्न । प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौचित्यात् । अत एव चैत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुखमालिन्याभ्यां सुखदुःखे अनुमाय तत्कारणत्वेन परिशेषाच्छाब्दबोधं निर्णीय तद्धेतुतया

ब्दत्वव्यापकीभूतकार्यताविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजनककार्यतावाचकलिङादिपदाभावात् कथं कोशादितः शक्तिग्रह इति प्रभाकराक्षेपं तन्मतदूषणेन दूषयितुं तन्मतसिद्धमर्थं प्रदर्शयति । इत्थं चेत्यादिना । एतेन स्मारकशक्तिप्रसङ्गे अनुभावकशक्तिप्रदर्शनमनुचितमित्याशङ्का निरस्ता । ननु भूतले नीलो घट इत्यादितः कार्यताविषयकबोधापत्तिः तत्र तादृशपदानां सामर्थ्यावधारणादिति त्वयैवोक्तत्वादित्यत आह । कार्यताबोधं प्रति चेति । सामर्थ्यात्तदभावादिति । कार्यताबोधं प्रति लिङादिपदानां स्वजन्यकार्यत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वम् । घटादिपदानां कार्यत्वानुभवं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदेषु कार्यत्वस्मारकशक्त्यभावेन स्मारकशक्त्या कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदाभावान्न भूतले घट इत्यादितः शाब्दबोध इति भावः । लाघवेनेति । कार्यत्वान्वितघटशाब्दत्वापेक्षया घटशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवेनेत्यर्थः । अत एव, कार्यत्वाविषयकबोधं प्रति पदानां हेतुत्वादेव । तत्कारणत्वेन, सुखदुःखयोः कारणत्वेन । तद्धेतुतया, तादृशशाब्दबोधहेतुतया । व्यभिचारादिति । घटादिपदैः कार्यताविषयक एव बोधो जन्य-

तं शब्दमवधारयति तथा च व्यभिचारान्न कार्यान्विते शक्तिः। न च तत्र तं पश्येत्यादिशब्दान्तरमध्याहार्यं मानाभावात्, चैत्र पुत्रस्ते जातो मृतश्चेत्यादौ तदभावाच्च। इत्थं च लाघवादन्वितघटेऽपि शक्तिं त्यक्त्वा घटपदस्य घटमात्रे शक्तिमवधारयति। एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषआर्याणां प्रयोगः कङ्गौ तु म्लेच्छानां, तत्र हि यदान्या ओषधयो म्लायन्ते ऽथैते मोदमानास्तिष्ठन्ति इति वाक्यशेषाद्दीर्घशू-

---

तद्इति नियमे व्यभिचारादित्यर्थः। कार्यत्वाविषयकबोधस्य चैत्र पुत्रस्ते जात इत्यादिपदैर्जननादिति भावः। अध्याहार्यमिति। तथा च तत्रापि लोडादिजन्यकार्यत्वोपस्थितेः सत्त्वेन कार्यताविषयकबोधस्यैवोत्पादाद्म तादृशनियमे व्यभिचार इति भावः। तदभावाच्चेति। तं पश्येत्यादिकार्यताबोधकपदाध्याहारासम्भवाच्चेत्यर्थः। भट्टमतं प्रक्षिपन् स्वमतमुपसंहरति। इत्थं चेति। लाघवादिति। अन्वितघटे शक्तिकल्पनापेक्षया घटमात्रे तत्कल्पने लाघवादित्यर्थः। यवपदस्येत्यस्य देहलीदीपन्यायेनान्वयः। तत्र हि तादृशद्विविधव्यवहारेण कङ्गौ दीर्घशूके वा यवपदस्य शक्तिरिति सन्देहे सति यवपदस्येति वाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिर्निर्णीयते इत्यन्वयः। नन्वस्तु यवपदस्य वाक्यशेषाद् दीर्घशूके शक्तिः

शेष्यमर्यादया शाब्दबोधे पदाऽनुपस्थापितस्य भानासम्भवात् संसर्गभानार्थं न शाब्दबोधे पदद्वयसमभिव्याहाररूपविशेषाकाङ्क्षानियम एवेति न तत्रापि पदजन्यत्वं, निजानन्यलभ्यशब्दासंसर्गे शक्तिकल्पनमिति न्यायाविरोधादपि संसर्गे न शक्तिरूप्यते संसर्गस्याकाङ्क्षालभ्यत्वादिति भावः। देहलीदीपेति। देहलीस्थो यो दीपः भवनान्तःस्थवद्बहिःस्थवस्तुप्रकाशकत्वेन संबध्नाति तथोक्तषष्ठ्यन्तमिति भावः। तत्र हीत्यादिमूलग्रन्थे ऽन्वयप्रकारमाह। तत्र हीति।

के शक्तिर्निर्णीयते कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः, नानाशक्तिकल्पने गौरवात् । हर्यादिपदे तु विनिगमकाभावान्न नानाशक्तिकल्पनम् । एवं विवरणादपि शक्तिग्रहः । विवरणं तु तत्समानार्थकपदान्तरेण तदर्थकथनं यथा घटोऽस्तीत्यस्य कलशोऽस्तीत्यनेन विवरणात् घटपदस्य कलशे शक्तिग्रहः । एवं पचतीत्यस्य पाकं करोतीत्यनेन विवरणात् आख्यातस्य यत्नार्थकत्वं कल्प्यते । एवं प्रसिद्धपदस्य सान्निध्यादपि शक्तिग्रहः यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादौ

कङ्गावपि शक्तिसत्त्वे बाधकाभाव इत्यत आह । नानाशक्तीति । कथं तर्हि हर्यादिपदे नानाशक्तिकल्पनेत्यत आह । हर्यादिपदे त्विति । विनिगमकाभावादिति । तत्र कोशस्योभयत्र तुल्यत्वात् । प्रकृते च वाक्यशेषस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः । आख्यातस्य यत्नार्थकत्वमिति । न च विवरणस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं तद्वाचकपदाभावादिति वाच्यम् । आख्यातं यत्नत्वाविशिष्टे शक्तं यत्नत्वाविशिष्टशक्तं करोतिप्रतिपादितार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानविधया तस्य शक्तिग्राहकत्वात् । प्रसिद्धपदस्येति । प्रसिद्धार्थकपदस्येत्यर्थः । तिङर्थधर्मिणि नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नतया नेदं शक्तिग्रहस्योदाहरणमिति तु न । यो यः शूद्रस्य पचति द्विजोऽन्नं सोऽतिनि-

---

पत्नमयश्चरुर्भवतीत्यत्र हीत्यर्थः । शक्तिनिर्णेयं वाक्यशेषापेक्षया सन्देहः सम्भवतीत्यभिप्रायेण तादृशेत्यादि । सत्यन्तं पूरयति । तादृशेति ॥ तद्वाचकपदाभावादित्यर्थः । कोशे तु विनायको विघ्नराज इत्यादौ सप्तम्या वाचकत्वार्थकतया वाचकतायाश्च शक्तिनिरूपिततया तद्वाचकपदमस्त्येवेति भावः । अमरा निर्जरा देवा इत्यादावेवकारशब्दार्थकता इत्यध्याहाराच्छक्तिग्राहकमिति बोध्यम् । प्रसिद्धार्थकपदस्येति ॥ प्रसिद्धार्थकसमभिव्याहारोऽप्यनुमानविधया शक्तिग्राहकः तथाप्युक्तवाक्यादिहाम्रवृक्षे मधुररावकर्ता पिकपदवाच्य इत्येव बोधः । पिकपदस्य पूर्वं शक्तिग्रहाभावात् कोकिलदर्शनानन्तरं कोकिलः पिकपदवाच्यः सहकारतरौ

पिकशब्दस्य कोकिले शक्तिग्रह इति तत्र जातावेव शक्तिग्रहः न तु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्च । व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवाद् व्यक्तेरपि भानमिति केचित् ।

न्दित इत्यादौ तिङर्थधर्मिणि तथान्वयदर्शनेन तादृशनियमस्यासिद्धेः। प्रसङ्गात्परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते जात्यादिविशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमाह । जातावेवेति । जातिविशिष्टे शक्तिस्वीकारे जातावपि शक्तिग्रहस्यावश्यकता नागृहीतविशेषणन्यायात् । तथा च जातावेव शक्तिर्लाघवात् । तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति भावः । यस्यां कस्याञ्चिद् व्यक्तौ शक्तिः सर्वासु वेति विकल्प्य आद्ये दोषमाह । व्यभिचारादिति । अगृहीतशक्तिकव्यक्तावपि शाब्दबोधोदयेन तत्र शक्तिज्ञानाभावाद् व्यभिचार एवेति भावः । द्वितीये तमाह । आनन्त्यादिति । व्यक्तिभेदेन शक्तिभेदाच्छक्त्यानन्त्यमित्यर्थः । असम्भवादिति । जाति-

---

मधुररावकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिग्रह इति ध्येयम् । प्रसङ्गादिति ॥ प्रसक्तेरित्यर्थः । नागृहीतेति ॥ नाऽगृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टे नोपजायते, विशिष्टविषयिणी न भवतीत्यर्थः । सप्तम्या विषयत्वार्थकत्वात् । लाघवादिति ॥ घटत्वविशिष्टनानाघटेषु शक्तिकल्पनामपेक्ष्य शुद्धघटत्वे शक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः । विशेष्यमित्यादि ॥ अभिधा, शक्तिः विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्नोति कुत इत्याकाङ्क्षायामाह, क्षीणशक्तिर्विशेषणइत्यनन्तरम् अनुगतशक्तिरिति पूरणीयम् । यतो विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणसामर्थ्या भवति अतः विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् । वक्ष्यमाणरीत्या विशेषणशक्तात् पदादेव विशिष्टविषयकशाब्दबोधोपपत्तौ विशेष्यांशशक्तिकल्पने बीजाभावादिति पर्यवसितार्थः । व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे व्यभिचारादानन्त्याच्चेति दूषणद्वयं मूले ऽभिहितम् । तयोस्सङ्गमनीयं विकल्प्य दूषयति यस्यामिति ॥ व्यभिचार इति ॥ तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मिकशक्तिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः । अन्यथा घटादिपदात्पटादिशाब्दबोधापत्तिः । तथा च घटपदव्यक्तावेव घटशक्तिस्वीकारे घटान्तरविषयकशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या तादृशकार्यकारणभावे व्यभिचार इति भावः । द्वितीयकल्पे दूषणमाह । आनन्त्यमिति ॥ सकलव्यक्तिषु शक्तिस्वीकारे व्यक्तीनामानन्त्येन शक्तीनामानन्त्यमिति द्वितीयदूषणसङ्गतिरिति भावः । मूले व्यक्तौ शक्त्यभावे शाब्दबोधे व्य-

तन्न । शक्तिं विना व्यक्तिभानानुपपत्तेः। न च व्यक्तौ लक्षणा,ऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि व्यक्तिबोधात्।न च व्यक्तिशक्तावानन्त्यं, सकलव्यक्तावेकस्या एव शक्तेः स्वीकारात्। न चाननुगमः, गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्। किं च गौः शक्येति

भासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति भावः । इदमेव कथमिति चेद् व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकशाब्दबोधे जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । न च तादृशबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपगम्य व्यक्तावेव शक्तिः किं नाङ्गीक्रियतइति वाच्यं, तथा सति उक्तानन्त्यादिदोषप्रसङ्गादिति । शक्तिं विनेति । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुतया व्यक्तिशक्तिं विना तद्भानानिर्वाहादिति भावः । लक्षणेति । तावतैव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्निर्वाहादिति भावः । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापीति । गामानयेत्यादौ गोत्वजातेरानयनान्वयानुपपत्त्या गोपदस्य गवि लक्षणास्वीकारेपि गौरस्तीत्यादौ गोत्वजातेरस्तित्वाद्यन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्याभावेन लक्षणायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । स्वमते पूर्वोक्तदोषमाशङ्क्य वारयति । न चेत्यादिना । एकस्या इति । ईश्वरेच्छारूपायास्तस्या एकत्वादित्यर्थः । न चाननुगम इति । गोव्यक्तीनाम-

---

क्तिभानासम्भव इत्याशङ्कायां व्यक्तिं विना जातिभानाऽसम्भवाद्व्यक्तिभानमुक्तं तत्र सङ्गच्छते यत्र गोत्वमुख्यविशेष्यकस्मरणं तत्र व्यक्तिं विनापि जातिभानादेवं व्यक्तिभासकसामग्रीमन्तरेण शाब्दबोधे व्यक्तिभानासम्भवाच्चेत्यतः तद्ग्रन्थं व्याचष्टे । जातीति ॥ तथा च जातिविशेष्यकशक्तिज्ञानं शाब्दबोधाज्जातिभासकं तदेव व्यक्तिभासकमपीति भावः । पदजन्येति ॥ तद्विषयकशाब्दबोधम्प्रति तद्विषयकपदजन्योपस्थितेर्हेतुतया जातिपदयोरेव सम्बन्धग्रहे पदरूपैकसम्बन्धिज्ञानाजातिरूपसम्बन्ध्यन्तरस्यैव स्मरणं भवति न तु व्यक्तेरिति पदजन्यव्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशाब्दबोधानिर्वाहात् व्यक्तौ शक्तिरावश्यकीति भावः । ननु व्यक्तौ पदजन्यलक्षणास्वीकारे ऽपि शक्त्या पदजन्यस्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयकशाब्दबोध इत्याशङ्कायामाह । तावतैवेति ॥ निर्वाहादिति ॥ शक्तिलक्षणयोर्द्वयोरपि वृत्तित्वादिति भावः । पूर्वोक्तेति ॥ शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गरूपमित्यर्थः । अननुगत-

शक्तिग्रहो यदि तदा व्यक्तौ शक्तिः यदि गो त्वं शक्यमिति शक्तिग्रहस्तदा गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न-स्यात् समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणं शा-

---

ननुगततया विषयतासम्बन्धेन शक्तिज्ञानकारणतायामवच्छेदकत्वासम्भव इ-त्यर्थः। गोत्वादेरेवेति। तथा च गोशाब्दबोधे गोत्वविशिष्टविषयकशक्तिज्ञान-त्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोष इति भावः। ननु सर्वत्र पदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वे मानाभावः, कथमन्यथा शाब्दबोधे संसर्गज्ञानम्। न चैवं पदानुपस्थितघटा-देरपि भानापत्तिरिति वाच्यम्। गोविशेष्यकगोत्वप्रकारकशाब्दबोधं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादेतादृशातिप्रसङ्गविरहादित्यत आह। किं चेति। तदा व्यक्तौ शक्तिरिति। गौः शक्येति विशिष्टज्ञानं भ्रमात्मक-मेव त्वन्मते ऽन्यथाख्यात्यभावात् भ्रमायाश्च वस्तुसाधकत्वादिति भावः। स-मानप्रकारकत्वेनेति। ईदृशशक्तिज्ञानस्य गोत्वप्रकारकत्वाभावेन गामानये-त्यादौ गोत्वप्रकारकस्मरणशाब्दबोधयोरनुपपत्तिरित्यर्थः। न च गोपदं गो-

---

तयेति॥ अननुगताऽनतिप्रसक्तधर्मावच्छिन्नतयेत्यर्थः। अवच्छेदकत्वासम्भ-व इति॥ व्यक्तिषु तथाविधैकधर्मसत्त्वे तदवच्छिन्नविषयकशाब्दं प्रति तदव-च्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुतासम्भवाच्छक्तिज्ञाननिष्ठकारणतायां विषय-विधया शक्तेरेवावच्छेदकत्वं सम्भवति न तादृशधर्माभाव इत्यर्थः। न च तद्वि-षयकशाब्दबोधं प्रति तद्विषयकशक्तिज्ञानं हेतुरस्त्विति वाच्यम्। तथा सति शक्ति-ज्ञानविषयस्य पूर्वाऽननुगतगवादेः शाब्दबोधासत्त्वापत्तेरिति भावः। व्यक्तीनाम-ननुगमे व्यक्तेर्यथा शाब्दज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वसम्भवः तथोपपादय-ति तथा चेति॥ गोशाब्दबोधे, गोत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधे इत्यर्थः। सर्व-त्रेति॥ तद्विषयकशाब्दबोधसामान्ये तद्विषयकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वे मा-नाभाव इत्यर्थः। उक्तत्वादिति॥ तथा च घटत्वे घटपदशक्तिज्ञानरहितस्य घट-विषयकशाब्दबोधापत्तिर्न सम्भवतीति भावः। न चैवमपि तादृशशक्तिज्ञानवतः प्र-करेण पदजन्योपस्थितेरपि तादृशशाब्दबोधहेतुत्वोपगमादिति भावः। शक्तिज्ञानस्य साक्षाच्छाब्दबोधहेतुत्वे ऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धिः उक्तज्ञानस्य भ्रमत्वाङ्गीका-रात्। न हि भ्रमाद्वस्तुसिद्धिरिति न्यायादत आह। गौरित्यादि॥ शाब्दबोधाऽनुप-पत्तिरिति॥ गोत्वगोपदयोरेव शक्तिरूपसम्बन्धज्ञानाद्गोत्वस्यैव स्मरणत्वमुपपद्यते

ब्दबोधं प्रति च हेतुत्वात्। किं च गोत्वे यदि शक्तिस्तदा गोत्वत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वत्वं तु गवेतरासम-

---

त्वे शक्तमित्येतादृशशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबोधे हेतुत्वात् तस्य च शक्त्यंशे गोत्वप्रकारकत्वान्न तत्प्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्। शक्तिग्रहे यदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वं शाब्दबोधस्यापि तदंशे गोत्वादिप्रकारकत्वमित्येतादृशसमानप्रकारकत्वस्य परमते सिद्धान्तितत्वात्। अत एवापूर्ववादेऽपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इत्याशङ्क्य कार्यत्वेन घटादिषु शक्तिग्रहात् योग्यतया शाब्दबोधेऽपूर्वभानमित्युक्तं तैरिति। अनुकार्यत्वादुपाधिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वस्य तदनुमतत्वेऽपि जातिप्रकारकशाब्दबोधस्थले तादृशसमानप्रकारकत्वं न तदनुमतमत आह। किं चेति। शक्यतावच्छेदकं वाच्यमिति। गोत्वधर्मिकगोत्वादिशक्तिज्ञानस्य वा शाब्दबोधहेतुत्वे गोत्वत्वावच्छिन्नगोत्वविषयताया निवेश आवश्यकः। निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य गोत्वाद्यंशे निष्प्रकारकशक्तिज्ञानस्य वा विपरीतज्ञानाऽप्रतिबध्यस्य शाब्दबोधाहेतुत्वात्।

न तु व्यक्तेरपीत्याशयान्न स्मरणपरित्यागः। यदंशइति॥ स्वात्मकयद्धर्माश्रयइत्यर्थः। तादृशेत्यत्रापि तद्धर्माश्रयांशइत्यर्थः। तत एव द्वयम् एकधर्मपरं तथा च स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकज्ञानं स्वाश्रयगोत्वादिप्रकारकशाब्दं प्रत्येव शक्तं, गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाद् व्यक्तौ गोत्वप्रकारकशाब्दबोधाऽनुपपत्तिः।शक्तेर्गोत्वाश्रयत्वादित्यर्थः। जातिप्रकारकेति। तत्रैवव्यक्तौ शक्त्यैक्यं निरवच्छिन्नत्वाऽसम्भवेन लाघवसम्भवादिति भावः। अत एव तैरपि गोपदस्य रोमलाङ्गूलादिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिरुपेयते न तु लाङ्गूलएवेति आनन्त्यात्स्वरूपतो भानाऽसम्भवाच्चेति ध्येयम्। विपरीतज्ञानाविरोधिन इति॥ समानधर्मितावच्छेदककयोर्बोधनिष्ठबुद्ध्योरेव प्रतिबन्धकाभावान्निर्धर्मितावच्छेदके विशिष्टबुद्धेर्बाधबुद्ध्यप्रतिबध्यतया गोत्वजातिर्न गोपदशक्येति बुद्धिदशायामप्युक्तशक्तिज्ञानात् गोपदाद् गोत्वप्रकारकशाब्दबोधापत्तिः निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इति भावः। अनुभवविरुद्धञ्चेति। न हि गोत्वत्वेन गोत्वावगाहिनो गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधबुद्धिकाले गोपदाद्गोत्वविषयकशाब्दबोधः क्रियतइति आशयात्। यद्यपि

वेतत्वे सति सकलगोसमवेतत्वम् । तथा च गोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदके ऽनुप्रवेशात् तवैव गौरवम् । तस्मात् तत्तज्जात्याकृतिविशिष्टतत्तद्व्यक्तिबोधानुपपत्त्या कल्प्यमाना

तथा च गोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वावगाहितादृशप्रमाया विषयसाधकत्वान्नगोत्वत्वे शक्यतावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः । तवैव गौरवमिति । न च गोत्वत्वावच्छिन्नविषयकशक्तिज्ञानस्य कारणत्वेपि संभ्रमो न तु तस्य विषयसाधकत्वमिति वाच्यम् । तथा सति प्रतीतेः कारणतावच्छेकत्वाद्यंशेपि भ्रमत्वस्य वक्तुं शक्यतया कारणतावच्छेदकत्वादीनां कुत्रापि सिद्धिर्न स्यात् । अस्तु वा गोत्वत्वादीनामवच्छेदकत्वं तथापि गवेतरासमवेतत्वादि-

---

गोत्वप्रकारकस्येयङ्गौरित्याकारकस्य बोधस्य नेयङ्गौरिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वात् व्यक्त्यंशे स्वरूपतो गोत्वप्रकारकत्वमपि गोपदं न गोत्वमिति बाधबुद्धिप्रतिबध्यमेवेति गोत्वत्वेन गोत्वस्य प्रकारत्वं पश्यति तथाविधबोधेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वमभ्युपगम्यते नान्यसम्बन्धेनेति नियमः । अन्यथा ज्ञानं गुण इतिवज्ज्ञानं घट इत्यादिव्यवहारापत्तेः । ज्ञानं विषयतया घटत्वसत्त्वाच्छकत्यंशे तु गोत्वस्याधेयतासम्बन्धेनैव प्रकारता वाच्या । तथा च गोत्वत्वेनैव गोत्वभानमङ्गीकार्यमित्यत्रैव तात्पर्यम् । इदञ्च विपरीतज्ञानविरोधीयव्युत्पत्त्या । विपरीतज्ञानाऽप्रातिबध्यस्येति ॥ विपरीतज्ञानाऽविरोधिन इत्यर्थः । प्रथमज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदकत्वं हेत्वंशे हेतुः । द्वितीयस्य तु तथात्वे प्रतिबध्याऽप्रसिद्धिरेव हेतुरिति विभावनीयम् । शक्यतावच्छेदकत्वासिद्धिरितीति । न च प्रतीतिशक्यताया गोत्वत्वसामानाधिकरण्यमेव विषयः न तु तदवाच्छिन्नत्वमपीति वाच्यम् । प्रतीतीनां विशिष्टवैशिष्ट्याऽवगाहित्वस्य औत्सर्गिकत्वेन तत्परित्यागस्यानौऽचित्याद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोस्तद्धर्मिपारतन्त्र्येण विशेषणविशेष्ययोरवच्छिन्नत्वादिसम्बन्धेन भानोपगमादिति भावः । नचेति ॥ तटस्थानामियमाशङ्का न तु प्राभाकरणान्तैर्भ्रमानङ्गीकारात् इति ध्येयम् । ननूत्सर्गबाधकयोरेकाबोधनियम एव । प्रकृते च अनन्तगोव्यक्तीनां शक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशगौरवमेव विशेष्यावगाहितायां नास्त्येव । वस्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे संसर्गांशएव विशेषणतावच्छेदकाविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुयोगिताकत्वयोर्बाध उपेयते न तूक्तरीत्या प्रकारत्वप्रतीतेर्भि-

घटितगोत्वत्वादेर्धर्मितावच्छेदकताद्यात्मकाविषयतायाः शाब्दबोधकारणतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रयुक्तं गौरवं दुर्वारमेवेति। स्वमतमुपसंहरति। तस्मादिति। व्यक्तावििति। जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव। अवयवसंस्थानाविशेषरूपाया आकृतेः शक्यत्वेपि न जातिवत्तदवच्छेदकत्वम्। सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवात् अत्र च परस्परपरित्यागेन परस्परस्य बोधाभावात् त्रिष्वेकैव शक्तिरेतद्बोधनायैव सूत्रे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इत्येकवचनमिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु संस्थानानुपस्थितावपि गोत्वादिना गवाद्यन्वयबोधाज्जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः, संस्थाने च पृथगेव शक्तिः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च संस्थानव्यक्त्योरेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयबोधः। सौत्रं पदार्थ इत्येकवचनं तु जातिव्यक्त्योरेकशक्तिलाभायैवेत्याहुः। तच्छब्दस्य वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकीभूतघटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। अथ घटत्वादीनां शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापात्तिः। न च शक्यतावच्छेदकभेदेपि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्यैक्यान्न शक्तिभेद इति वाच्यम्। तस्य शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे शाब्दबोधे तज्ज्ञाना-

---

नाकारकत्वादित्यस्वरसादाह। अस्तु वेति॥ विषयताया इति॥ गोत्वत्वस्य गोघटितमूर्तिकत्वादिति भावः। मूले जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिप्रतिपादनाज्जात्याकृत्योर्द्वयोरेकं शक्यतावच्छेदकमित्यापतितं तन्न सङ्गच्छते लाघवाज्जातिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात्। न च त्रिष्वप्येकैव शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य शक्यतान्यूनवृत्तितया कथं तदवच्छेदकतासम्भव इति वाच्यम्। व्यक्तिशक्तित्वविशिष्टशक्यताव्यापकशुद्धशक्तितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वेन चविशिष्टशक्यतायामवच्छेदकत्वसम्भवात्। अन्यथोभयोः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात्। एवं त्रयाणाम् एकशक्तित्वे ऽपि कस्य चिद्विशेषणतया कस्य चिद्विशेष्यतया भानमपि मतद्वये ऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणैवोपपादनीयमिति भावः। अवयवसंस्थानम्, अवयवसंयोगः। सामानाधिकरण्येति॥ शक्ये गवि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैवावयवसंयोगसत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। शुद्धगोत्वजातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं संयोगव्यक्तीनामवच्छेदकताकल्पनमपेक्ष्य एकस्या जातेस्तत्कल्पने ऽपि लाघवमप्यनुसन्धेयम्। एकैवेति॥ नानाशक्तिनानार्थहर्यादिपदादेकैकस्याऽर्थस्य शाब्दबोधादिति भावः।

पत्तेरिति चेन्न।बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् उपलक्षणस्य च शाब्दबोधे भानानङ्गीकारात् घटत्वादेश्च शक्यतावच्छेदकत्वं विशेषणत्वेनैव अतस्तस्य शाब्दबोधे भानम्। विशेषणत्वं च तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयत्वम्, उपलक्षणत्वं च तत्तत्पदज-

---

एकवचनमिति ॥ एकवचनार्थैकत्वस्य पदार्थत्वं पदशक्तेरन्वयएव तात्पर्यादिति भावः। जातिविशिष्टव्यक्तावेवेत्यनन्तरम् एकैवेति पूरणीयम्। अन्यथा आकृतावपि पृथक्शक्तिस्वीकारादेवकाराऽसङ्गतिरिति ध्येयम्। नन्वेकपदार्थयोः परस्परं नान्वयबोधः। अन्यपदार्थयोरन्याश्रितयोरपि पदार्थयोः परस्परमन्वयप्रसङ्गात्। तथा सत्याकृतेरपि व्यक्त्यनाश्रिततया ऽन्वयाऽनुपपत्तेः। तस्मान्नानार्थयोरिव स्वस्थापितार्थयोरेव भेदान्वये निराकाङ्क्षत्वस्योपगन्तव्यत्वादत आह। व्युत्पत्तीति॥यया चैकपदार्थयोः परस्परमन्वयिन्याकाङ्क्षाविरहेपि एवकारार्थानामिहाऽऽकृतिव्यक्त्योरपि अन्वये आकाङ्क्षा कल्प्यते अनुभवानुरोधादिति भावः। नन्वेवमपि सूत्रे एकवचनाऽनुपपत्तेः शक्तेरैक्याभावादित्यत आह। सौत्रमिति॥ आहुरित्यस्वरसोद्भावनम्। तद्बीजन्तु पदार्थतावच्छेदके शक्यत्वस्य सङ्घातितत्वेनैकवचनार्थाऽन्वयाऽनुपपत्तिरेवेति ध्येयम्। प्रसङ्गात्तदादिशब्दानां शक्यतावच्छेदकमाह। तच्छब्दस्येति॥ व्यक्तौ तच्छब्दोच्चारकज्ञानविषयतायामवच्छेदकं घटत्वादि तदवच्छिन्ने तदुच्चरिते तत्पदस्य शक्तिरित्यर्थः। यद्यपि लाघवात् बुद्धिस्थे इत्येव वक्तुमुचितं तथापि सो ऽस्तीत्यादौ अनुभवस्य घटेन घटबोधस्योपपत्तये गौरवमप्यङ्गीकृतमिति ध्येयम्।शक्तिभेदापत्तिरिति॥ शक्तिभेदे तदादीनामपि नानार्थत्वापत्तिरिति भावः। तथा सति सकृदुच्चरित इति न्यायेन अन्याविल्यादावेकदा घटपटयोर्बोधाऽनुपपत्तेः। नानार्थप्रकरणे तदादीनां कोशे अनुक्तेश्चेति भावः। तद्भानापत्तेरिति॥ पश्वादिपदजन्यशाब्दबोधे लोमलाङ्गूलादेस्तथाविधस्य भानदर्शनादिति भावः। प्रकृते च सो ऽस्तीत्यादौ घटो ऽस्तीत्येव बोधो ऽनुभवसिद्धः, न तु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नो ऽस्तीत्याकारक इति नेदृशापत्तिसम्भव इति मन्तव्यम्। उपलक्षणतयेति। तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयत्वेन भगवदिच्छायामविषयत्वे सति तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वाऽननुगमत्वमुपलक्षणतया तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वम्। वस्तुतस्तु शाब्दबोधविषयतावच्छेदको यो धर्मो ऽस्ति तदवच्छिन्नं तत्पदजन्यबोधविषयो भवत्वित्याकारकभगवदिच्छायां बोधविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्पदजन्यबोधविषयत्वेनापि विषयत्वस्योपलक्षणविधया

न्यबोधविषयत्वेन शक्त्याविषयत्वामिति । एवमिदम्पदादिष्वपि, तत्रापीदमेत-दोः प्रत्यक्षबुद्धिविषये ऽदसः परोक्षबुद्धिविषये शक्तिः । अत एव तेषां वि-भिन्नार्थकत्वम् । एवं तदोपि । "इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीया" दित्यपि वदन्ति । किंपदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे शक्तिः, सर्वपदस्य व्यापकत्वे, सर्वे घटा रूपवन्त

शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं यद्यपि बोधविषयतारूपं विषयभेदेन भिन्नमेवेति तथापि बोधविषयतावच्छेदकतावच्छेदकरूपानुगतैकधर्मावच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदे-शः । एकमेवाऽविषयस्थाने विषयत्वं निवेश्य विशेषणविधया शक्यतावच्छेदक-त्वं निर्वाच्यम् । तच्च लोमलाङ्गूलत्वादेरेवेति विभावनीयम् । प्रत्यक्षबुद्धिविषय-इति ॥ तादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्न इत्यर्थः । बुद्धिरेव अयमित्यादिप-दाद्घटादिबोधनिर्वाहः । अयं घट इत्यादौ एतद्देशे तत्कालवृत्तित्वादिकमेतत्प्र-त्यक्षविषयतावच्छेदकमतो न भेदाऽन्वयाऽनुपपत्तिः । अत एवेति ॥ यतः प्रत्य-क्षविषये इदमेतदोः परोक्षबुद्धिविषये अदसः शक्तिस्तत एवेत्यर्थः । तेषामिद-मेतददसाम् । भिन्नार्थकत्वमिति ॥ इदमेतदोरेकार्थः तदन्यो ऽदसो यो ऽर्थः त-दन्यस्तु इदमेतदोर्भिन्नार्थकत्वमित्यर्थः । एवमिति ॥ भिन्नार्थकत्वमेवेत्यर्थः । एतदोर-पीति ॥ यतः प्रत्यक्षविषयत्वार्थकत्वं तदन्यत्सामान्यतो बुद्धिविषयतार्थकत्वमिति भावः । केषाञ्चिन्मतमाह । इदम इति ॥ प्रत्यक्षगतं, प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः । शक्यमिति शेषः । एवमुत्तरत्रापि ॥ समीपतरवृत्ति चेति । चकारेण प्रत्यक्षगतमित्यस्य अनुरूपमित्यस्य स्वरूपमित्यर्थः । विप्रकृष्टमिति ॥ प्रत्यक्षगतमित्यर्थः । तथा चादसः परोक्षवाचकत्वाच्चविजाअदः सतीर्यादीत्यर्थः पर्यवसितः । जिज्ञासावि-षयत्वविशिष्टइति॥ज्ञातुमिच्छाविषयः किंशब्दार्थ इत्यर्थः । तथा च को घट इत्यादौ घ-टो मदीयजिज्ञासाविषय इतिशाब्दबोध इति भावः । व्यापकत्वइति॥उद्देश्यतावच्छेद-कनिरूपिते विधेयतावच्छेदकनिष्ठे इति शेषः । सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठाऽभावप्रतियो-गितानवच्छेदकरूपवत्त्वमेव रूपे घटत्वव्यापकत्वमिति बोध्यम् । त्वंपदस्येति पाठः । अन्यथा यवादीत्यादौ शक्त्यकथनापत्तेः । न त्वमित्यस्य स्वमते पदत्वाच्चेति ध्येयम् । सम्बोध्यचैत्रत्वादिकं सम्बोध्यत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य एकपदार्थसमानाधिकरणापरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वा-त्तत्कालीनसम्बोध्यत्वेन तत्कालोच्चरितसम्बोधनबुद्धिमान् चैत्र इत्यादावव्यव-हितोत्तरवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वेन । वक्तुरिच्छाविषयत्वं चैत्रे बोधो जन्यता-

शक्तिर्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ विश्राम्यतीति । शक्तं पदं, तच्चतुर्विधम्, क चिद्यौगिकं क चिद्रूढं क चिद्योगरूढं क चिद्यौगिकरूढम् । तथा हि यत्राऽवयवार्थ एव बुध्यते तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं, यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदा-

---

इत्यादौ घटत्वव्यापकं रूपवत्त्वमिति बोधात् । त्वंपदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादि शक्यतावच्छेदकम् । एवमहंपदस्य तत्कालीनस्वतन्त्रोच्चारयितृचैत्रत्वादिस्वातन्त्र्योक्त्या च वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न मत्पदात् कवेर्बोध इत्यास्तां विस्तरः । इति शक्तिग्रन्थः ॥ शक्तं पदं विभजते । शक्तं पदमिति । क चिदिति । किञ्चिदित्यर्थः । एवम-

---

मित्यादौ चैत्रादिपदात् प्रथमया चैत्रादिविशेषणत्वेन एतादृशमेव सम्बोध्यत्वं प्रतिपाद्य तत्समानाधिकरणत्वाल्लक्षितचैत्रत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । एवमस्मत्पदस्येति प्रागुक्तेन शक्यतावच्छेदकमित्यनेनान्वेति । स्वतन्त्रेति ॥ स्वतन्त्रोच्चारणकर्तृत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः । उच्चारणैस्तादृशार्थकवाचकत्वेनाभिमतस्य अस्मच्छब्दस्यैवेति ध्येयम् । उच्चारणे स्वतन्त्रत्वञ्च अन्योच्चारणाऽननुवाचकत्वमिति यावत् । न कवेर्बोध इति । पद्यस्थाऽस्मच्छब्दस्य उच्चारणकर्तृत्वे ऽपि कवेर्वाचनीयोच्चारणानुवाचकत्वात्तदुच्चरिताऽस्मच्छब्दान्न कवेर्बोध इति भावः । एवं युष्मदस्मच्छब्दशक्यतावच्छेदकघटकतत्कालोच्चरितेत्यत्राप्युच्चारणमपि स्वतन्त्रमेव ग्राह्यम् । तेन गत्यादौ सम्बोधनपदं प्रथमान्तपदोत्तर पदोत्तरममायत्या इद ते तन्त्रैवेति वाक्यजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वे ऽपि सुखस्य मेघनेक्युष्मत्पदान्न शाब्दबोध इति मन्तव्यम् । पदं विभजतइति ॥ यद्यपि शक्तं पदमिति न पदविभागरूपपदलक्षणमेव तथा च विभजते शक्तमित्यनुपपन्नमेव तथापि शब्दस्याद्यार्थकतायाः पदविभागस्य पदसामान्यलक्षणाभिधानान्तरत्वनियमेन च नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । नन्वेवमपि केवलयौगिकं पाचकादिपदमेव तच्च न किञ्चिद्धर्मे शक्तं तस्य वाक्यत्वादिति यौगिकस्य सामान्यलक्षणाऽनाक्रान्ततया तद्विभागो ऽनुपपन्न एवेति वाक्यशक्तौ पचधातूत्तराकप्रत्ययस्यैव पाचकपदरूपतया तस्य कर्तुरावश्यकतया पदत्वेन तद्विभागे बाधकाभावादिति भावः । एकस्यैव पदस्य एकस्मिन्नर्थे यौगिकत्वम् अन्यस्मिन्नर्थे रूढत्वं न सम्भवति उच्चारणभेदेन

तद्भेदादिति सकृदुच्चरितन्यायाच्चेत्याशयेन । क्व चिदित्यस्य किञ्चिदर्थकतामा-
दाय क्व चिदितीति । ननु मूले मण्डपादिशब्दानां रूढमध्ये परिगणनमनुपपन्नम् ।
मण्डं पिबति रक्षतीति वा मण्डपमिति व्युत्पत्त्या तेषां मण्डपानकर्तृत्वार्थस्य सम्भ-
वेन यौगिकरूढमध्यएव स्यादित्याह । मण्डलादीत्यत्रेति ॥ तथा च वाचकं
मण्डलपदमेव न तु मण्डपपदम् । तच्च न क्वापि यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये
परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति व्याचख्युः । तत्र तस्य च नितरां योगरूढस्या-
पि यौगिकत्वरूढत्वयोरर्थविशेषसम्भवेन मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढतया रूढमध्ये
परिगणनसम्भवात् । अत एव मूले यत्रावयवार्थ एव बुध्यते यद्यौगिकमित्येव
लक्षणमुक्तन्तत्राऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या गृह्यते तद्रूढमित्येव रूढलक्ष-
णमुक्तम् । तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौगिकत्ववारणाय एवकारः । न चैव-
मपि यौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकर्त्राद्यर्थे यौगिकत्वं स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टापत्तेः । रूढलक्षणेति । योगरूढवारणायैवाऽनपेक्षणत्वानन्तरं यौगिकरूढ-
स्य उद्भिच्छब्दस्यापि यागविशेषार्थे रूढत्वमिष्टमेव । ग्राह्यतइत्यस्यार्थो बुध्यत-
इत्यर्थः । एवञ्च मण्डपपदस्य गृहरूपार्थे रूढत्वसम्भवेन न रूढमध्ये परिगण-
नानुपपत्तिरिति मन्तव्यम् । यत्रेत्यस्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नेत्यर्थकतया यौगिक-
रूढस्थले एकानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैव स्थलविशेषे अवयवार्थमात्रस्य बोधकत्वेन न तत्र-
रूढत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रयासगौरवात् । यौगिकरूढस्य यौगिकत्वे रूढ-
त्वे च इष्टापत्तौ क्षतिविरहात् । यौगिकरूढभिन्नयोरपि केवलयौगिककेवलरूढयो-
रपि सत्त्वेन विभागव्याख्यानाभावात् । क्व चित्पाचकादिपदस्य सङ्केतितत्वसम्भ-
वात् तेषामपि यौगिकत्वाऽनुपपत्तिः । रूढलक्षणे अवयवशक्तिरहितस्येत्युपेक्ष्य
अवयवशक्तिनिरपेक्षस्येत्येतावत्पर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यापाताच्चेति ध्येयम् । वस्तु-
तो दाक्षिणात्यामरकोशादौ मण्डपास्तु जले गृहइति पाठदर्शनात् गौडास्तु
जायाशब्दस्थाने मण्डपस्थाने मण्डपेत्येव प्रयुञ्जतइति गौडग्रन्थपरतया मुक्तावल्यां
सहप्रसक्तं मण्डपशब्दमुपलभ्य ग्रन्थकृता तदभिहितमिति बोध्यम् । मूले अ-
वयवशक्तिविषयइति ॥ अवयवशक्तिज्ञानजन्यशाब्दबोधविषयइत्यर्थः । समु-
दायशक्तिरप्यस्तीत्यस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकत्वमप्यस्तीत्यर्थः । यथा-
श्रुते पाचकादिपदस्यापि योगरूढत्वापत्तेः । पाककर्तरि प्रयुक्तस्य एकादशे ऽहनि
पितृसङ्केतितपाचकपदस्याऽवयवशक्तिसत्त्वात् । अस्माकं पङ्कजपदादित एव प-
ङ्कत्वावच्छिन्नपङ्कजनिकर्त्राद्यभेदेनान्वयबोधे अनादितात्पर्योपगमात् । पाचका-
द्यभिन्नः पाचक इति शाब्दबोधस्य अनुदयेन तस्य योगरूढत्वापत्तिविरहादिति

पशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदम्। यत्र तु अवयवशक्तिविषये समुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढम् यथा पङ्कजादिपदम् । तथा हि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थं बोधयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति। न च केवलया अवयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यं, रूढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मेऽवयवार्थपङ्कजनिकर्तुरन्वयो भवति सान्निध्यात् । यत्र तु

ऽपि।मण्डलादीत्यत्र बहुपुस्तकेषु मण्डपादीति पाठः स प्रामादिकः।प्रतिबन्धकत्वादिति । न च रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वे पद्मेऽपि योग्यार्थस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य बोधो न स्यादिति वाच्यम् । पद्मत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वानिरूपितपङ्कजपदयोगजन्यपङ्कजनिकर्तृत्वावच्छिन्नविषयताशालिबोधं प्रति रूढिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन पद्मधर्मिकयोगार्थबुद्धेः प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमभङ्गमस्वरसं प्राञ्च इत्यनेन सूचयन् मणिकारमतमाह । वस्तुतस्त्विति । सान्निध्यादिति । रूढ्यर्थस्य सन्निहितोपस्थि-

---

बोध्यम् । मूले स्यादिति ॥ कुमुदेति ॥ अवयवार्थमात्रस्य बाधितत्वेन तदर्थविषयकबोधोदयात्तत्रापि पङ्कजपदप्रयोगसम्भवादिति भावलेशस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकेत्यर्थः। यौगिकार्थज्ञाने ऽप्यर्थेन चेत्याद्याया ततः एवमाशङ्का मूलोक्तकेवलपदानुपादाने एतस्याऽनुदयादिति सुधीभिर्विभावनीयम् । प्रतिबन्धकत्वमिति ॥ प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य विरोध्यविषयकज्ञानस्येत्यादिः । तेनानुमितौ परामर्शाविरोधिनो ऽपि बाधनिश्चयस्याऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वे ऽपि नानियमानुपपत्तिरिति ध्येयम् । सान्निध्यादितीति। ननु मूले पद्मत्वावच्छिन्नस्य सन्निहितोपस्थितिविषयत्वेन तत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेवयवार्थस्यान्वय एव भवति न तूक्तप्रातिबध्यप्रातिबन्धकभावः प्रामाणिक इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । कुमुदतात्पर्येणापि योगव्युत्पत्त्या पङ्क-

तिकत्वादित्यर्थः । व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमादिति भावः। व्यक्तिवचनानां किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्यकाणां सन्निहितपदत्वमुपस्थितविशेषपरत्वमित्यर्थः । तथा च पद्मे तात्पर्यसत्त्वेन रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधजनकसामग्र्यन्तरसत्त्वेन च रूढ्यर्थएव योगार्थान्वयो न कुमुदादाविति न रूढिज्ञानस्य यौगिकार्थबुद्धौ प्रतिबन्धकत्वम्। एवं रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परान्वयबोधसामग्रीस्थलएव न कुमुदादेः पङ्कजपदाद्बोधः। यत्र तु तयोः परस्परमन्वयबोधसमग्रीविरहस्तत्र कुमुदादेर्बोधो भवत्येव, परं तु कुमुदत्वेन रूपेण कुमुदत्वविशिष्टपङ्कजानिकर्तृत्वेन वा लक्षणया शुद्धपङ्कजनिकर्तृत्वेन तु शक्त्यैवेत्याह । यत्र तु रूढ्यर्थेत्यादिना। प्रतिसन्धीयतइत्यनन्तरं कुमुदत्वेन बोधे च तात्पर्यमिति पूरणीयम् । लक्षणयेति । पङ्कजानिकर्तृकुमुदत्वेन बोधो लक्षणयेत्यर्थः । रूढ्यर्थयोगार्थयोः परस्परसामग्रीविरहोपलक्षणमेतत्। तेन रूढ्यर्थबाधप्रतिसन्धानासत्त्वेपि

त्प्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममिति बोधापत्तेः। न च पद्मत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिविरहादेव नेयमापत्तिरिति वाच्यम्। पङ्कजेत्यस्य पद्मे स्मारकशक्तिसत्त्वात्ततः पद्मस्मरणस्यावश्यकत्वादिति आशङ्का निराबाधा। सन्निध्यादित्यनेन तत्र पङ्कजपदस्य पद्मरूपार्थे तात्पर्यसत्त्वादित्येकमित्याह। व्यक्तिवचनानामिति ॥ घटपटादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः । जातिपरशब्दव्यावृत्त्यर्थं विशेषोपादानम्। सन्निहितपरत्वम्, अव्यवहितोपस्थितव्यक्तितात्पर्यकमित्यर्थः। अत एव घटमानयेत्युक्तौ सन्निधाने घटसत्त्वे न दूरस्थघटानयने लोकः प्रवर्ततइति भावः । तथा चोपस्थितपद्मत्वावच्छिन्नपरत्वे पङ्कजपदस्य तात्पर्यविषयीभूतस्य पङ्कजनिकर्तुः पद्मे ऽप्यभेदान्वयबोधयोग्यतासत्त्वात्तत्र भवति तादृशान्वयबोधः । यत्र तु कुमुदतात्पर्येणैव पङ्कजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पद्मे वृत्तित्वस्याऽबाधितत्वेन कुमुदे एव तात्पर्यनिश्चयसत्त्वात् तात्पर्यविषयस्य पङ्कजनिकर्तुः कुमुदस्य पद्मभेदसत्त्वाद्योग्यताया विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः । स चैतद्देशारूढ्यर्थस्य पद्मस्य बाधनिश्चये ऽपि पद्मकुमुदातिरिक्तपङ्कजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्यं तत्र लक्षणया कुमुदबोधाभावात्तद्ग्रन्थासङ्गतिरित्यतः पूरयति। कुमुदत्वेनेति ॥ तेनेति ॥ बाधः प्रतिसन्धीयतइत्यस्य सामग्रीविरहत्वोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः। सामग्र्यन्तरेति ॥ प्रामादिकोऽयं पाठः । कारणविरहस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । सामग्रीपदं सामग्रीघटक-

लक्षणा शक्यसम्बन्ध-स्तात्पर्यानुपपत्तितः ।

रूढ्यर्थस्य बाधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः । यत्र तु कुमुदत्वेन रूपेण बोधे न तात्पर्यज्ञानं पद्मत्वस्य च बाधस्तत्र चावयवशक्तिमात्रेण निर्वाह इत्याहुः । यत्र तु स्थलपद्मादाववयवार्थबाधस्तत्र समुदायशक्त्या पद्मत्वेन रूपेण बोधः । यदि तु यौगिकार्थरूढ्यर्थयोः स्वातन्त्र्येण बोधस्तद्यौगिकरूढम् यथोद्भिदादिपदम् । तत्र हि उद्भेदनकर्ता तरुगुल्मादिरपि बुध्यते यागविशेषोपीति ॥

यत्र सामग्र्यन्तरविरहस्तत्रापि लक्षणया कुमुदादेर्बोधो भवत्येव । अवयवशक्तिमात्रेणेति । मात्रपदेन लक्षणानादरः सूचितः । निर्वाहः, पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदशाब्दबोधनिर्वाह इत्यर्थः । पद्मत्वेन बोधः, पद्मत्वेनैव बोधः । लक्षणयैवेति । रूढ्यर्थतावच्छेदकपद्मत्वजातेस्तत्राभावेन रूढ्या तद्बोधनासम्भवादिति

कारणमात्रपरं द्रष्टव्यम् । तच्च कारणं रूढ्यर्थस्मरणादिकमेवेति ध्येयम् । ननु योगरूढस्थले पङ्कजनिकर्तृभिन्नं पद्ममिति बोधस्योपगम एवोचितः सकृदुच्चरित इति न्यायविरोधादत एव यौगिकरूढस्थले एकार्थबोध इति चेन्न । एकपदोपस्थाप्ययोगरूढ्यर्थयोर्भेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षावैचित्र्यस्यैव योगरूढस्थले तादृशव्युत्पत्तिसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति भावः । मूले यत्र त्विति ॥ यादृशैकानुपूर्व्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तेनोच्चारणभेदेन उद्भित्पदस्य भेदे ऽपि न क्षतिः । उच्चरित इतिशेषः पूरणीयः । स्वातन्त्र्येणेति ॥ अर्थान्तरमविषयीकृत्येत्यर्थः । इदञ्च योगरूढ्यावृत्त्यर्थमुक्तम् । मूले यागविशेषो ऽपीति ॥ उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादावित्यर्थः । तेनोच्चारणभेदेन उद्भिदस्तरुगुल्माद्या इत्यादौ तत्र गुल्माद्या ऊर्ध्वभेदनकर्त्तार इति बोधस्तत इति भावः जहत्स्वार्थेति ॥ जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्या शब्दार्थविषयकशाब्दबोधजनकता

आसत्तियोग्यताकाङ्क्षा-
तात्पर्यज्ञानमिष्यते ॥ ८२ ॥

लक्षणा शक्यसंबन्ध इति । गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गा-पदस्य शक्यार्थे प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया तीरस्य बोध इति । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृहीतत्वात् तीरस्य स्मरणम्, ततः शाब्दबोधः, परं तु यद्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ लक्षणा न स्यात् यष्टिषु प्रवेशान्वयस्यानुपपत्तेरभावात् तेन तत्प्रवेशे भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरेषु लक्षणा। एवं काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिरक्षायास्तात्प-

---

भावः।लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च, तत्राद्यां प्रदर्शयति गङ्गायामिति।वक्ष्यमाणास्वरसादाह। तात्पर्यानुपपत्तिर्वेति । सा च, लक्षणा च।द्वितीयां प्रदर्शयति एवंकाकेभ्यइति।दध्युपघातक,काकबिडालादिसाधारणदध्युपघाते-

---

पदादेस्तीरादौ लक्षणा । अत्र स्वपदं लक्षकत्वेनाऽभिमतार्थपरम् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । एवमेव न जहत्स्वार्थं ययेति व्युत्पत्त्या अजहत्स्वार्थच्छत्र्यादिपदस्य छत्रिघटितस्य एकसमुदायत्वेन छत्रिपदजन्यबोधजनिका छत्रिघटितैकसमुपदयत्वावच्छिन्ने लक्षणेत्यर्थः । आद्यामिति ॥ जहत्स्वार्थामित्यर्थः । वक्ष्यमाणास्वरसादिति ॥ अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्येष्टत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिधरे लक्षणानुपपत्तिरूपास्वरसादित्यर्थः । समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धिविषयत्वरूपम् । तद्ग्राहित्वेन तद्वत्त्वेनेत्यर्थः । तृतीयार्थो ऽवच्छिन्नत्वं तस्य च लक्षणापदार्थे ल-

र्यविषयत्वात्। एवं छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा, इयमेवाजहत्स्वार्था लक्षणेत्युच्यते। एकसार्थवाहित्वेन रूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यदि चान्वया-

---

कत्वविशिष्टेएकसार्थवाहित्वे, एकसार्थवाहित्वविशिष्टेछत्रिपदलक्षणाभिधानं च वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण। न्यायमते तु छत्रपदस्यैवैकसार्थवाहित्वे

क्षणतायामन्वयो बोध्यः। मूले इयमेवेति॥ काकपदस्य दध्युपघातके छत्रिपदस्य छत्रिघटितसमुदाये लक्षणैव चेत्यर्थः। क चिन्मूले एकसार्थवाहित्वे लक्षणेति पाठो दृश्यते तदभिप्रायेण व्याचष्टे एकसार्थवाहित्वविशिष्टेइति॥ ननु छत्रीत्यस्य मूलोक्तलक्षणा न सङ्गच्छते। छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रपदोत्तरं तद्धितेन प्रत्ययेनैव छत्रीत्यस्य निष्पन्नतया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन तस्य वाक्यत्वाद्वाक्ये च शक्तिविरहेण लक्षणाया अप्यसम्भवादित्यत आह। छत्रीत्यादि॥ वाक्यलक्षणावादिमतेति॥ वैयाकरणैः राजपुरुषादिसमासस्य राजस्वत्ववत्पुरुषे पाचकच्छत्र्यादिपदस्य पाककर्तृच्छत्रसम्बन्ध्यादौ शक्तेरङ्गीकारीदिति भावः। ननु नेदं मतं विचारसहम्। समासे राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया राजपदस्य पुरुषे शक्तौ च राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तौ समासे स्वतन्त्रशक्तिकल्पने छत्र्यादौ च छत्रार्थकच्छत्रसम्बन्ध्यर्थकल्पने च बीजाभावात्। अन्यथा निरर्थकनानाशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गान् तत्र समासादौ शक्तिस्वीकार आवश्यकः। अन्यथा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादिप्रयोगापत्तेः। तत्र राजमातङ्गपदार्थतावच्छेदकराजन्यभेदेन ऋद्धपदार्थस्यान्वयो न सम्भवति पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति नियमात्। राजपदस्यैव राजार्थकत्वे तु तत्र ऋद्धपदस्य भेदेनान्वये न किञ्चिद्बाधकमिति तादृशप्रयोगो दुर्वार इति वाच्यम्। राजपदस्य राजसम्बन्धिलक्षकतया राज्ञः पदार्थतावच्छेदकत्वात्। छत्रीत्यादौ छत्रादौ पदार्थान्तरस्यान्वयबोधात्। वस्तुयुक्तस्य न विशेषणयोगो युक्तस्य न वृत्तिरिति समासकृत्तद्धितादिरूपवृत्त्यैकदेशार्थकपदार्थान्तरेणान्वयरूपयुक्त्यन्तराद्वेत्यस्वरसादाह। न्ययामते त्विति॥ वस्तुतः वृत्त्यैकदेशार्थव्युदसनादौ चैत्रस्य कारणत्वादिरूपपदार्थान्तरस्य भेदसम्बन्धेन चैत्रस्य दासभार्य इत्यादौ शरैः शातितपत्र इत्यादौ अन्वयबोधदर्शनात् अभेदसम्बन्धेन तत्र पदार्थान्तरान्वयो व्युत्पन्न इति अवश्यमङ्गीकरणीयम्। तथा चाभेदे-

नुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदा क चिद् गङ्गापदस्य तीरे क चिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो न स्यात् । इदं तु बोध्यम् । शक्यार्थसम्बन्धो यदि तीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तीरत्वेन तीरबोधः, यदि तु गङ्गातीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा तेनैव रूपेण स्मरणम् । अत एव लक्ष्यतावच्छे-

---

लक्षणा मत्यर्थश्च सम्बन्धी तथा चैकसार्थवन्तो गच्छन्तीत्यन्वयः । एकसार्थवाहित्वं चैकसार्थ एव न त्वेकसार्थगन्तृत्वं नैराकाङ्क्ष्येण यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः । न चाजहत्स्वार्थतोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् । वाक्यलक्षणावादिमतेनैव तदभिधानादिति । क चिद्गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यग्रहस्थले क चिद् घोषपदस्य मत्स्यादौ तात्पर्यग्रहस्थले । तेनैव रूपेणेति । न च गङ्गायामित्या-

---

नान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावादभेदेनान्वयबोधवारणसम्भवेवृत्तस्येत्यादि व्युत्पत्त्यङ्गीकारे ऽपि न क्षतिः । न चैवन्तस्य पितेत्यादौ पितृपदार्थतावच्छेदकघटकजनकत्वे निरूपितत्वस्य षष्ठ्यर्थस्यान्वयदर्शनात् पदार्थतावच्छेदके ऽपि भेदेनैव पदार्थान्तरस्यान्वयो व्युत्पन्न इत्यवश्यम् अङ्गीकरणीयम् । तथाविधान्वयबोधस्य च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाद्वारणसम्भवे पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यादिव्युत्पत्तिकल्पनमपि नावश्यकमिति वाच्यम् । तथा सति गवि पशुर्गौरित्यादितः गोवृत्तिलोमलाङ्गूलवान् गौरित्यादिबोधापत्तिः । चैत्रस्य पितेत्यादौ तु ससम्बन्धकपदशक्यतावच्छेदके ऽपि पदार्थान्तरान्वयस्य व्युत्पन्नतया बोधानुपपत्तिः । ससम्बन्धिकञ्च पदमाकाङ्क्षोत्थापकमवधेयम् । एकसार्थवाहित्वमिति । एकसमुदाय एवेत्यर्थः । नैराकाङ्क्ष्येणेति ॥ उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये अभेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया गमनकर्तृत्वविशिष्टे गमनस्यान्वयबोधे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः । छत्रिपदस्य छत्रिघटितसमुदायलक्ष्यतज्जन्यशाब्दबोधे छत्ररूपमुख्यार्थस्य मुख्यविशेष्यतया भानाभावादिति ध्येयम् । वाक्यलक्षणेति ॥ एतच्चापातत एव समाधानम् । वस्तुतः स्वजन्यबोधे शक्यार्थस्य विशेषणतया भाने ऽपि नाजहत्स्वार्थताभङ्गः । यादृशलक्षणयाशक्यार्थस्य कथञ्चिदपि न बोधः तस्या एवाजहत्स्वार्थत्वादत एव गङ्गापदस्य यत्र गङ्गातीरत्वेन लक्षणा साऽजहत्स्वार्था यत्र तु तीरत्वेन लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्था । न्याय-

दके न लक्षणा, तत्प्रकारकबोधस्य तत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः । परं त्वेवंक्रमेण शक्यतावच्छेदकेपि शक्तिर्न स्यात्, तत्प्रकारकशक्यार्थस्मरणं प्रति तत्पदस्य सामर्थ्यमित्यस्य सुवचत्वादिति विभावनीयम् । यत्र तु शक्यार्थस्य परम्परास-

---

दौ गङ्गातीरत्वेन बोधे जहत्स्वार्थत्वहानिरिति वाच्यम् । तीरत्वेन लक्षणायामेव जहत्स्वार्थत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । गङ्गातीरत्वेन भाने त्वजहत्स्वार्थैव लक्षणेति । एवं पूर्वोक्तस्थले यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादावपि यष्टिधरत्वमञ्चस्थत्वादिना बोधे ऽजहत्स्वार्थैव लक्षणेति ध्येयम् । अत एव, तद्धर्मविशिष्टे लक्षणाग्रहस्य तेन रूपेणोपस्थितिशाब्दबोधौ प्रति हेतुत्वादेव । एवं च पदाऽनुपस्थाप्यस्यापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दे भानं सुकरम्, अतिप्रसङ्गस्य तद्धर्मविशिष्टेत्यादिनैव वारणादिति भावः । इदमुपलक्षणं, गङ्गापदशक्यप्रवाहसम्बन्धस्य तीरत्वे बाधादित्यपि द्रष्टव्यम् । लक्षित-

---

मते ऽपि छत्रीत्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति ध्येयम् । तीरत्वेनेति ॥ इदमपि पूर्वोक्तिविरुद्धमेव । छत्रिघटितसमुदायलक्षणाच्छत्रिपदस्य विशेषणतया छत्रबोधकत्वेन तत्राप्यजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमिति ध्येयम् । न च केवलसमुदायत्वेन यत्र छत्रपदस्य लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्थत्वविरोधो न चेत्यादिना पूर्वमाशङ्कित इति न पूर्वोक्तग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । एवमपि यत्र छत्रिघटितसमुदायत्वेन लक्षणा तत्रैव जहत्स्वार्थत्वोपपत्तेरिति समाधानस्यैव कर्यत्वाद्वाक्यलक्षणावादिमताभिप्रायेण जहत्स्वार्थत्वोपपादनस्यानौचित्यादत एव ग्रन्थकृतैव यत्र तीरत्वेन गङ्गापदस्य लक्षणा तत्रैव गङ्गापदस्य जहत्स्वार्थलक्षणायाः सर्वसंमतत्वादिति वक्ष्यते । तत्र हि सर्वपदमहिम्ना गङ्गातीरत्वेन लक्षणायामपि जहत्स्वार्थत्वस्य न केषांचिदनुमतत्वं लक्ष्यते तस्य शक्यार्थस्य पदार्थान्तरेण साकं यत्रान्वयबोधः तत्रैवाजहत्स्वार्थत्वमिति तदभिप्रायेणैव घटितमिति मन्तव्यम् । अतिप्रसङ्गस्येति ॥ कृत्पदजन्योपाधिविषयस्यापि शाब्दबोधे भानोपगमे घटादिपदाद्घटविषयक इति नियमोपगमेनैव घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्यसम्बन्धग्रहः, तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकमेव पदार्थस्मरणं शाब्दबोध इति नियमोपगमेन घटादिविषयान्न पटादिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति भावः । प्रवाहसम्बन्धस्येति ॥ तथा च शक्यसम्बन्धरूपलक्षणा-

म्बन्धरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते तथा द्विरेफादि पदे रेफद्वयसम्बन्धो भ्रमरपदे ज्ञायते भ्रमरपदस्य च सम्ब-

---

लक्षणाया आधिक्यमाशङ्क्य जहत्स्वार्थायामन्तर्भावमाह। यत्र त्विति। परम्परासम्बन्धरूपेति। स्ववाच्यरेफद्वयघटितपदवाच्यत्वादिरूपा। न च

या लक्ष्यतावच्छेदके तीरत्वे ऽभावादित्यपि लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणेति भावः। यद्यपि तीरत्वेऽपि संयुक्तसमवायरूपसम्बन्धो ऽस्त्येव तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्तिद्वये लक्षणाद्वयकल्पनापि एकपदार्थद्वये शाब्दबोधस्यानुपगमेनैकपदात्तीरपूरद्वये बोधानुपपत्तिरिति ग्रन्थकृतां तात्पर्यम्। गङ्गायां घोषमध्यास्तइत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्योपगमे वसतीत्येव वृत्तिद्वयेनेव युगपन्नानार्थविषयकशाब्दबोध इत्यवधेयम्। अत उक्तस्थले गङ्गापदादेव तीरप्रवाहयोर्बोधे न क्षतिरिति मन्तव्यम्। मूले परं त्वित्यादि॥ अत्रेदमवधेयम्। शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे पृथिवीपदात् कदा चिददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन कदा चिद्गन्धवत्त्वेन कदा चित्पृथिवीत्वेन च शाब्दबोधापत्तिः। पृथिवी पृथिवीपदशक्येतिवददृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं गन्धवत्त्वात्पृथिवीपदशक्यमित्याकारकस्य शक्तिज्ञानस्य सम्भवात्तीरं गङ्गातीरं वा प्रवाहसंयोगवदिति लक्षणाग्रहणे शक्तिग्रहस्य तुल्ययोगक्षेमत्वात्। तथा च लक्षणया यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नविषयक एव शाब्दबोध इति यथा नियमस्तथा शक्त्यबोधे ऽपि नियमो न स्यात्। शक्यतावच्छेदके शक्तिस्वीकारे तु पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैव शाब्दबोध इति नियम उपपद्यते। पृथिवीपदस्य पृथिवीत्वपृथिव्योरेव शक्ततया शक्यार्थस्यैव शाब्दबोधे भानमिति नियमेन च तदुपपादनसम्भवात्। लक्षणया चान्यस्यापि शाब्दबोधे भानोपगमेन लक्षणया कदा चित् तीरत्वेन कदा चित् गङ्गातीरत्वेन शाब्दबोधो भवत्येव। इदमत्र पुनश्चिन्त्यम्। धर्मितावच्छेदके शक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्तिज्ञानत्वमेव शाब्दबोधहेतुरुपेयते। शक्यतावच्छेदकञ्च सर्वलक्ष्यन्यूनाऽनतिरिक्तवृत्तिधर्मः सम्भवति। लघोः शब्दस्वरूपावच्छेदकत्वे मानाभावः। तीरं प्रवाहसम्बन्धवदितिवद्गङ्गातीरं प्रवाहसङ्गीति वृत्तेरेव सर्वजनानुभवसिद्धत्वात्। पृथिवी पृथिवीपदशक्येति बोधस्येवादृष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं तथेत्यादिशक्तिज्ञानस्य सर्वसम्मतत्वात् शक्तिवृत्तीनां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वासिद्ध्या शक्ते यथाविधावच्छेदकत्वं प्रामाणिकमेव। घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। इत्थञ्च शक्यताव-

न्धो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा। किं तु लाक्षणिकं पदं-
नानुभावकम्, लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबोधे तु पदान्तरं कार-

द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या द्विरेफपदेन स्वशक्यरेफद्वयसम्बन्धिभ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च शक्त्या भ्रमरः कल्प्यतइत्येतावतैव सामञ्जस्ये ऽलं द्विरेफपदस्य भ्रमरे परम्परासम्बन्धरूपलक्षणया। एवं च लक्षितेन लक्षणाज्ञापनमिति लक्षितलक्षणाशब्दार्थोप्यस्त्विति वाच्यम्। तथा सति द्विरेफमानयेत्यादितः कर्मत्वादौ भ्रमरपदार्थान्वयानुपपत्तेः, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादिति। ननु तच्छाब्दबोधे तच्छक्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वाल्लाक्षणिकशाब्दबोधः कथं स्यादित्यत आह। किं त्विति। पदान्तरं समभिव्याहृतं शक्तं पदम्। शक्तिलक्षणेति। अन्यतरसम्बन्धेन य इतरपदार्थस्तदान्वितो यः स्वार्थः। कुमतिः पशुरित्यादिसर्वलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया लाक्षणिकार्थस्याप्यानुभावकत्वमिति नव्याः। ननु शक्यसम्बन्धो न लक्षणा, तथा सति वाक्यस्य शक्त्याप्रसिद्ध्या तत्र लक्षणा न स्यादिति मीमांसकाक्षेपमिष्टापत्त्या निराकुरुते।

च्छेदके शक्तिविरहे ऽपि पृथिवीपदशक्तिप्रमायाः पृथिवीत्वप्रकारकशाब्दबोधः, शक्तिभ्रमे तु गन्धवत्त्वादिनापि शाब्दबोध इति। अत एव भ्रान्तस्य गन्धवत्त्वावच्छेदेनापि शक्तिज्ञानसम्भवादिति परैरपरिशीलितः पन्थाः। कल्प्यतइति॥ उपस्थाप्यतइत्यर्थः। अवयवशक्त्या द्विरेफपदात् साक्षात्सम्बन्धरूपनिरूढलक्षणासहकृततया भ्रमरपदबोधनिर्वाहे शक्यस्य परम्परासम्बन्धरूपलक्षितलक्षणास्वीकारो ऽनुचित इति भावः। नन्वेवं द्विरेफपदे लक्षितलक्षणेति सर्वसिद्धप्रवादस्य का गतिरित्यत आह। लक्षितेनेति॥ द्विरेफपदलक्षितेन भ्रमरपदेन लक्षणं शाब्दबोधरूपं ज्ञानम्। आकारान्तप्रयोगस्तु वासनैव क्रियते श्रवणान्तरेत्यादिति भावः। प्रत्ययानामिति॥ यस्मात्प्रत्ययो विधीयते सा प्रकृतिः तदर्थेन प्रत्युत तज्जन्योपस्थितिविषयो यः तदन्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यर्थः। प्रत्ययाश्च विभक्तिकृत्तद्धिताख्याताः। तथा च द्विरेफपदेन भ्रमरपदमेव न तु तदर्थ इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वान्वय इत्यनुपपत्तिः स्यादतः शक्यस्य रेफद्वयस्य घटितपदवाच्यत्वरूपपरम्परासम्बन्धादेकया लक्षितलक्षणया द्विरेफपदाद् भ्रमरोपस्थित्यर्थं तादृशस्वीकार आवश्यक इति भावः। मूले नानुभावकमिति॥ शब्दानुभवजनि-

णम् । शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनेतरपदार्थान्वितस्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां समर्थ्यावधारणात्, वाक्ये तु शक्तेरभावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र गभीरायां नद्यां घोष इत्युक्तं तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गभीरपदार्थस्य नद्या सहाभेदेनान्वयः क्व चिदेकदेशान्वयस्या-

---

वाक्ये त्विति । ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणास्वीकारे गभीरपदार्थस्यैकदेशान्वयापत्त्या पदलक्षणाया असम्भवेन वाक्यलक्षणावश्यकीत्यत आह । यत्र गभीरेति । क्व चिदिति ।

का नेत्यर्थः । तथा च लाक्षणिके पदे स्मारिका शक्तिरेव नानुभाविकीति भावः । ननु तर्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शाब्दबोधे भानमित्याशङ्क्य लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदान्तरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्वार्थशाब्दबोधम्प्रति कारणमिति शक्तपदान्तरएव शाब्दबोधे लाक्षणिकार्थस्यापि भानमिति समाधत्ते। लाक्षणिकार्थस्येति ॥ सामर्थ्यावधारणात्, शक्त्यवधारणादित्यर्थः । मूलस्थपदान्तरमित्यस्य लाक्षाणिकशाब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते तच्चायुक्तं गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषपदस्यैव तीरशाब्दबोधजनकतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादतो व्याचष्टे । पदार्थान्तरमिति।समभिव्याहृतमिति ॥ लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतमित्यर्थः। तथा च लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदस्मारितलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकमिति भावः । इतरपदार्थइति ॥ इतरपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः । तत्र परपदे तृतीयार्थस्य स्वविषयकज्ञानसहितवैशिष्टचपरस्य वाऽन्वयः । कुमतिरिति ॥ कुत्सिता मतिर्यस्य स कुमतिरिति बोधः। इतरपदस्य कुत्सितज्ञानवल्लाक्षणिकतया पूर्वपदस्य तात्पर्यग्राहकतया निरर्थकतया कुत्सितपशुत्वस्य बाधितत्वेन पशुपदस्यापि पशुपदलाक्षणिकतया कुमतिः पशुरित्यत्र कस्यापि शक्तपदस्याभावात् तत्र शाब्दबोधो न स्यादिति शाब्दबोधोपपत्तये लाक्षणिकपदे ऽपि आनुभाविकी शक्तिरवश्यमङ्गीकरणीयेति भावः। गुरुकुलमित्यादि ॥ कुलमिति सम्पातायातम् । चैत्रस्य गुरुरित्यत्रापि गुरुत्ववच्चैत्रनिरूपितत्वस्यान्वयात । न च गुरावेव चैत्रसम्बन्धः इति वाच्यम् । तथा सतिचैत्रपुत्रादावपि तथा प्रयोगप्रसङ्गात् । चैत्रपुत्रस्य कस्य चिद् गुरुत्वाच्चैत्रसम्बान्धित्वाच्चेति ध्येयम् । ननु गुर्वादिपदस्य ससम्बन्धिकत्वेन तदर्थैकदेशे

चैत्रस्य गुरुकुलमित्यादावित्यर्थः। स्वीकृतत्वादिति। पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् प्रकृते तथाव्युत्पत्त्यकल्पनादिति भावः। नदीपदस्येति। न च विनिगमनाविरहेण गभीरपदस्य लक्षणा नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् कथं नदीपदमात्रे लक्षणाभिधानमिति वाच्यम्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपदएव लक्षणाया उक्तत्वात्। अत्र मीमांसकमतानुयायिनः। वाक्यलक्षणयैवोपपत्तौ गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनमयुक्तम्। न च वाक्ये शक्त्यभावात् शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणापि न सम्भवतीति वाच्यम्। स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणापदार्थत्वात् गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदबोध्यस्य प्रवाहस्य सम्बन्धस्तीरे इति तत्र लक्षणा गभीरायां नद्यामिति वाक्यस्य बोध्या गभीराभिन्ना नदी तत्सम्बन्धस्तीरे इति वाक्येपि लक्षणा। एवं समासात्मके चित्रगुरिति वाक्येपि चित्रगुपदस्यावयवशक्त्या चित्राभिन्ना गौः स्वबोध्या स्वजन्यबोधविषयस्यैव स्वबोध्यत्वात् तत्सम्बन्धस्य स्वामिनि सत्त्वादित्याहुः। तन्न। स्वबोध्यत्वं हि न स्वजन्यबोधविषयत्वम्, गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गायामित्यस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वेन बोधकत्वं वाच्यम्। न चै-

---

पदार्थान्तराऽन्वयसम्भवेऽपि नदीपदस्याऽतथात्वात् कथं तदेकदेशे गभीरपदार्थान्तरइत्यत आह। पदभेदेनेति॥ व्युत्पत्तिभेदात्, आकाङ्क्षाभेदात्। प्रकृतइति॥ एतद्वाक्यस्थनदीपदइत्यर्थः॥ उत्तरपदएवेति। यद्यपि गभीरायां नद्यां घोष इत्यस्य पूर्वमुदाहृतत्वेन तत्र गभीरपदोत्तरमपि सप्तमी श्रूयते येनेयमनुपपत्तिस्तस्यापि विशेषणविभक्ते सर्वत्र निरर्थकत्वेन तस्याःसार्थकत्वोपगमस्यायुक्तत्वात्। घोषपदेन गभीरायामित्यस्यासत्त्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च गभीरायां घोष इत्यादौ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च न तथोपगमसम्भव इति भावः। गङ्गापदजन्यबोधेऽपि गङ्गापदशक्यार्थस्मरणरूपे इत्यर्थः। वाक्यजन्यबोधस्तु शाब्दबोधरूप एवेति भावः। गङ्गायामित्यस्यापि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदएव लक्षणा सर्वानुमता। गङ्गायामिति वाक्ये पदलक्षणायामनुपपत्तेरभावात् गङ्गायामिति वाक्यजन्यस्यापि गङ्गातीरवृत्तिरिति शाब्दबोधस्य गङ्गाविषयकत्वात्तत्सम्बन्धस्य तीरे सत्त्वात् तादृशवाक्यस्यापि तीरे लाक्षणिकत्वादिति भावः। इदञ्च गङ्गातीरत्वेन शक्यसम्बन्धप्रवाहमभिप्रेत्योक्तम्। तीरत्वेन तथात्वे तु प्रवाहस्य न वाक्यजन्यबोधविषयत्वमित्यवधेयम्। यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधे विषयतासम्ब-

तावतापि निर्वाहः, अपभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वापत्तेरतस्तत्त्वावच्छिन्ना या शक्त्यवच्छिन्ना बोधकता सैव निवेश्या तथा च कथं वाक्यस्य लक्षकत्वम्। वस्तुतस्तु स्वबोध्यत्वं यदि स्वजन्यशाब्दबोधविषयत्वं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे लक्षणानुपपत्तिः गङ्गापदेन तत्र प्रवाहशाब्दबोधाजननेन प्रवाहस्य गङ्गापदबोध्यत्वाभावात् किं तु शक्त्या स्वजन्यज्ञानविषयत्वं

न्धस्ताद्दशानुपूर्व्यवच्छिन्नलक्षणा वाच्येति भावः। एवं गङ्गायामित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नशाब्दबोधजनकतावच्छेदकमिति न वाक्यलक्षणापत्तिः। यद्यपि गङ्गातीरवृत्तिरित्याकारकशाब्दबोधं प्रति आकाङ्क्षाज्ञानविधया गङ्गापदोत्तरसप्तमीरूपसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकम्, अन्यथा सप्तम्युत्तरे गङ्गापदज्ञाने तादृशशाब्दबोधापत्तिः, तथापि तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शाब्दबोधजनकं न तु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नेदानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः। न चैवं पदज्ञानमेव शाब्दबोधकारणं न तु पदमिति पदानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधाप्रसिद्ध्या पदस्यापि लाक्षणिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। ज्ञायमानपदस्य करणत्वाभिप्रायेणैतदभिधानात्। ननु मौनिश्लोकादौ पदाभावेऽपि शाब्दबोधोत्पत्त्या मतमिदं न विचारसहमिति तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेत्यवश्यमङ्गीकरणीयम्। तथा चागतमेव चावयवस्य लाक्षणिकत्वमित्यत आह। न चेतावतेति॥ तत्त्वावच्छिन्नेति ॥ तत्त्वं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नवन्निष्ठावच्छेदकतानिरूपितशक्त्यवच्छिन्नविषयतासम्बन्धावच्छिन्नशक्तिनिष्ठावच्छेदकताकज्ञाननिष्ठजनकतायामेवेत्यर्थः। तथा च तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नशक्तिज्ञानजन्यबोधविषयतासम्बन्धस्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य लक्षणेति वाक्यपर्यवसानात् वाक्यस्य च शक्त्यभावात् तस्य लक्षकत्वाऽसम्भव इति भावः। ननु शक्त्यभावेऽपि वाक्यस्येवापभ्रंशस्यापि लाक्षणिकत्वमिष्यतएवेति यदि ब्रूयात्तदाऽप्याह वस्तुत इति॥ लक्षणानुपपत्तिः, तीरत्वावच्छिन्ने शक्यसम्बन्धग्रहे शुद्धतीरत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या प्रवाहस्य शाब्दबोधाऽविषयत्वादिति भावः। स्वजन्यज्ञानेति॥ स्वजन्यस्मरणेत्यर्थः॥ यद्यपि शक्तीत्यनुपपादनेनैव वाक्यलक्षणानिरासः सम्भवति पदस्यैवार्थस्मारकत्वेन वाक्यस्य स्मारकत्वाभावात् तथापि वाक्यार्थयोर्बोधत्वाभावसम्बन्धज्ञाने वाक्यस्यापि वाक्यार्थस्मारकत्वसम्भवात्तज्जन्यस्मृतिविषयसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वोपगमे लक्षणायाः शक्तिघटकतया लक्षणायाः शक्यसम्बन्धरूपत्वेन लाघवावकाशः, अतः शक्तीत्युपात्तम्। ननु यत्किञ्चित्पदस्

तद्वाच्यम्। न च शक्त्येत्यधिकम्। समवायेन घटपदस्मारिताकाशस्यापि स्वबोध्यत्वापत्त्या तत्सम्बन्धज्ञानाद् घटपदेन पटादेः शाब्दबोधप्रसङ्गात्। एवं च शक्यसम्बन्धापेक्षया शक्त्या स्वबोध्यसम्बन्धस्य गुरुत्वान्न तस्य लक्षणात्वमिति। किं च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरलक्षकत्वे घोषे तादृशतीराधेयताबोधानुपपत्तिः आधेयताबोधकपदाभावात् नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाधेयतासम्बन्धेनापि तीरस्य घोषादावन्वयासम्भवात् गभीरायां नदीति सप्तमीशून्यस्य तीरे लक्षकत्वे सप्तम्यर्थाधेयत्वादौ तादृशतीरादेरनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः गभीरायां नदीति भागस्य सप्तमीप्रकृतित्वाभावात्। न च गभीरायां नद्यामिति सप्तम्यन्तस्य गभीरनदीतीरवृत्तित्वे लक्षणास्त्विति शङ्क्यम्। तादृशतीरवृत्तित्वस्य घोषादावन्वयानुपपत्तेः नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। सप्तम्यन्तभागस्य तादृशतीरवृत्तौ लक्षणामुपगम्य तस्याभेदेन घोषादावन्वय इत्यपि न, अभेदेनान्वयबोधे समान-

---

तात्पर्यापत्त्यैवं गौरवमप्यस्तीति ब्रूयात्तदा ऽप्याह किञ्चेति ॥ नामार्थयोरिति ॥ ननु नामार्थत्वं प्रत्ययजन्यस्मृतिविषयत्वं वाक्यञ्च न नामेति कथं गभीरनदीतीरस्यबोधः। यदि च वाक्यस्य पदसमूहरूपतया समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया वाक्यजन्यस्मरणस्यापि नामजन्यत्वमक्षतमेवेति उच्यते तदा तत्र प्रत्ययजन्यत्वस्य तथा गभीरनदीतीरस्य प्रत्ययार्थत्वसम्भवेन प्रत्ययार्थस्य नामार्थे भेदेनान्वयोपगमात्। सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति॥प्रातिपदिकस्यात एव सुधीभिर्विधानात्।प्रत्यये ऽप्युद्देश्यस्यैवप्रकृतित्वादर्थवदधातुरित्यनेनप्रत्ययाद्भिन्नशक्तस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन गभारायां नदीत्यस्य किञ्चिदर्थाशक्तत्वेन सप्तमीप्रकृतित्वाभावादिति भावः। न चैवं नीलोत्पलं वाच्यवाचकमित्यदौ वाचकनीलोत्पलसमुदायबोधादर्वाक् शक्यतायाः किञ्चिदर्थाशक्तत्वे ऽपि तेषां विभक्तिप्रकृतित्वं न स्यादिति वाच्यम्। कृत्तद्धितसमासाश्चेति सूत्रान्तरेण तेषामपि प्रातिपदिकत्वाविधानेन कृत्तद्धितान्तसमासानां विभक्तिप्रकृतित्वसम्भवात्। वस्तुतः प्रकृत्यर्थत्वं प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वमेव तच्च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायजन्यबोधविषये गभीरनदीतीरे ऽप्यक्षतम्। समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रकृतिघटितसमुदायस्य प्रकृतिजन्यताऽनपायात्।प्रकृतिमात्रजन्यत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् चैत्रस्य गामानयेत्यादौ चैत्रसम्बन्धिगोःप्रत्ययार्थकर्मत्वेऽन्वयदर्शनेन तन्निवेशासम्भवाच्च वृत्तौ प्रकृतिनिरूपितत्वमपि नश-

पि स्वीकृतत्वात्। यदि तत्रैकदेशान्वयो न स्वीक्रियेत तदा नदीपदस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा गभीरपदं तात्पर्य्यग्राहकम्। बहुव्रीहावप्येवम्। तत्र हि चित्रगुपदादौ यदैकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा गवि चित्राभेदान्वयः। यदि त्वेकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणा चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकम्। एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र वानरपदे वानरारोहकर्म्मणि लक्षणा, आरूढपदं च तात्पर्य्यग्राहकम्। एवमन्यत्रापि। तत्पुरुषे तु पूर्व्वपदे लक्षणा। तथाहि। राजपुरुषादिपदे राजपदार्थेन पुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्ना-

---

विभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादित्यास्तां विस्तरः। एवं अवयवलक्षणैव न तु वाक्ये लक्षणेत्यर्थः। गोपदस्येति। प्रत्ययार्थान्वयानुरोधेनोत्तरपदलक्षणाया युक्तत्वादिति भावः। गोमति, गोस्वामिनि। न स्वीक्रियतइति। गोधर्मिकान्वयबोधे गोधर्मिकवृत्तिज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् अन्यथा चित्रव्रजोस्तीत्यादावपि व्रजपदार्थस्य गोस्थानरूपस्यैकदेशे गवि चित्रान्वयप्रसङ्गात्। यद्यपि घटशून्यमित्यादावेकदेशान्वयो दृश्यते तथापि तादात्म्येच्छ्यते विवक्षितुम्। वाक्यलक्षणाङ्गीकर्तुर्मते नीलोत्पलादिप्रकृतिनिरूपितप्रत्ययासिद्धेरित्यापाततो रमणीयमेतल्लक्षणेति प्रतिभाति। समानविभक्तिकेति॥ गभीरायां नद्यामिति समुदायस्य किञ्चिद्विभक्तेरसत्त्वादिति भावः। अथ राजपुरुष इत्यादौ राजपदस्याविभक्तिकत्वे ऽपि पुरुषाव्यवहितपूर्वराजपदार्थस्य राजसम्बन्धिनि पुरुषे भेदेनान्वयदर्शनात् प्रकृते ऽपि सप्तम्यन्तवाक्यस्य घोषपदाव्यवहितपूर्वतया तदर्थस्य गभीरनदीतीरवृत्तेर्घोषे भेदान्वये बाधकाभावादिदमसङ्गतम्। न चाव्यवहितपूर्ववृत्तिनः शक्यत्वरूपपदत्वमपि तादृशान्वयबोधे प्रयोजकम्। नीलघटमित्यादौ नीलघटेत्यस्य वाक्यत्वेन पदत्वाभावे ऽपि तदर्थस्य नीलघटसम्बन्धिनोरिवाऽभेदेनान्वयाऽदर्शनादिति चेन्न। घोषो गभीरायां नद्यामिति वाक्यादपि तादृशशाब्दबोधस्यानुभवासिद्धत्वेन तत्राप्यव्यवहितपूर्वत्वसमानविभक्तिकत्वयोरभावादभेदान्वयबोधानुपपत्तेर्वज्रलेपत्वात् इति विभावनीयम्। घटशून्येति॥ शून्यपद-

न्वयो निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात्। पटो न घट इत्यादौ घटपटाभ्यां नञः साक्षादेवा-

न तथान्वयो न स्वीक्रियते इति हृदयम्। निपातातिरिक्तेति। निपातपदमव्ययस्याप्युपलक्षणम्। तेन चन्द्र इवेत्यादाविवार्थसादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितयाऽन्वयोपपत्तिः। अन्यथा, अव्ययनिपातातिरिक्तनामार्थयोरपि भेदेनान्वयबोधस्वीकारे। तथान्वयबोध इति। भेदेनान्वयबोधः स्यादित्यर्थः। साक्षादेव, प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैव। भूतले घट इत्यादावाधेयतासंसर्गेणापि घटभूतलयोरन्वयात् साक्षादित्यस्यापि व्युत्पत्तौ निवेशादिति भावः।

स्याऽभावपदार्थकतया तदेकदेशे ऽभावे एव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन घटपदार्थस्यान्वयस्वीकारादिति भावः। तथान्वयइति ॥ तादृशान्वय इत्यर्थः। पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरस्य तादात्म्येनैवान्वयो न स्वीक्रियते भेदसम्बन्धेन तु स्वीक्रियते एवेति भावः। व्रजपदार्थैकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनान्वयाभावेन बहुव्रीहौ गोपदार्थैकदेशगव्यपि चित्रपदार्थस्य भेदान्वयसम्भवात् चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेवाङ्गीकरणीयमिति भावः ॥ मूले आरूढवानर इति ॥ तत्कर्मकारोहणकर्त्ता वानर इति बहुव्रीहिसमासे विग्रहवाक्याद् यादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नः शाब्दबोधो भवति समासवाक्यात्तद्विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नार्थबोध इति नियमेन वानरकर्तृकारोहणकर्म वृक्ष इति बोधस्योपगन्तव्यतया वानरपदस्य वानरकर्तृके लक्षणां स्वीकृत्य आरूढपदस्य वानरारोहकर्मणि लक्षणास्वीकारे पदद्वये च लक्षणापत्तिः। बहुव्रीहौ उत्तरपदसमासप्रयुक्तलक्षणेति नियमस्य उत्तरपदार्थप्राधान्यनियमस्य भङ्गापत्तिः स्यादिति वानरपदस्यैव वानरारोहकर्मणि लक्षणा आरूढपदं तात्पर्यग्राहकमेवेति भावः। ननु निपातमात्रार्थस्य च नामार्थान्तरेण भेदान्वयस्वीकारे चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थे सादृश्ये चन्द्रस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयो न स्यात्। चादयो ऽद्रव्ये निपाता इत्यनुशासने द्रव्यभिन्नार्थकानां चादीनामेव निपातसंज्ञाविधानात् इवशब्दस्य चादिगणमध्ये पाठाभावादित्याशङ्कां निराकुरुते निपातपदमिति ॥ तथा चात्र निपातपदमव्ययार्थकमेवेति निपातानामव्ययत्वादेव लाभसम्भवादिति भावः। प्रत्ययार्थमद्वारीकृत्यैवेति ॥ विभक्त्यर्थभिन्नसम्बन्धेनेत्यर्थः।

न्वयान्निपातातिरिक्तेति । नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयाद्भेदेनेति । न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तेः स्मरणं कल्प्यमिति वाच्यम् । अस्मृतीवभक्तेर-

---

नञः, नञर्थान्योन्याभावस्य । स्मरणं कल्प्यामिति । तथा चात्रापि प्रत्ययार्थद्वारैव राजपुरुषयोरन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । परे तु

ननु मूले निपातातिरिक्तेत्यस्य प्रयोजनमुक्तम् न तु साक्षादित्यस्यैवेति नियमे साक्षात्पदमनर्थकमित्याशङ्कां निराकुरुते भूतलइत्यादि ॥ आधेयतासंसर्गेणापीति ॥ अपिना स्वरूपसम्बन्धेन घटे भूतलवृत्तित्वान्वयस्य समुच्चयः । अन्वयादिति ॥ यद्यत्र घटभूतलवृत्तित्वप्रकारकबोधस्वीकारेणैवोपपत्तौ आधेयतान्तरस्यापि घट प्रकारत्वोपगमो ऽनुचितः पदार्थस्य संसर्गविधया भानाङ्गीकारात्, तथापि भूतले घट इति वाक्यजन्यज्ञानानन्तरं घटो भूतलवृत्तिर्वा न वेति संशयानुत्पादस्यानुभवसिद्धतया आधेयतया भूतलाभाववान् घटः प्रमेय इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनाप्रयुक्तलाघवेन विभक्त्यर्थस्य संसर्गविधयापि भानमादृतं तादृशवाक्यजन्यबोधस्य घटो भूतलीय इत्याकारकत्वे घटे आधेयतया भूतलाभावज्ञानमविहाय ज्ञानमेवेति तदभावावगाहिघटितशाब्दबोधसामग्रीसत्त्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयघटितोक्तप्रत्ययसामग्र्येव तिष्ठतीत्येतादृशप्रत्यक्षे तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः ।घटः पटो नेत्यत्रात्यन्ताभाव एव वक्तुं शक्यते नञोऽत्यन्ताभावबोधे ऽनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षणादतो नञो ऽन्योन्याभाव एवेत्याह नञर्थेति ॥ षष्ठीस्मारितस्वत्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । अथ वा स्वत्वे राजपदान्वयः स्वत्वे एव पुरुषान्वयः न तु राजपुरुषे इत्यर्थः । उभयथापि षष्ठीविषयकस्मरणकल्पनमावश्यकमिति भावः । मूले ऽस्मृतविभक्तेरपीति ॥ यद्यपि तत्पुरुषे पूर्वपदस्य स्वार्थविशेषितविग्रहवाक्यार्थविभक्त्यर्थविशिष्टे निरूढलक्षणोपगमेन तत्तद्विभक्तिकरणे पूर्वपदस्य तत्तदर्थे निरूढलक्षणानिर्णय एव न सम्भवति लक्षणारूपवृत्तिज्ञानाभावेन शाब्दबोधो न सम्भवत्येवेति अस्मृतविभक्तेः शाब्दबोधोपपादनं दुर्वचं तथापि विभक्तिस्मरणं विना निरूढलक्षणातस्य निर्णये ऽपि सामान्यलक्षणाज्ञानं तदधीनपदार्थस्मरणं न सम्भवत्येव निरूढलक्षणाज्ञानादेव पदार्थस्मरणमिति न नियमः । तथा सति गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात्तीरस्मरणानुपपत्तिः । एवञ्च तत्तत्स्थलेषु नानाविभक्तिकस्मरणकल्पना-

राजपुरुष इत्यादितत्पुरुषे न लक्षणा, व्युत्पत्तिवैचित्र्येण स्वत्वादिसंसर्गेणैव राज्ञः पुरुषादावन्वयबोधस्वीकारात् । अन्यथा दर्शते राजमातङ्गास्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादौ तच्छब्देन राज्ञः परामर्शो न स्यात् तस्यैकदेशत्वा-

---

मपेक्ष्य लक्षणया राजपदाद्राजसम्बन्ध्युपस्थितिं कल्पयित्वाभेदशाब्दबोधोपगम एवोचितो लाघवात् । राजपुरुष इति कर्मधारये कर्मधारयानुपपत्त्यापि लक्षणाबीजाभावेन राजाभिन्नः पुरुष इति वाक्यार्थबोध एव स्वीक्रियतइति भावः । मतान्तरमाह परे त्विति ॥ व्युत्पत्तिवैचित्र्येणेति ॥ पुरुषविशेष्यकस्वत्वसंसर्गकराजप्रकारकशाब्दबोधम्प्रति राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषपदत्वानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वादित्यर्थः । अत एव राजपुरुष इत्यादौ तादृशशाब्दबोधकारणसम्भवेन नोक्तापत्तेरवकाश इति भावः । परामर्शो न स्यादिति ॥ तत्पदे पूर्ववाक्यस्थपदार्थस्यैव परामर्शः न तु तादृशार्थतावच्छेदकस्यापीति नियमः । अन्यथा ऽत्र घटो ऽस्ति न द्रक्ष्यामिति स्वारसिकप्रयोगापत्तेः । तथा राजपदस्य राजसम्बन्ध्यर्थकत्वे तत्पदेन राज्ञः परामर्शो न स्यादिति भावः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं तु एवं सति राजपुरुष इत्यादावपि स्वत्वसंसर्गकबोध एवोचितः अतिप्रसङ्गस्य षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशशाब्दबोधनियमत्वोपगमेनैव वारणसम्भवात् । न चैवं व्याससमासवाक्ययोः परस्परजन्यत्वे व्यभिचारेण कारणतैवानुपपन्नेति वाच्यम् । तत्तदानुपूर्वीज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्यापि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयतया व्यभिचाराऽप्रसक्तेः । अन्यथा त्वन्मते ऽपि राजा स्वत्वं पुरुष इत्यतः शाब्दबोधवारणाय षष्ठ्यन्तराजपदसमभिव्याहारज्ञानस्य राजस्वत्वप्रकारकशाब्दबोधहेतुतायाः कल्पनीयतया पर्यायपदान्तरघटितवाक्यादपि तादृशशाब्दबोधोपन्यासे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । यदि च पुरुषराज इत्यादौ आश्रयतया स्वत्वाद्यभाव एव नञा बोधनीयः वृत्त्यानियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे दोष इति वक्तव्ये ऽभावान्तरकल्पने गौरवमिति चेत्समनियताभावानामैक्येन तादृशाभावस्य राजस्वत्वाभावरूपत्वाभ्युपगमेनाभावान्तरकल्पनात् । न च स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । स्वत्वादिषु विभक्तीनां शक्तिकल्पनं विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितीनां शाब्दबोधहेतुताकल्पनं तादृशोपस्थितीनां भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ प्रवेशापेक्षया तादृशप्रतियोगिताव्यक्तिकल्पनस्यैव लघुत्वादिति विभक्तेः सङ्ख्याभिन्नार्थकतैव न स्यादिति । किञ्च राजसम्बन्धिनि राजपदस्य स्वारसिक-

पि ततो बोधोदयात् । तस्माद् राजपदादौ राजसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य च पुरुषेण सहाभेदान्वयः । द्वन्द्वे तु धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ धवः खदिरश्च विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेण बुध्यते तत्र न लक्षणा । न च साहित्ये लक्षणेति वाच्य-

---

दित्याहुः । द्वन्द्वे तु इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखदिरावित्यत्र धवत्वं खदिरत्वं च प्रत्येकं नोद्देश्यतावच्छेदकम् सुपामुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वस्याकाशावित्यादिवाक्ये प्रामाण्यापत्तिभिया क्लृप्तत्वेन धवद्वयस्य खदिरद्वयस्यवा बाधापत्तेः । परन्तु खादिरपदस्य धवखादिरसाहित्याश्रये लक्षणोपगम्येते, एवं चोद्देश्यतावच्छेदकीभूततादृशसाहित्यव्याप्यत्वं न धवद्वयवृत्तिद्वित्वस्य न वा खदिरद्वयवृत्तिद्वित्वस्या ऽपि तु धवखदिरोभयवृत्तिद्वित्वस्योति धवद्वयादेर्बो-

---

लक्षणाग्रहदशायां तादृशलाक्षणिकराजपदघटितराजपुरुष इति कर्मधारयाद्राजसम्बंध्यभिन्नः पुरुषः इत्यादिबोधस्य सर्वानुमततया तादृशानुपूर्वीज्ञानस्य द्विविधशाब्दबोधहेतुताकल्पने गौरवम् । अपि च राजसम्बंध्यभिन्नः पुरुषः इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रति तादृशानुपूर्वीज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम्, । मन्मते तदभावादिघटितशाब्दसामग्र्याः विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकानिर्णयघटितप्रत्यक्षसामग्र्या एवासत्त्वेन प्रत्यक्षापत्त्ययोगकल्पनात् । न च त्वया ऽपि स्वत्वसम्बन्धेन राजाभाववान् पुरुषः प्रमेय इति तादृशप्रत्यक्षं प्रति पृथक् शाब्दसामग्र्याः प्रातिबन्धकत्वं कल्पनीयामिति वाच्यम् । राजकीयाभिन्नसम्बन्धं प्रमेयामिति प्रत्यक्षं प्रत्यपि स्वत्वस्यासंसर्ग इत्यादिना तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनस्य तन्मते ऽधिकत्वादित्यलं विस्तरेण । मूले द्वन्द्वे न लक्षयेण त्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । अहिनकुलमित्यादौ द्वन्द्वे उत्तरपदस्य अहिनकुलसमुदायलक्षणायाः स्वतःसिद्धत्वादतो द्वन्द्वपदमितरेतरद्वन्द्वपरमित्याह । इतरेतरेति ॥ मूले विभक्त्यर्थद्वित्वप्रकारेणेत्यत्र विभक्त्यर्थः कर्मत्वं तस्मिन् प्रकारतया धवखदिरौ बुध्येते इत्यर्थो बोध्यः । सुपामिति ॥ आकाशाविति वाक्यस्य प्रामाण्याभ्युपगमेनैतन्निर्वाहः । विभक्त्यर्थद्वित्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टसङ्ख्यायाः पर्याप्त्याख्यस्वरूपसम्बन्धेनैव स्वप्रकृत्यर्थे अन्वयोनेत्युपेयम् । अन्यथा घटाकाशगतद्वित्वस्य केवलपर्याप्त्याख्यसम्बन्धेन समवायेना-

म् । साहित्यशून्ययोरपि द्वन्द्वदर्शनात् । न चैकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यमस्तीति वाच्यम् । क्रियाभेदेऽपि धवखदिरौ पश्य छिन्धीत्यादिदर्शनात् साहित्यस्याननुभवाच्च । अत

ध इति मीमांसकमतं शङ्कते । न च साहित्ये इति । साहित्याश्रये इत्यर्थः । सहवृत्तित्वं साहित्यं लक्ष्यमुतैकक्रियान्वयित्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । साहित्यशून्ययोरपीति । द्वितीयं शङ्कते । न चैकेति । अननुभवाच्चेति । वस्तुगत्यैकक्रियान्वयित्वस्य धवखदिरयोः सत्वेप्येकक्रियान्वयित्वस्य

काशे सत्त्वे ऽपि तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः । तथा ऽऽकाशाद्वित्वाप्रसिद्ध्या ऽऽकाशस्य तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन न तद्वत्त्वमिति नोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः । एवञ्च तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेन तद्वत्त्वं द्वित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वएवोपपादितम् भवतीत्युद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वादिसङ्ख्याप्रमाजनकत्वं विभक्तीनामित्यर्थः । प्रमोपादानादाकाशावित्यादिवाक्याद्योग्यताभ्रमे घटाकाशगताद्वित्वस्य आकाशे प्रकारतावगाहिशाब्दबोधोत्पत्तावपि न क्षतिः । न चोक्तस्थले तादृशपर्याप्तेरप्रसिद्धतया कथं तदवगाहि भ्रमः सम्भवतीति वाच्यम् । एकत्वादिपर्याप्तेराकाशत्वव्याप्यतया तेन व्यधिकरणसम्बन्धेन घटाकाशगतद्वित्वस्य भ्रमे प्रकारत्वोपगमात् । एतेनोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यद्वित्वस्यैव द्विवचनशक्यत्वे आकाशावित्यादिवाक्यात् प्रमात्मको ऽपि शाब्दबोधो न स्यादाकाशत्वव्याप्यद्वित्वाप्रसिद्ध्या विभक्तेस्तद्बोधकत्वासम्भवादिति प्रत्युक्तम् । उक्तरीत्या भ्रमस्योपपादितत्वात् द्वित्वमात्रे विभक्तिशक्तिभ्रमेण तादृशशाब्दबोधोपपादनमसत् । तथा सति तादृशवाक्यजन्यशाब्दबोधस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः घटाकाशगताद्वित्वस्य आकाशे पर्याप्त्यादिसम्बन्धेन बाधकत्वादिति बोध्यम् ॥ अत्र चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादिवाक्यात्तेनोद्देश्यतावच्छेदकचैत्रत्वाद्यव्यवहितद्वित्वादिबोधात् विभक्तीनामित्युपेक्ष्य सुपामित्युक्तमित्यवधेयम् । न च सिद्धान्ते घटपटावित्यादौ केवलपर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वान्वयात्सुपामित्यत्रैकधर्मोद्देश्यतावच्छेदकत्वमित्यस्य पूरणीयतयोक्तस्थले धर्मद्वयस्योद्देश्यतावच्छेदकतया इदमसङ्गतमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तथात्वेपि मीमांसकमते साहित्यस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया पूरणस्यानावश्यकत्वात् । घटपटौ तिष्ठत इत्यादौ तज्ज्ञानस्य बोधकता सङ्ख्याबोधनादिति मन्तव्यम् । सहवृत्तित्वमिति ॥ एकदेशवृत्तित्वमित्यर्थः । लक्ष्यं ल-

एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्र लक्षणाभावाद् द्वन्द्व आश्रीयते । तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः

शाब्दबोधाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यादौ चैत्रादिपदस्य यदि साहित्यविशिष्टे लक्षणा तदा साहित्यस्य व्यासज्यवृत्तितया तदवच्छेदेनाव्यासज्यवृत्तेर्गमनकर्तृत्वस्यान्वयासम्भव इत्यपि बोध्यम् । ननु यदि द्वन्द्वे न लक्षणा तदा कर्मधारयाद् द्वन्द्वस्य को विशेष इत्यत आह । किं त्विति । चार्थे द्वन्द्व इत्यनुशासनं तत्र चार्थाश्चत्वारः समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारभेदात् तत्र समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावान्न समासः इतरेतरसमाहारयोः सामर्थ्यसत्त्वात्तत्र समासः तत्र चा-

---

र्थस्य भेदव्याप्यत्वाद् भेदे द्वन्द्व इत्याशयः । इत्यादावित्यादिपदेन प्रमाक्ष्यतावच्छेदकमेकाक्रियान्वायित्वम् ऐक्योक्त्युपस्थाप्यार्थान्वायित्वम् । मूले साहित्यशून्ययोरिति॥गोत्वाश्वत्वे पश्येत्यादौ दर्शनरूपाक्रियान्वायित्वस्य सत्त्वान्न द्वन्द्वानुपपत्तिः । अतो द्वितीयदूषणान्तरमाह पश्य छिन्धीति ॥ यथाक्रमं दर्शनच्छेदनस्य तात्पर्येणापि दर्शनात् द्वन्द्वदर्शनादित्यर्थः । साहित्यस्याननुभवादिति दूषणमपि द्वितीयकल्पाऽभिप्रायेणैवेत्याशयादिति व्याचष्टे । वस्तुगत्येति ॥ शाब्दबोधाभावादिति ॥ एकक्रियान्वयित्वम् एकविषयनिरूपितसंसर्गतानिरूपितशाब्दबोधविषयत्वमेव तच्च न शाब्दबोधविषयः । स्वस्मिन् स्वविषयकत्वस्यानुभवात् सिद्धिः ।वस्तुतःस्ववृत्तीनामपि कालिकसम्बन्धेनवृत्तित्वमक्षतमेवेति न क्वापि द्वन्द्वानुपपत्तिरित्याशङ्कायामेव साहित्यस्येत्यादि दूषणमभिहितम् । एककालवृत्तित्ववदेः शाब्दबोधविषयत्वाननुभवाच्चेति तदर्थ इति युक्तमुत्पश्यामः । व्यासज्यवृत्तीति ॥ यद्यप्येकदेशवृत्तित्वम् एकक्रियान्वयित्वं च न व्यासज्यवृत्ति तथापि पक्षद्वये दूषणाभिधानात् अपेक्षाबुद्धिविषयत्वमेव साहित्यं वाच्यम् तच्च व्यासज्यवृत्त्येवेति भावः । एतच्चापाततः । द्वौ गच्छत इत्यादौ व्यासज्यवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छेदेनापि गमनकर्तृत्वान्वयस्य सर्वसम्मतत्वादिति विभावनीयम् । कर्मधारयादिति ॥ कर्मधारये पदद्वये लक्षणाविरहेण लक्षणाविरहितसमासत्वस्य द्वन्द्वकर्मधारयोभयसाधारणत्वादिति भावः । समुच्चयेति ॥ घटं पटं चानयेत्यत्र चार्थः समुच्चयः । अत्र च घटपटयोः समाननिष्ठानयनक्रियान्वयित्वेन सापेक्षत्वान्न समासः एवं भिक्षामट गां चानयेत्यत्र चार्थो ऽन्वाचयः ।

किं तु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वः । न च नीलघटयो-रभेद इत्यादौ कथमिति वाच्यम् । तत्र नीलपदस्य नीलत्वं घटपदस्य घटत्वम्, अभेद इत्यस्य चाश्रयाभेद इत्यर्थात् ।

णप्रमेयेत्यादिसूत्रपरिग्रहः । कथमिति । यदि समासघटकपदार्थयोर्यत्र भेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्तदा नीलघटयोर्भेदाभावात्कथं द्वन्द्वः एवं प्रमाणप्रमेये-त्यादिसूत्रे आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गा-स्तु प्रमेयमिति सूत्रोपात्तद्वादशविधप्रमेयान्तर्गतमनोबुद्धीन्द्रियाणां प्रमाण-त्वेन प्रमाणप्रमेययोर्भेदाभावात् कथं द्वन्द्व इत्यर्थः । लक्षणेति । तथा च तयोर्भेदसत्त्वाद् द्वन्द्व इति भावः । नन्वभेद इत्यसङ्गतं नीलत्वघटत्वयो-रभेदाभावादत आह । अभेद इत्यस्येति । केचित्तु पदार्थत्वं पदजन्यप्र-तीतिविषयत्वम्, तथा च क चित्पदार्थभेदात्क चित्पदार्थतावच्छेदकभेदा-द्द्वन्द्वः प्रकृते चनीलत्वघटत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदाद् द्वन्द्वः ।अस्तु वा पदार्थतावच्छेदकभेदएव द्वन्द्वः, न चैवं घटा इत्यादौ द्वन्द्वस्याप्रसक्तत्वेन त-दपवादकः सरूपैकशेषो न स्यादिति वाच्यम् ।इष्टापत्तेः।तत्र घटपदोपस्था-

---

अत्रापि भिक्षागवोः समासनिष्ठतया सापेक्षत्वादेवासामर्थ्यादेव न समासः । रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलमिति इतरेतरसमाहार-योरेव यत्र चार्थत्वं तत्रैव समास इति भावः । परन्तु यत्र पदार्थयोर्भेदस्तत्रैव चकारः प्रयुज्यतइति समुच्चयान्वाचयेतरेतरेषु चार्थो भेद एव एतस्मिन् भेदे समस्यमानपदार्थयोर्वस्तुतो वर्तमानत्वे सति द्वन्द्वसमासो भवतीति चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रार्थः । प्रमाणप्रमेयत्यादीति ॥ प्रमाणस्य प्रमेयाभि-न्नत्वेन तत्र द्वन्द्वो न स्यादिति भावः । तथा च नीलघटयोरित्यत्र नीलघटत्व-योर्लक्षणा । तथा प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेपि प्रमाणत्वे प्रमाणपदस्य लक्षणा । अभे-दपदस्याश्रयाभेदइव पदार्थतावच्छेदकभेदादेव द्वन्द्वस्य साधुता । न चैवं पदा-र्थयोर्भेदः घटद्वन्द्वस्य साधुतानियामक इति वाच्यम् । घटश्च पटश्च घटपटा-वित्यत्र द्वन्द्वोपपत्तये पदार्थभेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमात् । न च यत्र सरूपाणामेकशेष इति सुत्रेण पदान्तरस्य लोपाविधानाद् द्वन्द्व एव नास्ति पदार्थ-भेदस्य द्वन्द्वसाधुतानियामकत्वोपगमेनेति वाच्यम् । सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वसमा-सापवादकत्वेन द्वन्द्वस्य साधुतास्थलएव सरूपैकशेषविधेः प्रवर्त्तनीयतया तत्र न

समाहारद्वन्द्वे तु यदि समाहारोऽप्यनुभूयतइत्युच्यते तदाऽहिनकुलमित्यादौ परपदेऽहिनकुलसमाहारे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्य्यग्राहकम् । न च भेरीमृदङ्गं वादयेत्यत्र कथं स-

---

चितेषु बहुत्वान्वयादेव बहुघटबोधसम्भवात्, सकृदुच्चरित इत्यादिव्युत्पत्तौ मानाभावात्, सरूपैकशेषविधेर्हरी इत्यादौ सार्थकत्वात् । अस्तु वा सकृदित्यादिव्युत्पत्तिः परन्तु सकृदित्यर्थपदार्थैकदेशे वृत्तौ विशेषणम् । वस्तुतो बोधविशेषणमेव तदिति न दोष इत्याहुः । समाहार इति । अहिनकुलमित्यादौ अहिनकुलयोः समाहार इति प्रतीतेरनुभवसिद्धत्वामित्यर्थः । वस्तुतस्तत्राहिनकुलमात्रप्रतीतेर्नोत्तरपदे समाहारलक्षणा न वा शक्तिरित्यभिप्रेत्योक्तं यदीति । पूर्वपदमिति । प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्विनिगमकत्वादिति भावः । कथमिति । कथं समाहारबोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह ।

पदार्थतावच्छेदकघटत्वस्य भेदाभावेन पदार्थयोर्घटव्यक्त्योर्भेदादेव द्वन्द्वस्य साधुतामुपपाद्य तदपवादकसरूपैकशेषविधेः प्रवर्त्तनीयत्वादिति भावः । न चैवं नीलघट इति कर्मधारयस्थलेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्ववत्प्रवृत्त्या कर्मधारयोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् । समस्यमानपदार्थयोरभेदविवक्षायामेव कर्मधारयविधेर्नीलविशेषणसामान्याभावादभेदविवक्षायामेव द्वन्द्वसमासविधेरभ्युपगमादिति ध्येयम् । सकृदुच्चरित इति ॥ एकवारोच्चरितपदादेकस्यैवार्थस्य बोधेन घटपदादेकदा नानाघटबोधासम्भवादित्याशङ्कायामिदमुक्तम् । न चैवं सरूपाणामिति सूत्रवैयर्थ्यम् । एवं घटपदेनैव नानाघटोपस्थितिसम्भवेन पदान्तरं कल्पयित्वा तल्लोपविधानस्यानुचितत्वादिति । एकशेषविधेरिति ॥ हरिपदे सूर्यत्वसिंहत्वादिपदार्थतावच्छेदकानां भेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या तत्रैव तदपवादकसरूपैकशेषविधेः सार्थकत्वादिति भावः । ननु सकृदुच्चरित इति व्युत्पत्त्यनभ्युपगमे सैन्धवादिपदादेकदैव लवणाऽश्वयोर्बोधापत्तिः । न च तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात् नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तात्पर्यसत्त्वेऽप्येकदा लवणाऽश्वयोर्बोधाऽननुभवादित्यत आह । अस्तु वेति ॥ पदार्थैकदेश इति । सकृदुच्चरित इत्यत्रार्थशब्दावृत्त्या पदबोध्यः तदेकदेशवृत्तौ सकृदित्यर्थस्यैकत्वस्यान्वयः । तथा च सकृदुच्चरितशब्द एकया वृत्त्या स्वबोध्यार्थं बोधयतीति व्युत्पत्त्यर्थकतया घटत्वावच्छिन्नैकशक्तेर्नानापदबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु हरयस्तिष्ठन्तीत्यादौ तात्पर्यसत्त्वे सिंहसू-

माहारस्यान्वयः, अपेक्षाबुद्धिविशेषरूपस्य तस्य वादनासम्भवादिति वाच्यम् । परम्परासम्बन्धेन तदन्वयात् । एवं पञ्चपूलीत्यादावपि । परे त्वहिनकुलमित्यादावहिर्नकुलश्च बुध्यते प्रत्येकमेकत्वान्वयः, समाहारसंज्ञा च यत्रैकत्वं नपुंसकत्वं च प्राणितूर्य्यैत्यादिसूत्रेणोक्तं तत्रैव, अन्यत्रैव वचनमसाध्विति वदन्ति । पितरौ श्वशुरावित्यादौ पितृप-

---

वादनासम्भवादिति । अभिघाताख्यसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव वादनपदार्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूततादृशाभिघाताख्यसंयोगस्य समाहारेऽसम्भवेन वादनकर्मत्वासम्भवादित्यर्थः । परम्परासम्बन्धेन, स्वाश्रयवृत्तित्वरूपेण । तदन्वयात्, वादनकर्मत्वान्वयात् । एवमिति । उत्तरपदे समाहारलक्षणेत्यर्थः । नव्यमतमाह । परे त्विति । बुध्यतइत्यस्य न तु समाहारोपीति शेषः । ननु यदि समाहारो न बुध्यते तदैकत्वस्य कुत्रान्वयः समाह्रियमाणयोरेकत्वाभावादत आह ॥ प्रत्येकमिति । तत्रैकवचनं साधुत्वार्थमित्यपि वदन्ति । ननु पाणिपादमित्यादेः समुदायस्य समाहारबोधकत्वाभावे कथं तस्य समाहारसञ्ज्ञेत्यत आह । समाहारसञ्ज्ञेति । तत्रैवेति । तथा च पारिभाषिक्येव सा ऽन्वर्थत्वे ऽन्यत्रातिप्रसङ्गादिति भावः । ननु तादृशसञ्ज्ञायाः किं प्रयोजनमत आह । अन्यत्रेति । समाहारातिरिक्तद्वन्द्वे इत्यर्थः । तथा च नित्यैकवचनक्लीबलिङ्गत्वादिपद-

---

र्थादीनामपि बोधो ऽनुभवसिद्ध इति नानावृत्त्यापि नानार्थानामेकदा नानार्थबोधकत्वमङ्गीकरणीयम् इत्याशयेनाह । वस्तुत इति ॥ तथा चैकपदज्ञानादेक एव शाब्दबोधः न तु क्रमिकशाब्दबोधद्वयमित्येवोक्तव्युत्पत्तेः पर्यवसितार्थ इति भावः । मूले वादनासम्भवादिति ॥ शब्दजनकसंयोगानुकूलव्यापारो वादनपदार्थः । धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयो वाच्यः संयोगे बुद्धिवृत्तित्वस्य बाधादिति भावः । अन्वर्थत्वइति ॥ समाहारसंज्ञाया इति ॥ समाहारबोधकत्वप्रयुक्तइत्यर्थः । अन्यत्रेति ॥ असमुदायदेशेष्वपीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात्, समाहारसंज्ञातिप्रसङ्गात् । पदसंस्कारार्थत्वादिति ॥ पदस्पृहानुकूलादिपदस्य

दे जनकदम्पत्योः श्वशुरपदे श्वजिनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवमन्यत्रापि । घटा इत्यादौ तु न लक्षणा घटत्वेन रूपेण नानाघटोपस्थितिसम्भवात् । कर्म्मधारयस्थले तु नीलोत्पलमित्यादावभेदसम्बन्धेन नीलपदार्थं उत्पलपदार्थे प्रकारस्तत्र च न लक्षणा । अत एव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न तत्पुरुषो लक्षणापत्तेः, किं तु कर्म्मधारयो लक्षणाभावात् । न च निषादस्य सङ्करजातिविशेषस्य वेदाऽनधिकाराद् याजनाऽसम्भव इति वाच्यम् । निषादस्य विद्याप्रयुक्तेस्तत

संस्कारार्थत्वान्न तस्या वैयर्थ्यमिति भावः । पितरौ श्वशुरावित्यादाविति । चैत्रस्य पितरावित्यादौ विरूपैकशेषस्थले इत्यर्थः । लक्षणेति । एकस्य चैत्रादेः पितृद्वयसम्भवेन तत्र विरूपैकशेषं विना गत्यभावादिति भावः । विरूपैकशेषत्वेपि तत्र लुप्तमात्रादिशब्दस्मरणेनैव शाब्दबोधान्न लक्षणेत्यन्ये । एवमन्यत्रापीति । पुमान् स्त्रियेत्यनेन यत्रैकशेषस्तत्र दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि प्रमाणान्तरेण स्त्रीपरत्वज्ञाने भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद् भ्रातृपदे भ्रातृस्वस्रोः पुत्रपदे च पुत्रदुहित्रोर्लक्षणेत्यर्थः । न लक्षणेति । बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितेः शक्तित एव सम्भवादिति भावः । न तत्पुरुष इति । स्वीक्रियतइति शेषः । वेदानधिकारादिति । स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामित्यनेन निषेधादिति भावः । याजनासम्भव इति ।

संस्कारो विलक्षणधर्मसंज्ञा च न पुंसकत्वमित्येकवचनान्तरूपतदर्थत्वात् । तत्प्रयोजकत्वात् समाहारद्वन्द्वएव तथोपगमादिति भावः । विरूपैकशेष इति ॥ सरूपाणामेकशेष इति सूत्रेण, समानानुपूर्वीकपदानामेकशेषविधानाद् विभिन्नानुपूर्वीकपदस्थले पिता मात्राऽऽशिष्यते तत्राविशिष्टस्यापितृपदस्यैव जनकपदद्दम्पत्योर्लक्षणाऽसमभिव्याहृतपदसत्त्वे तदर्थनिरूपितजनकत्वमेव प्रतीयते तदभावे तु उच्चारयितुरेवेति मन्तव्यम् । पितृद्वयेति ॥ जनकपुंस्त्वावच्छिन्नस्यैव पितृशब्दार्थत्वादिति भावः । गत्यभावादित्यनेन घटा-

एव कल्पनात्। लाघवेन मुख्यार्थस्यान्वये तदनुपपत्त्या कल्पनायाः फलमुखगौरवतया ऽदोषत्वादिति। उपकुम्भम-

---

अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादिति भावः। तत एवेति। श्रुतिबोधितया-जनानुपपत्त्यैवेत्यर्थः। ननु निषादस्य विद्याकल्पने गौरवमत आह। लाघवेनेति। ननु स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिभिया लाघवमकिञ्चित्करं शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वे निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गः, अध्ययनपदस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वे च शूद्रान्तरस्यापि यागोपयुक्ताध्ययनप्रसङ्ग इति चेन्न, तत्र विशेषतः प्राप्ताध्ययनेतराध्ययनपरत्वादध्ययनपदस्य, तेन निषादस्य यागोपयुक्ताध्ययनेतराध्ययननिषेधः शूद्रान्तरस्य त्वध्ययनमात्रनिषेधः सिध्यतीति। अदोषत्वादिति। ननु-

---

दिपदस्थले एकेनैव घटपदेन नानाघटबोधसम्भवात् लक्षणां विनापि तत्सम्भवादिति चितम्। आहुरित्यनेनास्मिन् कल्पे अस्वरसः सूचितः। तद्बीजन्तु अस्मृतमातृशब्दस्यापि शब्दबोधानुभवेन अस्मृतव्यक्तिकल्पने, गौरवं भ्रातृपदस्य भ्रातृभगिन्युभयत्रतात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वादिति भावः। अध्ययनविधिसिद्धेति॥ अर्थी समर्थो विद्वानित्यादिना यागोपयुक्तद्रव्यवतः शक्तिमतः ज्ञानपदस्य स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति वाक्यात् प्रयोजनप्रतीतिर्यजनस्वाध्याययोरेकं कर्तव्यमित्यर्थतया वेदाध्ययनेनैव ज्ञानसम्पादनस्य बोधितत्वात्। उक्तनिषेधप्रतीत्या चं निषादस्याध्ययनस्य निषिद्धत्वाद्वेदाध्ययनजन्यज्ञानाभावेन निषादस्य यजनासम्भवः तदसम्भवे तद्याजनस्याप्यसम्भव इति भावः। गौरवं, कल्पनागौरवमित्यर्थः। लाघवमकिञ्चित्करमिति॥ लक्षणाकल्पनाप्रयुक्तमित्यर्थः॥ लाघवं, दोषावहम् इत्यर्थः। उक्तश्रुतेरप्रामाण्यापत्त्या शक्यार्थान्वये लाघवेऽपि तदादरणीयमिति भावः॥ ननु मा हिंस्यात्सर्वा भूतानीति विधिना हिंसासम्बन्धमात्रस्य निषिद्धत्वे वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति यागे पशुहिंसाविधानबलाद्विहितहिंसातिरिक्तहिंसानिषेधपरत्वमेव यथोक्तविधेः स्वीक्रियते तथा ऽत्रापि निषादस्थपतिमिति विधानबलात् स्त्रीशूद्रावित्यादिनिषेधवाक्येन शूद्रपदं वा निषादातिरिक्तशूद्रपरम् अङ्गीकरणीयम्। यथाश्रुते ऽप्रामाण्यापत्तेरित्याशङ्कां निराकुरुते। तत्रेति॥ विशेषतः विशिष्य विधानेन प्राप्तं यदध्ययनं तदतिरिक्ताध्ययनमेव उक्तश्रुतेस्तात्पर्यार्थः। तथा च निषादस्थपतिमिति विधिना प्राप्तानिषादस्य यागोपयुक्तवेदाध्ययनं तदतिरिक्तवेदाध्य-

र्द्धपिप्पलीत्यादौ परपदे तत्सम्बन्धिनि लक्षणा पूर्व्वपदार्थप्र-

लक्षणाकल्पनेऽपि न दोषः। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः क्लृप्तत्वात्। न च शाब्दबोधं प्रति लक्षणाज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमधिकमिति वाच्यम्। निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादसम्बन्ध्यभिन्नस्थपत्यनुभवस्य लौकिकवाक्ये क्लृप्तत्वात् तदनुरोधेन लक्षणाज्ञानहेतुत्वस्य सर्वसिद्धत्वेन वैदिकस्याकल्पनादिति चेन्न। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शक्तिज्ञानं विनाऽसम्भवेन शक्तिज्ञानस्य तत्रोभयसिद्धतया भवन्मते वैदिकवाक्यजन्यशाब्दबोधात् पूर्वं लक्षणाज्ञानव्यक्तिकल्पनागौरवस्य वज्रलेपत्वादिति। उपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादाविति। अत्र कुम्भस्य समीपमित्यस्वपदविग्रहः। अव्ययीभावस्य नित्यसमासत्वात्। पूर्वपदार्थप्रधानतयेति। कुम्भपदलक्षितस्य कुम्भसम्बन्धिन उपपदार्थसमीपे भेदान्वयात् कुम्भसम्बन्ध्यभिन्न-

यनमात्रं शूद्रमात्रस्य निषिद्धमिति भावः। अदोषत्वादिति ॥ ननु निषादस्थपतिमित्यत्र कर्मधारयोपगमे लाघवं तत्पुरुषोपगमे निषादपदस्य निषादसम्बन्धिनि लक्षणायाः कल्पनीयतया गौरवात्। एवञ्च विधितः निषादस्य यजने प्राप्ते तदनुरोधेन निषादस्याध्ययनकल्पने ऽपि कल्पनागौरवं, फलमुखगौरवस्यादोषत्वादित्युक्तं तदिदमसङ्गतम्। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः सर्वसिद्धतया तस्या अकल्पनीयत्वादिति। तत्पुरुषोपगमे ऽपि न किञ्चिद्गौरवम्। अतः कर्मधारयमुपगम्य निषादस्याध्ययनकल्पनमेव गौरवग्रस्तमिति शङ्कते। नन्विति॥ लक्षणायाः क्लृप्तत्वे ऽपि तज्ज्ञानस्य वेदजन्यशाब्दं प्रति हेतुत्वकल्पने गौरवमक्षुण्णमेवेति शङ्कते। न चेति॥ लाक्षणिकशाब्दबोधानुरोधेन लक्षणाज्ञानस्यापि लाक्षणिकार्थविषयकशाब्दबोधम्प्रति हेतुतायाः आक्षिप्ततया तत एव वैदिकशाब्दस्याप्युपपत्त्या वेदस्थले कार्यकारणभावान्तरकल्पनाविरहादिति समाधत्ते। निषादानामिति॥ लक्षणाज्ञानहेतुतायाः आधिक्यविरहे ऽपि वेदजन्यशाब्दबोधव्यक्तीनामपि अव्यवहितपूर्वांशभूतज्ञानव्यक्तीनाम् अज्ञानकल्पनाप्रयुक्तगौरवं वज्रलेपरूपमेव।न च तन्मतसिद्धशक्तिज्ञानकल्पनाधिक्यमिति वाच्यम्। शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञाने विशेषणविधया शक्तिज्ञानस्यावश्यकतया शक्तिज्ञानं व्यक्तीनां वेदजन्यशाब्दबोधात्पूर्वम् उभयवादिसिद्धम् अतो ऽशक्यसम्बन्धरूपेति। अस्वपदेति॥ समस्यमानपदमात्रघटितविग्रहकसमासस्य स्वपदविग्रहस्य समासस्य तादृशविग्रहवाक्यं स्वपदविग्रहवाक्यमित्युच्यते स एव नित्यसमास इति व्यवह्रियते। स्वपदमात्रघटितविग्रहवाक्यासिद्ध्यर्थमेव

धानतया चान्वयबोध इति । इत्थं च समासे न कापि शक्तिः पदशक्त्यैव निर्वाहादिति ॥

समीपमित्युपपदार्थविशेष्यको ऽन्वयबोध इत्यर्थः । केचित्तु उपपदार्थः सामीप्यं न तु समीपम्, समीपे उपपदलक्षणास्वीकारे तु पदद्वयलक्षणापेक्षया कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकं कुम्भसमीपमिति चान्वयबोध इत्याहुः । अत्र यद्यप्यर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे शक्तिनिराकरणं पुनरुक्तं पूर्वं तत्पुरुषे तन्निरासात् तथापि पूर्वमुत्तरपदार्थप्रधानराजपुरुषादौ तन्निराकरणं पूर्वपदलक्षणया इह च पूर्वपदार्थप्रधाने ऽर्धपिप्पलीत्यादितत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणया तन्निराकरणमिति भेदादपौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । वैयाकरणमतं दूषयति । इत्थं चेति । पदशक्त्यैवेति । समासघटकीभूतपदशक्तिलक्षणाभ्यामित्यर्थः ॥

वैकल्पिकत्वस्याङ्गीकारात् इति भावः । उपपदार्थविशेष्यक इति ॥ न चैवं कुम्भमुप इत्यादौ व्यक्त्युपादानत्वादौ समीपादेरन्वयो न स्यात् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् उपपदाव्यवहितोत्तरकुम्भपदस्यैव विभक्तिप्रकृतित्वं वाच्यम् । पदभेदेन व्युत्पत्तिभेदस्वीकारात् । पूर्वपदार्थप्रधानस्थले तादृशसमस्तपदविभक्तेरव्यवहितपूर्वापरभावस्यैव तादृशशाब्दबोधनियामकत्वोपगमेन व्युत्पत्तेस्तादृशस्थले सङ्कोचोपगमादिति भावः । कुम्भपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उपपदं तात्पर्यग्राहकम् । एवञ्च प्रत्ययानामपि कुम्भसमीपार्थकत्वेन कुम्भसमीपमित्यन्वयबोधाकारः । किन्तु स्मरणादेवेत्यन्वयबोध इत्यसङ्गतम् । तथाप्यन्वयोत्तरमपीति विभक्तिसत्त्वेन तदर्थसङ्ख्याप्रकारकतात्पर्येण कुम्भसमीपमिति शाब्दबोध इत्यभिप्रायः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनन्तद्बीजन्तु समासान्तर्भावेन काप्युपपदप्रयोगाभावेन उपपदस्य समीपार्थकतया निश्चेतुमशक्यतया स्वपदविग्रहस्थले ऽपि समासार्थकपदान्तरेणैव विग्रहवाक्यस्वीकाराच्च समासपदस्य सामीप्यविशिष्टार्थकतया उपपदस्यापि तदर्थकतया एवोचितत्वात्, सम्भवति सार्थकत्वे किञ्चित्पदस्य निरर्थकताकल्पनमयुक्तमिति मन्तव्यम् । शक्तिनिराकरणमिति ॥ यद्यपि राजपुरुष इत्यादौ तत्पुरुषे पूर्वपदस्य लक्षणैव पूर्वं प्रतिपादिता न तु तत्पुरुषे शक्तिर्निराकृता । अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे न पूर्वपदे लक्षणा किन्तूत्तरपदएवेति । इदानीं कः शङ्कावकाशः अग्रे तत्र समासे-

कारणं सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरुच्यते।

आसत्तिरित्यादि। आसत्तिज्ञानं योग्यताज्ञानमाका-

आसत्तिर्योग्यताकाङ्क्षेति मूलादासत्तेः स्वरूपसत्या एव कारणत्वं लभ्यते न तु योग्यताज्ञानादिवदासत्तिज्ञानस्य ज्ञानपदस्य समासघटकत्वेन समासाघटकासत्तिपदार्थेनानन्वयात् स्वरूपसत्याश्चासत्तेः कारणत्वं न सम्भवति गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोरव्यवधानभ्रमेण शाब्दबोधोदयेन व्यभिचारादतो मूलस्थमासत्तिपदमासत्तिज्ञानपरतया व्याचष्टे। आसत्तिज्ञानमिति। आसत्तिर्योग्यतेति विसर्गशून्यपाठस्तु ऋजुरेव। ननु सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरु-

तु घटकपदानां शक्त्या लक्षणा चैवं तत्तद्विशिष्टबोधोपपत्तौ न कापि शक्तिः कल्प्यते गौरवादिति समासमात्रे शक्तिभेद एव निराकरिष्यते। नानुपपत्तिरिति॥ तथापि तत्पुरुषे पूर्वपदलक्षणाभिधानं समासे शक्तिनिरासायेति तदुक्त्यैव क्व चित्तत्पुरुषे उत्तरपदलक्षणयैव निर्वाहेण तत्रापि न शक्तिकल्पनमिति लाघवसम्भवात् पौनरुक्त्यशङ्कावकाशः कथं चिदुपपादनीयः। विसर्गशून्येति॥ आसत्तीत्यस्य निर्विभक्तिकत्वे समासान्तर्गतत्वसम्भवेन आसत्त्यादितात्पर्याणां द्वन्द्वसमासमाश्रित्य तेषां ज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन आसत्त्यादिज्ञानसम्भवादिति भावः। सान्निधानं तु पदस्येति मूलकारिकायां चोपपदसान्निध्यमासत्तिरिति यथाश्रुतार्थः प्रतीयते तत्र चोपपदयोः परस्परपदान्वयबोधाजनकत्वे ऽपि सान्निध्यादासत्तिरिति दोषस्य स्पष्टतया तस्यैव ग्रन्थकर्तुः स्वाभिमतासत्तेर्निर्वचनबीजतां प्रदर्शयन्नाह। मन्वित्यादि॥ वस्तुतः सान्निधानमित्यादिमूलं प्राचीनाच्चैव परिशिष्टनियमयोः परस्परमन्वयबोधजनकत्वे तात्पर्यतयोपपदयोरव्यवधानमासत्तिः तस्याः स्वरूपसत्याः शाब्दबोधकारणत्वे गिरिर्भुक्तमित्यादौ गिरिपदाग्निमत्पदयोः अव्यवधानभ्रमाच्छाब्दबोधस्यानुभवसिद्धतया तदपलापापत्तिः तस्माद्भ्रमप्रमासाधारणं तादृशपदयोरव्यवधानज्ञानमेव शाब्दबोधहेतुतयोपगन्तव्यमिति मूलकृदुपन्यस्यति। अन्वयप्रतियोगीत्यादि॥ अन्वयशाब्दबोधविषयीभूततत्प्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदइत्यर्थः॥ मतमेतद्दूषयति। वस्तुत इति॥ अनपेक्षितत्वादिति॥ शाब्दबोधानुपूर्वीनियमनाभा-

ङ्क्षाज्ञानं तात्पर्य्यज्ञानं च शाब्दबोधे कारणम् । यत्पदार्थ-
स्य यत्पदार्थेनान्वयो ऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः
कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शा-
ब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्द-
बोधः । आसत्तिभ्रमेण शाब्दभ्रमाभावे ऽपि न क्षतिः । ननु

ष्यत इति मूलोक्तस्यासत्तिलक्षणस्य गिरिर्भुक्तमित्यत्राव्याप्तिः तत्रापि गि-
रिपदभुक्तपदयोरव्यवधानसत्त्वादतो व्याचष्टे । यत्पदार्थेति । अपेक्षित-
तात्पर्यविषयः । तयोरिति । तयोः पदयोरित्यर्थः । तादृशपदयोरव्य-
वधानमासत्तिस्तदुपस्थितिः कारणमित्यर्थः । तथा च गिरिपदार्थभुक्तपदार्थ-
योरन्वयो न तात्पर्यविषयो ऽपि तु गिरिपदार्थाग्निमत्पदार्थयोरेवेति तयोर-
व्यवधानाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तेन, एतादृशयत्तत्पदगर्भासत्ति-
निर्वचनेन । ननु नीलो घटो द्रव्यं घट इत्यत्र नीलपदार्थघटपदार्थयोर्य-
त्रान्वयो वक्तुस्तात्पर्यविषयो न तु नीलपदार्थयोस्तत्र नीलपद-
घटपदयोरासत्तिर्न स्यात् तत्तदर्थान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वाभावात् अतस्त-
त्रेष्टापत्तिमाह । नीलो घट इत्यादिना । तर्हि तत्र नीलो घट इति कथं
शाब्दबोध इत्यत आह । भ्रमाच्छाब्दबोध इति । तथा च भ्रमाच्छाब्द-
बोधमात्रं न तु तत्रासत्तिरिति भावः । ननु तत्र यद्यासत्तिभ्रमस्तदा शा-
ब्दबोधो भ्रमात्मकः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । घटे नीलस्य सत्त्वेन विषयबाधाभा-
वादासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाङ्गीकारे चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगा-
थाविरोध इत्यत आह । आसत्तिभ्रमेणेति । न क्षतिरिति । आसत्तिभ्र-

---

वादित्यर्थः ॥ तथा चोक्ता शक्तिज्ञानस्य हेतुता व्यभिचारेण वक्तुमशक्येति
भावः । न चोक्तव्यभिचार एवासिद्ध इति वाच्यम् । पदद्वयेन व्यवधानेन प-
दार्थता द्वयोरस्तीति ज्ञाने पदाव्यवधानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भा-
वः । यत्पदार्थेनेत्यादितात्पर्यविषय इति ॥ तात्पर्यविषयत्वनिश्चय इत्य-
र्थः । तादृशपदयोरिति ॥ तादृशपदज्ञानयोरित्यर्थः ॥ तदुपस्थितिरिति ।
तेनोपस्थितिः तदुपस्थितिरिति व्युत्पत्त्या तादृशासत्तिविशिष्टपदजन्योपस्थितिरित्य-
र्थः । अनपेक्षत्वादिति । पूर्वमूलविरोधापत्तेः उक्तपदद्वयोपस्थित्योरव्यवधानमेवा-

यत्र छत्री कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणेन पूर्व्वपदस्मरणस्य नाशादव्यवधानेन तत्तत्पदस्मरणाऽसम्भव इति चेन्न।प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारैश्चरमस्य तावत्पदविषयकस्मरणस्याऽव्यवधानेनोत्पत्तेः।नानासन्निक-

---

मस्य न शाब्दभ्रमप्रयोजकत्वं किं तु योग्यताभ्रमस्य। आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रम इति प्राचीनगाथा तु निर्युक्तिकत्वादश्रद्धेयेति भावः । क चित्पुस्तके न शाब्दबोध इत्यनन्तरं नीलो घट इत्यतः पूर्वं तात्पर्यगर्भासत्तिरिति पाठः, स च यत इत्यादिपूरणेन यतस्तात्पर्यगर्भात् तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोधकपदान्वयरूपा पूर्वनिरुक्तासत्तिरतो न शाब्दबोध इत्यर्थकतया व्याख्येयः। पाठान्तरं काल्पनिकमिति। न चोक्ताया आसत्तेः श्लोके ऽभावाद्विशेषदर्शनेन पदाव्यवधानभ्रमस्यापि तत्राभावाच्छाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम्। श्लोकादौ योजनावाक्यादेवान्वयबोधोपगमात्। नव्यास्तु उक्ता-

---

सत्तिः। सा च स्वरूपसत्येव शाब्दबोधकारणं नातः पूर्वमूलविरोधः । अत एवासत्तिर्योग्यतेति मूलकारिकायाम् आसत्तेरसमासान्तत्वेन निर्देशो ऽपि साधु सङ्गच्छते। तस्याः स्वरूपसत्या एव शाब्दबोधकारणत्वात् । न चैवमप्यासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधकारणत्वात् इति वाच्यम्। आसत्तिभ्रमादित्यस्य भ्रमनिर्वाह्यासत्तेरित्यर्थः । त्वदुक्तासत्तेरतात्पर्यनिश्चयघटितत्वेन नीलघटपदार्थयोरन्वये तात्पर्यविरहेण तात्पर्यभ्रमेणैवं तत्रासत्तेर्निर्वाह्यत्वादिति ध्येयम्। भ्रमादिति ॥ भ्रमनिर्वाह्यासत्तिरित्यर्थः । ययोः पदयोः परस्परान्वयबोधजनकत्वेन वक्तुस्तात्पर्यविषयत्वनिश्चयः तयोरव्यवधानस्यैवासत्तितया तादृशतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य भ्रमरूपत्वादित्यवधेयम्।एवञ्चासत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावे ऽपीत्यग्रिममूले ऽपि प्रमाणप्रयोग आसत्तेः शाब्दभ्रमाभावे ऽपीत्यर्थो वर्णनीयः । नातः पूर्वोत्तरमूलग्रन्थसन्दर्भविरोधः। प्रमया आत्मा स्वरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या प्रमाप्रयुक्तशाब्दबोधस्येत्यर्थः। इत्थञ्च भाववर्णनमेव प्रकृतग्रन्थे तयोरभावात्। तथा च भ्रमप्रयुक्तासत्तेरेव तत्र शाब्दबोधः न तु प्रमाप्रयुक्तासत्तेरपीति ग्रन्थतात्पर्यमिति भावः। श्लोके इति ॥ तत्र क्रियाकारकपदयोः पदान्तरेण व्यवधाने ऽपि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। पदाव्यवधानेपि, इदं चैतदनुपदस्यैवासत्तिज्ञानमेव शाब्दबो-

सत्तिर्मौनिश्लोके न सम्भवति तत्र पदाभावेन पदाऽव्यवधानासम्भवात् उक्तासत्तिज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावाच्च। किन्त्वव्यवधानेन वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिस्तत्राप्यव्यवधानांशो न निवेश्यते शाब्दबोधं प्रति पदजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणतया ऽव्यवधानेनैव तत्सम्भवात्। तस्माद् वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्याहुः। नन्वव्यवधानेन पदोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमित्ययुक्तम् अनेकपदघटितवाक्यस्थले ऽव्यवधानेन पदोपस्थित्यसम्भवादित्याशङ्कते । नन्विति । अव्यवधानेनोपपत्तेरिति । भेदेऽप्यव्यवधानसम्भवादिति भावः । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन जनकत्वात् कथं प्रत्येकपदसंस्कारैर्नानापदविशेष्यकस्मरणं भिन्नविषयकत्वादत आह । ना-

---

धकारणत्वमङ्गीकरिष्यामः । न तु स्वरूपसत्या आसत्तेरिति निरासायैवेत्युक्तन्ते-न शुद्धकृतस्वरूपसत्यासत्तेः कारणत्वोपगमेनैव ग्रन्थासङ्गतिरित्यवधेयम् । योजनावाक्यादिति ॥ शाब्दबोधोपपत्तये अव्यवहितोत्तरक्रियाकारकपदादेवेत्यन्वयः । अव्यवधानासम्भवादिति ॥ पदजन्योपस्थितिरूपे अव्यवहितप्राक्क्षणे एकोपस्थितिव्यक्तिनाश्यतया उपस्थितिरूपायाः शाब्दबोधात्प्राक् असत्त्वा एव घटकत्वादिति भावः । आहुरित्यनेन नव्यमते ऽस्वरसः सूचितः । तद्बीजं तु एवं सति पदजन्योपस्थितेः कारणत्वएव पर्यवसानादासत्तेः शाब्दकारणतया स्वरूपसिद्धाया विलयप्रसङ्ग इति ॥ न च मौनिश्लोकादौ पदाभावात्कथमासत्तिरिति वाच्यम् । पदाभावे ऽप्यानुमानिकपदज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा पदज्ञानरूपकारणाऽभावेन मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेः । एवञ्च ययोः पदयोरन्वयबोधजनकत्वे मौनिनस्तात्पर्यमुपगम्यते तयोरव्यवधानेनानुमानिकज्ञानं वर्तत एवेति न ग्रन्थकृन्मते शाब्दबोधानुपपत्तिरिति विभावनीयम् । भेदइति ॥ तत्तत्स्मरणव्यक्तीनां भेदइत्यर्थः । तथा च तत्तत्पदविषयकसमूहालम्बनमेकमेव स्मरणं भवति, तत्र समूहालम्बनपदार्थस्मृतेस्ततश्शाब्दबोध इति भावः । तद्विशेष्यकेत्यादि ॥ तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकस्मरणं प्रति तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारस्यैव हेतुतया प्रत्येकपदविषयकसंस्कारात् कथं नानापदविषयकस्मरणोत्पत्तिः समानविशेष्यकत्वसमानप्रकारकत्वाभ्याम्, एकस्मृतिसंस्कारयोः कार्यकारणभावादित्यभिमानः । यथाश्रुतं न सङ्गच्छते । यद्यद्विशेष्यकयद्यत्प्रकारकस्मरणं तत्तद्विशेष्यकतत्तत्प्रकारकसंस्कारव्यक्तीनां सत्त्वेनानुपपत्त्यभावात्। सिद्धान्ते तु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसं-

यैरेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णैकपदस्मरणम्. परं तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाक-

---

नासन्निकर्षैरिति । सम्भवादिति । तथा च यथा घटचक्षुःसंयोगस्य घटप्रत्यक्षांशे कारणत्वाभावेपि घटचक्षुःसंयोगपटचक्षुःसंयोगाभ्यामेकं प्रत्यक्षं तथा तत्तत्पदगोचरसंस्कारस्य भिन्नविषयकत्वांशे ऽजनकत्वेपि तत्तत्संस्कारजन्यस्मरणमेकमेव जायते बाधकाभावादिति भावः । अन्यथा, नानासंस्काराणामेकस्मरणजनकत्वाभावे । नानावर्णैरिति । नानावर्णानां प्रत्येकसंस्कारैरित्यर्थः । एकस्मरणं, नानावर्णगोचरमेकस्मरणम् । पदस्मरणवदाशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां पदजन्यपदार्थोपस्थितीनामपि मेलनासम्भवात्, सर्वत्र शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः समूहालम्बनात्मिकैव कारणम् । एवं च सर्वत्र युगपदेव सकलपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव शाब्दबोधो न तु विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्या तज्जनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य पूर्वमभावादिति । प्राचीनमतं दर्शयति परं त्वित्यादिना । एकदैवेति । ननु घटमानयेत्यादौ प्रथमं घटीया कर्मतेत्येवं

स्कारत्वेनैव हेतुता पदार्थविशेष्यकस्मरणे तु पदार्थविशेष्यक एव संस्कारो हेतुरिति नानासंस्कारैस्समूहालम्बनैकस्मरणस्य नानुपपत्तिरिति हृदयम् । बाधकाभावादिति ॥ तत्तत्संस्कारजन्यकार्यकस्मरणस्यैकव्यक्तित्वादिति भावः । नानावर्णगोचरेति ॥ वर्णसमुदायस्यैव पदरूपत्वेन एतादृशपदस्मरणस्य वर्णसमुदायविषयकानुभवाभावेन तत्तद्विषयकसंस्काराभावात्, प्रत्येकवर्णविषयकसंस्कारैरेव समूहालम्बनतावद्वर्णविषयकपदस्मरणस्योपगन्तव्यत्वात् इति भावः । इदमत्रावधेयम् । यद्यपि संसर्गप्रतियोग्यनुयोगिबोधकपदज्ञानयोरव्यवधानरूपासत्तेः शाब्दबोधजनकत्वकल्पने प्रयोजनविरहः । स्वजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा पदद्वयज्ञानसत्त्वात् शाब्दबोधोत्पत्तिसम्भवे व्यवहितपदज्ञानप्रकारकशाब्दबोधप्राक्क्षणोत्पत्त्यसम्भवेनैव व्यवहितपदज्ञानाभ्यां शाब्दबोधोपपादनसम्भवात् । अव्यवहितपूर्वत्वस्यासत्तित्वे ऽपि अन्यथासिद्धत्वकल्पने प्रयोजनाभावात् । तथापि यत्र प्रथमं घटपदज्ञानं

र्मभावेनान्वयबोधरूपः शाब्दबोधो भवतीति के चित्। वृ-
द्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत् पतन्ति ।
तथैव सर्वे युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥
अपरे तु“ यद्यदाकांक्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन

बोधस्तदनन्तरं च घटकर्मकानयनेत्यादिबोध इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । वृद्धा युवान इत्यस्य तदाहुरित्यादिः । अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतरचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यम् । के चिदित्यनेन सूचितमस्वरसं प्रकाशयन् मतान्तरमाह । अपरे त्विति । यद्यदिति । स्वार्थाकाङ्क्षितं स्वार्थयोग्यं यद्यत्सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थोपस्थितिविषयो भवति तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यते ऽनन्तरं च महावाक्यार्थबोध इत्यर्थः । एवं च पूर्वोक्तसमूहालम्बनात्मकं पदार्थस्मरणं विनापि निर्वाह इति भावः । न च घटमानयेत्यादौ चरमपदार्थस्मृतिकाले घटादिपदार्थ-

---

ततः पटपदज्ञानं तदुत्तरक्षणेषु घटपदज्ञानजन्यघटपदार्थमनुविषयिणी उद्बोधकान्तरविरहेण शक्तिविषयिणी वा समूहालम्बनस्मृतिः शून्यरूपार्थस्मरणं तत्र न शाब्दबोध इति शाब्दबोधापत्तिवारणाय उक्तासत्तेः शाब्दबोधे हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकत्वान्न दोषः । परं त्वित्यादिग्रन्थमवतारयति आशुतरविनाशशालिनामित्यादि ॥ के चित्यदिनन्तरं वृद्धा युवान इत्यादिश्लोकस्य मूले पाठात् तत्रान्वयानुपपत्तिं मन्यमानः पूरयति । तदाहुरित्यादीति ॥ चिरेति ॥ अप्रथमोक्तपदार्थस्य वृद्धसाम्याद् द्वितीयोक्तस्य युवसाम्यं सन्निहितोक्तस्य शिशुसाम्यमिति भावः । स्वार्थेत्यादि ॥ स्वं घटादिपदं तस्यार्थो घटादिः तेनाकाङ्क्षितं तदुपस्थितिजन्यं ।किं घटीयमिति ।जिज्ञासाविषयीभूतं योग्यताज्ञानाधीनं कर्मत्वादि सन्निधानं घटरूपार्थविषयकसमूहालम्बनस्मृतिविषयकत्वं प्रपद्यते तेन कर्मत्वादिना अन्वितो यः स्वार्थो घटादिपदैरेवावगम्यते तज्जन्यशाब्दबोधविषयो भवतीति कारिकार्थ इति भावः । प्रथममित्यनेन आनयनरूपार्थोपस्थितिः पूर्वमेव घटमिति घटीयकर्मतेति शाब्दबोधो भवतीति सूचितम् । अनन्तरं चेति ॥ खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानन्तरमेवं बोधो भवतीति ध्येयम् । मूले तथैव पदार्थस्मृत्येत्यस्य 'पदज्ञानजन्यानयनादिपदार्थस्मृत्यैवेत्यर्थः । प्राचीनमते अस्वरसप्रकाशनं प्रकटयति एवञ्चेति॥ चरम-

तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते। तथा च खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं तथैव पदार्थस्मृत्या महावाक्यार्थबोधे इत्यप्या-

---

स्मृतेर्नाशात् समूहालम्बनस्मृतिरावश्यकीति वाच्यम्। तत्र घटस्मरणनाशेपि घटीया कर्मतेत्याकारकावान्तरबोधस्यैव पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन तेनैव घटकर्मकानयेत्यादिमहावाक्यार्थबोधनिर्वाहात्। नहि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेन शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वमपि तु शाब्दबोधसाधारणतादृशोपस्थितित्वेनैवेति। एवं चैतन्मते खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वक एव महावाक्यार्थबोधः। अत एव सर्वत्र खण्डवाक्यार्थबोधरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य पूर्वं सत्त्वाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति रीत्यैव महावाक्यार्थबोध उत्पद्यतइति। यत्र खण्डवाक्यार्थबोधनाशोत्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्रापि खण्डवाक्यार्थसमानाकारं स्मरणं कल्पयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाह इत्याह। तथैव

पदार्थेति ॥ आनयनादिरूपपदार्थस्मृतिकाले इत्यर्थः। नाशादिति ॥ घटकर्मत्वयोरुपस्थित्यनन्तरं घटीया कर्मतेति खण्डवाक्यार्थः। तदनन्तरमानयनादिपदज्ञानं तदनन्तरं पदार्थस्मरणमित्येवानयनस्वरूपार्थस्मृत्या तत्काले पूर्वतनघटाद्युपस्थितेर्नाशात् इत्यर्थः। पदार्थोपस्थितित्वेनेति ॥ पदार्थज्ञानत्वेनेत्यर्थः ॥ खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधस्यापि पदजन्यत्वादिति भावः। न हि पदजन्यपदार्थस्मृतित्वेनेति पाठेऽप्युपस्थितिस्मृत्यर्थमेव शाब्दसाधारणेति। खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधानुगमेनेत्यर्थः। तादृशोपस्थितित्वेनैव पदजन्यज्ञानत्वम्। तथा च पदजन्यज्ञानत्वेन क्वचिच्छाब्दबोधस्य क्वचित्स्मरणस्य च शाब्दबोधहेतुतेति भावः। एतन्मते महावाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितामुपपादयति अत एवेति ॥ यत्रेति ॥ यादृशस्थले खण्डवाक्यार्थानन्तरं चरमपदस्मरणात्तदर्थस्मरणं ततो महावाक्यार्थबोधः तत्र चरमपदार्थस्मृतिकाले खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधनाशाच्चरमपदार्थस्मरणमेव खण्डवाक्यार्थविषयकसमूहालम्बन रूपमुपगन्तव्यम्। यत्र तु खण्डवाक्यार्थबोधजनकपदार्थस्मृतिरेव चरमपदविषयिणी समूहालम्बनरूपा तत्रैव वाक्यार्थबोधप्राक्क्षणे खण्डवाक्यार्थशाब्दबोधं विना ऽपि समूहालम्बनस्मरणेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधापत्तिस्वीकारे यत्र यत्किञ्चित्कारणवैगुण्येन न खण्डवाक्यार्थविषयकशाब्दबोधः किन्तु पदार्थविषयकसमूहालम्बनमेवेति तत्र विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या महावाक्यार्थबोधसामग्र्या अक्षततया तादृशरीत्या

पदार्थस्मृत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यत्र खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदस्मृतिस्तदुत्तरं तदर्थस्मृतिस्तत्र खण्डवाक्यार्थानुभवस्य नाशात् समूहालम्बनस्मरणमावश्यकम् । एवं च यत्र न विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्री तत्र विशेष्ये बिशेषणमिति रीत्यैव बोधः, यत्र तत्सामग्री तत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्य-

महावाक्यार्थबोधो ऽपि अवर्जनीय इत्याह अत्रेदम्बोध्यमित्यादिना ॥ अन्यत्रापि स्मृत्यादिकं तथा विशिष्टवैशिष्ट्यरूपम् । विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन च तथा शाब्दबोधसामग्रीसमवधानयोरुभत्र तुल्यत्वादिति भावः । मुलेवैयाकरणमतं निरस्यति येनेत्यादिना ॥ पूर्ववर्णानुभवजनितचरमवर्णानुभवरूपोद्बोधकोद्बोधितचरमवर्णानुभवजनितसंस्कारेणैव क्रमिकवर्णविशिष्टपदस्मरणस्य उपपादितत्वेनेत्यर्थः । तद्व्यञ्जकत्वेनैवेत्यर्थः वैयाकारणैर्घटाद्यर्थोपस्थापकः स्फोट एवेत्युच्यते घटपदस्य क्रमिकवर्णचतुष्टयात्मकस्य कदाप्यसत्त्वेनार्थोपस्थापकत्वा ऽसम्भवात् । स्फोटस्तु ब्रह्मैव नातिरिक्तः । पदार्थस्यैकत्वे ऽपि तत्तद्वर्णा ऽभिव्यक्तिः तत्तदर्थोपस्थापिका भवतीति घटपदोच्चारणदशायां घटाद्युपस्थित्यापत्तिः । पदस्फोटवाक्यस्फोटादीनां भेदव्यवहारो ऽपि पदजन्याभिव्यक्तिवाक्यजन्याभिव्यक्तिभेदादेवेति । अत्र चापदस्यार्थबोधकत्वम् अर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमेव तच्च वर्णानामस्थिरत्वे ऽपि चरमवर्णानुभवानन्तरं क्रमिकतावद्वर्णविषयकसमुहालम्बनस्मृतिः । घटरूपार्थस्मृतौ ततो घटविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्या वर्णसमुदायरूपदस्यापि घटबोधकत्वमुपपद्यते एव घटशाब्दबोधजनकता स्फोटे स्वीकरणीया । स्फोटो ऽभिव्यक्तिरित्यर्थः । त्वयापि तादृशचरमवर्णानुभवस्य स्वीकरणीयतया तत एवार्थस्मारकस्मृतेरिति समुदायार्थः । अत्र वैयाकरणाः । तत्तत्पदार्थवाचकतायाः पर्याप्तिः क्रमिकवर्णसमुदाये एव स्वीकरणीया न तु प्रत्येके, तथा सति वर्णादप्यर्थप्रतीत्यापत्तेः । वर्णानां चास्थिरत्वेन पर्याप्त्यधिकरणीभूतसमुदायस्य क्वाप्यसत्त्वेन क्रमिकवर्णसमुदायात्मकपदेन वाचकतापर्याप्तिसम्भव इति पदे स्फोट एव तत्तत्पदार्थवाचकत्वेन स्वीकरणीय इति । तदपि न विचारक्षमम् । यतो ऽपि न वाचकत्वसमवेतं तत्समवायिकारणत्वाच्चरमवर्णसमुदाय इति न ब्रूमः येन समवायिकारणस्य कार्यकालवृत्तेर्न कारणतया क्रमिकवर्णसमुदाये वाचकत्वं समवायेनोत्पत्तुमर्हति इत्यनुपपत्तिरिति स्यात् समुदायस्यैकस्मिन् क्षणे ऽसत्त्वात् किन्तु तत्तदर्थविषयकबोधजनकत्वेन भगवदिच्छाविषयज्ञानविषयत्वमेव तत्तत्पदार्थवाचकत्वं तच्च क्रमिकेष्वपि वर्णेषु सम्भवत्येव । न चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति भगवदिच्छा-

ह्नुः । एतेन तावद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटो ऽपि निरस्तः । तत्तद्वर्णसंस्कारसाहतिचरमवर्णोपलम्भने तद्व्यञ्जकेनैवोपपत्तेरिति । इदं तु बोध्यम् । यत्र द्वारमित्युक्तं तत्र पिधेहीति पदस्य ज्ञानादेव बोधः न तु पिधानादिरूपार्थज्ञानात् पदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तत्तच्छाब्दबोधे हेतुत्वात्, किं च

मिति रीत्येत्यन्यत्र विस्तरः । अवान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधे ऽवान्तरवाक्यार्थस्मरणमेव कारणं न तु समूहालम्बनस्मृतिः न हि शाब्दबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं, लाघवेन पदार्थोपस्थितेरेव हेतुत्वात्। अतएव द्वारमित्यादौ न पिधेहीति पदाध्याहारः किन्त्वर्थाऽध्याहार एवेति। प्राभाकरमतं दूषयति इदं तु बोध्यमित्यादिना । पदजन्येति । पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितस्यापि शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षोपस्थितिकपदादेः शाब्दबोधाभावस्तात्पर्याभावात्तत्सत्त्वे

यां विषयतायां वाचकत्वरूपत्वेन नैयायिकैरभ्युपगमात् । तत्र जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वात्, वर्णसमुदायस्य ज्ञानरूपकार्याव्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वात् ईश्वरेच्छाया अपि सर्वादितित्वापत्तेरिति नव्यानां मते पदस्यार्थबोधजनकत्वे ज्ञानजन्यत्वस्यैतत्पञ्चम्यर्थत्वेनोपगन्तव्यत्वात् वर्णसमुदायस्य न पदत्वम् । पूर्वपूर्ववर्णोत्तरचरमवर्णस्यैव तस्य च ज्ञानरूपकार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं सम्भवत्येवेति नानुपपत्तिगन्धो ऽपि। मूले तद्व्यञ्जकेनैवेति ॥ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसाहितचरमवर्णानुभवसम्भवस्यैव स्फोटव्यञ्जकत्वेन भवदङ्गीकृतस्यैव यावदर्थविषयकसंस्काराणामुद्बोधकत्वस्यास्माभिरुपगन्तव्यत्वादिति भावः । न तु समूहालम्बनेति ॥ पूर्वोक्तरीत्या समूहालम्बनपदस्मरणजन्ययावत्पदार्थविषयिणो ऽखण्डवाक्यार्थविषयकस्मरणस्य पदजन्यत्वाभावादित्यतआह नहीत्यादि । मूले पदजन्यपदार्थोपस्थितिमुक्तत्तच्छाब्दबोधहेतुतया पिधेहीति पदज्ञानं विना पिधानविषकशाब्दबोधानुपपत्तेः पदाध्याहार आवश्यक इत्युक्तं तन्न सङ्गच्छते । लाघवात्पदार्थोपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधम्प्रति कारणताया अङ्गीकारादित्यतस्तद्भावमाह पदार्थोपस्थितिमात्रेति॥ प्राभाकरैर्यत्किञ्चित्पदार्थोपस्थितिसत्त्वएव तत्सहभूतात् पदजन्यपदार्थस्मरणाच्छाब्दबोधः स्वीक्रियते न तु यत्किञ्चित्पदज्ञानं विनापि शाब्दबोधः स्वीक्रियते। एवञ्च पदार्थोपस्थिति-

क्रियाकर्मपदानां तेन तेनैव रूपेणाकाङ्क्षितत्वात् तेन क्रियापदं विना कथं बोधः स्यात्, तथा पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृह-

त्विष्टापत्तिरत आह । किं चेति । तेनैवेति । द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरिति वाक्यात् द्वारकर्मकर्मकपिधानान्वयबोधानुदयात् द्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वस्यावश्यं वाच्यतया तादृशाकाङ्क्षाज्ञानार्थं पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति भावः । ननु द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिबोधे आनुपूर्वीविशेषस्य द्वारपदोत्तराम्पदरूपस्य पिधेहीत्याकारस्य वा ज्ञानं कारणमतो न द्वारं कर्मत्वं पिधानं कृतिरित्यस्माच्छाब्दबोधापत्तिः । तथा च द्वारमित्युक्ते पिधेहीति पदस्य नाध्याहारः । न च तादृशानुपूर्व्याः परस्परं व्यभिचारः। अव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशात्। न च यत्र द्वारं पिधानं कृतिरिति द्वारकर्मत्वं पिधेहीति चोक्तं तत्रापि द्वारकर्मकपिधानाऽनुकूलकृतेः शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्।इष्टापत्तेः,प्रत्यक्षानुमानादिनोपस्थितस्येव निराकाङ्क्षपदेनोपस्थितस्यापि बोधे बाधकाभावादत आह। तथा पुष्पेभ्य इति । स्पृहयतीत्यादीत्यादिना क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ई-

त्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितानां तत्तत्पदार्थानां पदज्ञानं विनैव शाब्दबोधापत्तिरिति भावः । तात्पर्याभावादिति । तत्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वोपगमात् वक्तुरिच्छाया एव तत्पर्यरूपत्वात् किञ्चित्पदस्याप्यनुच्चारणे वक्तुरिच्छाविषयरूपतात्पर्ये विषयान्तरसम्भवादिति भावः । यत्किञ्चित्पदोच्चारणस्थले त्वध्याहृतान्तरविषयकशाब्दबोध इष्ट एवेत्याह तत्सत्त्वे ऽपीत्यादिना ॥ ननु कारकपदस्य क्रियापदं विना शाब्दबोधजनकत्वे द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि द्वारकर्मकपिधानाऽनुकूलकृतिविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति क्रियापदं विना कारकपदजनकत्वमुपेयम् तथा च क्रियापदाध्याहार आवश्यक इति किञ्चेत्यादिमूलाशयः ननु भवति द्वारमित्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थिते पिधानादिविषयकशाब्दबोधापगन्तॄणां। निराकाङ्क्षितपिधानादेः शाब्दबोधोपि चापत्तिरित्यतस्तात्पर्यं वर्णयति द्वारमिति ॥ तथा च तात्पर्यसत्त्वे निराकाङ्क्षसकलपदस्थले शाब्दबोधस्याऽनुभवसिद्धत्वेन द्वारकर्मकपिधानानुकूलकृतिशाब्दबोधोद्वारं पिधेहीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वेन क्रियापदानध्याहारे तादृशानुपूर्वीज्ञानाभावेन शाब्दबोधानुपपत्तिरिति क्रियापदाध्याहार इति । क्रुधद्रुहेत्यादिधातुयोगे यं प्रति कोपः तस्य सम्प्रदा-

पदार्थे तत्र तद्वत्ता
योग्यता परिकीर्तिता ॥८३॥

यतीत्यादिपदाध्याहारं विनाचतुर्थ्यनुपपत्तेः पदाध्याहारआवश्यकः।योग्यतां निर्वक्ति,पदार्थइति।एकपदार्थेपरपदार्थस-

---

र्थ्यतीत्यादिपरिग्रहः। चतुर्थ्यनुपपत्तेरिति । कर्मत्वार्थकचतुर्थ्याः स्पृहयतियोगएवानुशासनेन बोधनादिति भावः। अत्रेदं चिन्त्यम् । अस्त्वेवंरीत्या क्वचित्पदाध्याहारस्तावतापि तज्जन्योपस्थितित्वेन न शाब्दबोधहेतुत्वं लाघवेन पदार्थोपस्थितित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वात्, तथा च द्वारमित्यादौ कथंचिदुपस्थितस्य पिधानादेर्बोधे बाधकाभावादर्थाध्याहारपक्ष एवोचित इति॥मूले पदार्थे तत्रतद्वत्ता योग्यता परिकीर्तितेत्यनेन तत्पदार्थे तत्तत्पदार्थवत्त्वं योग्यतेत्युक्तं तच्चायुक्तमनुपयुक्तं च, स्वस्मिन् स्वाधिकरणकत्वाभावात्, तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वाभावाच्चेत्यतः प्रथमं तत्पदमेकपदार्थपरं द्वितीयं च तत्पदमपरपदार्थपरमित्यभिप्रायेण व्याचष्टे । एकपदार्थइति । योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानमाह । तज्ज्ञाना-

---

नसंज्ञाविधानात्सम्प्रदाने चतुर्थीविधानादिति भावः । अनुशासनेनेति ॥ स्पृहियोगे इच्छाविषयस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानादिति भावः । इच्छार्थकधातुयोगे तु पूर्वादिपदोत्तरं द्वितीयैव साधुर्न चतुर्थी, तद्योगे इच्छाविषयस्य सम्प्रदानसंज्ञाविधानादतश्चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीतिपदाध्याहार आवश्यक इति समुदायतात्पर्यम् । क्वचिदिति ॥ स्पृहयतीत्यादावित्यर्थः । चतुर्थीसाधुत्वोपपत्तये स्पृहयतीत्यादिपदाध्याहारो ऽस्त्वित्यर्थः । तज्जन्योपस्थितित्वेनेति ॥ स्पृहादिधातुजन्योपस्थितित्वेनेत्यर्थः । शाब्दबोधहेतुत्वमिति ॥ लाघवेन शाब्दबोधमात्रं प्रत्येव पदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वावधारणात् । तथा च द्वारमित्यादौ पिधेहीत्यादिशब्दाध्याहारो नावश्यक इति भावः । इदमत्र चिन्त्यम् । पिधानं कुर्विति शब्दप्रयोगे द्वारमिति द्वितीयापि न साधुः, कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन षष्ठ्या द्वितीयाबाधनात् । तथा च पुष्पेभ्य इत्यादाविव द्वारमित्यत्रापि द्वितीयासाधुत्वोपपत्तये पिधेहीति पदाध्याहार आवश्यक इति । तच्चायुक्तमिति ॥ अयुक्तत्वमेवोप-

म्बन्धो योग्यतेत्यर्थः। तज्ज्ञानाभावाच्च वन्हिना सिञ्चतीत्यादौ न शाब्दबोधः। नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति चेन्न। तत्तत्पदार्थस्मरणे सति क चित्संशयरूपस्य क चिन्निश्चयरूपस्य योग्यताज्ञानस्य सम्भवात्। नव्यास्तु योग्यताज्ञानं न शाब्दबोधहेतुः वन्हिना सिञ्चतीत्यादौ सेके वन्हिकरणकत्वाभावरूपायोग्यतानिश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्दबोधः, तदभावनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्ज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् शाब्दबोधं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं, योग्यताज्ञानविलम्बाच्च शाब्दबोधविलम्बोऽसिद्ध इत्याहुः॥

भावाच्चेति। अपूर्वत्वादिति। सर्वत्र शाब्दबोधात् पूर्वमनिश्चितत्वादित्यर्थः। क चित्संशयस्येति। संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः। अत एव निश्चयमपि दर्शयति। क्व चिदिति। नभूतले घट इति प्रात्यक्षिकनिश्चयोत्तरभाविनि शाब्दबोधइत्यर्थः। नव्यास्त्विति। ननु अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तदभावत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुत्वस्यैवौचितत्वादत आह। तदभावनिश्चयस्येति। बाधनिश्चयकालेपि लौकिकसन्निकर्षजन्यतद्विशिष्टबुद्धेरुदयादत आह। लौकिकसन्निकर्षाजन्येति। शङ्खो न पीत इति निश्चयेपि पित्तादिदोषवशात् पीतः शङ्ख इति प्रत्यक्षोदयाद् दोषविशेषाजन्येत्युक्तम्। शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानोत्तरं दोषजन्यस्येदं रजतमिति भ्रमस्य वारणाय विशेषेति। पित्तमण्डुकवसाञ्जनादिदोषेत्यर्थः।

पादयति, स्वस्मिन्निति॥ तज्ज्ञानस्येति॥ ननु वाक्यार्थज्ञानं विना वाक्यप्रयोगासम्भवेन वाक्यप्रयोगमूलभूतं ज्ञानं प्रत्यक्षादिरूपमेव वाच्यम्। तस्यापि शाब्दत्वेअनवस्थाप्रसङ्गात्। तथा च यादृशविषयेत्यादिकमेव ज्ञानं नानुमित्यादिक-

तज्ज्ञानमात्रे, तद्विशिष्टबुद्धिमात्रे । सिद्धमिति । तथा चायोग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य कल्प्तत्वात् तेनैव निर्वाहे ऽयोग्यताज्ञानस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति भावः । ननु यत्र नायोग्यताज्ञानं तत्र शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह । योग्यताज्ञानविलम्बाच्चेति । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । आहुरित्यस्वरसः, तद्बीजं तु यद्विषयकमनुमित्यादिकं न जातं शाब्दबोध एव जातः तद्विशिष्टबुद्धावयोग्यताज्ञानाभावत्वापेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतासिद्धिः । एवं च यद्विशेषयोरिति व्याप्तिबलाच्छाब्दसामान्ये योग्यताज्ञानत्वेन हेतुतासिद्धिर्दुर्वारेति । एवमिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेनायोग्यताज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य विशेषे पर्यवसानात् क्लृप्तप्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितित्वादेः शाब्दबोधसाधारण्याभावात् शाब्दबोधे त्वयोग्यत्वनिश्चयस्यातिरिक्तप्रतिबन्धकताकल्पने गौरवात् लाघवेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे ऽप्रामाण्यनिश्चयाभावस्तत्र विशेषणं तदपेक्षया ऽप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टायोग्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यम् । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे तदभाववति तत्प्रकारकमित्येकविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन लाघवात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे तु तदभावाभाववति तदभावप्रकारकं तद्वति तदभावप्रकारकमिति द्विविधाप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन प्रतियोगिता-

---

मित्यसङ्गतमेव । एवं यद्विषययोरित्यादिनियमोऽप्यप्रयोजक एवेत्यस्वरसादाह । एवमिच्छाया इत्यादि ॥ लौकिकसन्निकर्षाऽजन्यदोषविशेषाऽजन्यतद्वत्ताबुद्धिसामान्ये तदभावनिश्चयत्वेन सामान्यतः प्रतिबन्धकता न सम्भवेदिति । घटाभाववद्भूतलमिति निश्चयोत्तरमपि घटप्रकारकभूतलविशेष्यकचाक्षुषं मे जायतामितीच्छाबलात् घटादेरिव नयनसन्निकर्षेण भूतलादौ चाक्षुषोत्पत्त्या व्यभिचारापत्तेः । किन्तु तच्चाक्षुषेच्छाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयत्वेन विशिष्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो वक्तव्यः । अनुमितिस्थले च तत्प्रकारकानुमितित्वेन तदभावनिश्चयत्वेनेच्छाविरहविशिष्टमन्तर्भाव्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीयः । परोक्षज्ञानस्याहार्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । एवं च शाब्दबुद्धावपि योग्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं तदपेक्षया लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमेवोचितमिति भावः । न च प्रत्यक्षाजन्यज्ञानत्वे तदभावनिश्चयत्वेन अनुमितिस्थले प्रतिबन्धकताकल्पनाच्छाब्दबोधस्थले प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरं कल्पनीयमिति वाच्य-

सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववत्यभावे प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभावनिवेशेन च गौरवाद्बाधनिश्चयस्यैव तदभावव्याप्यतदभावावच्छेदकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेनातिगौरवाच्चेति । एवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधाजनकत्वे शाब्दसामग्रीकाले योग्यताज्ञानाभावविशिष्टात्मत्वमानसवारणाय तत्र शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवात् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वे तु तत्र योग्यताज्ञानाभावरूपविषयाभावादेव न तादृशमानसमिति तत्र शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यते इति लाघवमित्याद्यवसेयम् । तेन पदेन सह तस्येति । तत्पदविशिष्टत्वं तत्पदस्येत्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटपदं विना अम्पदस्यान्वयाननुभाव-

---

म् । प्रत्यक्षाऽजन्यज्ञानत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयापत्त्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वानुमितित्वे निवेश्ये लघुभूतप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यैवोचितत्वात् इति भावः । अप्रामाण्यनिश्चयाभाव इति च निश्चयसंशयसाधारणज्ञानं यत्र हेतुस्तत्राप्रामाण्यसन्देहेन कारणताविसंवादिकज्ञानं तत्र तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयः तदभावावच्छेदकत्वेन गृहीतो यो धर्मः तत्र निश्चयः प्रतिबन्धकः इति तादृशनिश्चयाभावस्य कारणता अयोग्यनिश्चयाभावहेतुताभाववादिना कल्पनीया योग्यतावादिना तु न कल्पनीया । तादृशान्यतमनिश्चयसत्त्वे अयोग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधवारणसम्भवादिलाघवमित्यलम् । बाधनिश्चयस्यैवेति ॥ शाब्दबोधजनकत्वे ऽप्ययोग्यतानिश्चयाभावस्यैव कारणत्वपक्षइत्यर्थः । शाब्दसामग्रीकाले अयोग्यतानिश्चयाभावघटितसामग्रीसत्त्वे इत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावेति ॥ एकपदार्थे ऽवच्छेदककोटौ निवेशयितुमुचितमिति भावः । योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमित्यादि ॥ भूतलं घटवदित्यादिशाब्दबोधे भूतलविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानं कारणं तत्र प्रामाण्यज्ञानं घटाभाववति घटप्रकारकमित्येकविधमेव भूतलविशेष्यकघटाभावप्रकारकनिश्चयधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानं घटाभावाभाववति घटप्रकारकं घटवति घटप्रकारकं प्रतियोगितया घटाभाववत्यभावे प्रतियोगितया घटप्रकारकमिति त्रिविधम् । तथा च त्रिविधाऽप्रामाण्यज्ञाननिवेशापेक्षया एकविधाऽप्रामाण्याभाव एवोचितः । एवं यदभावनिश्चयः प्रतिबन्धकः अपरपदार्थज्ञानाभाववानहमिति मानसप्रत्यक्षं प्रति भूतलं घटवदित्यादिशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयमित्यर्थः । मिन्नविषयशाब्दसामग्र्याः बलवत्त्वादिति भावः । कल्पनीयमितीति ॥ योग्यता-

यत्पदेन विना यस्या-
ननुभावकता भवेत् ।

आकांक्षां निर्वक्ति॥यत्पदेनेत्यादि।येनपदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्याकांक्षेत्यर्थः। क्रियापदं विना कारकपदं नान्वयबोधं जनयति

कत्वात् घटपदविशिष्टत्वमम्पदे आकांक्षा । घटः कर्मत्वमित्यादौ कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वं तु नाकाङ्क्षा, कर्मत्वपदे घटीया कर्मतेति शाब्दबोधाननुभावकत्वस्य घटपदविरहाप्रयुक्तत्वात्। अत्र चाननुभावकत्वं तादृशपदपरिचायकं न त्वाकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् । यद्वा अननुभावकत्वमप्याकाङ्क्षास्वरूपान्तर्गतम् शाब्दबोधे तस्य स्वरूपत एवोपयोगस्तेन जनितान्वयबोधकाद्वाक्यान्न पुनरन्वयबोधापत्तिः एकपदे परपदवत्त्वांशश्च ज्ञात एवोपयुज्यते। तेन, क्रियापदेन। तस्य, कारकपदस्य। अत्र चैकपदे ऽपरपदवत्त्वमपरपदाव्यवहितोत्तरत्वं, तत्र चाव्यवधानांशस्यासत्त्वैव लाभः आसत्तेः पदाव्य-

---

ज्ञानघटितशाब्दसामग्रीसत्त्वे तदभावरूपविषयाभावादेव न प्रत्यक्षसामग्री, योग्यताज्ञानाभावे तु शाब्दसामग्र्यभावात् तादृशप्रत्यक्षापत्तेरित्यर्थः। ननु मूले तेन पदेन सह तस्याकाङ्क्षेत्युक्तं, नैतावता ऽऽकाङ्क्षाज्ञानस्वरूपनिर्वाह इत्यस्वरसाद्व्याचष्टे। तत्पदविशिष्टत्वमिति॥ अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाऽव्यवहितोत्तरत्वाऽन्यतरसम्बन्धेनेत्यादि। तथा च येन पदेन विना यत्पदस्य यादृशबोधाजनकत्वम् उक्तान्यतरसम्बन्धेन तत्पदविशिष्टतत्पदत्वं तादृशशाब्दबोधजनकाकाङ्क्षेति भावः। अत्र चेति॥ अम्पदे घटपदाव्यवहितोत्तरत्वेन अम्पदे घटपदशाब्दबोधजनकत्वज्ञानविरहेण शाब्दबोधस्य अननुभवादम्पदस्य घटपदाव्यवहितोत्तरत्वाकाङ्क्षा अम्पदे घटपदज्ञानं विना शाब्दबोधजनकत्वं नाकाङ्क्षाशरीरानिविष्टं यदम्पदघटपदादीनां विशिष्टज्ञानार्थमिव घटपदकर्मत्वपदयोस्तु न तादृशत्वं कर्मत्वपदस्य घटीया कर्मतेति शाब्दबोधजनकतया घटपदाविरहाऽप्रयुक्तत्वात्। घटपदसत्त्वे ऽपीत्यस्य तथाविधशाब्दबोधजनकत्वादिति भावः। ननु एवमपि जनितान्वयशाब्दबोधस्थले पुनः शाब्दबोधापत्तिरिति अस्वरसादाह। यद्वेति॥ स्व-

तेन तस्याकाङ्क्षा। वस्तुतस्तु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थं परंतु घटकर्मताबोधं प्रति घटपदोत्तरं द्वितीयारूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणं, तेन घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ न शाब्दबोधः अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामि-

---

वधानरूपतायाः पूर्वमुपवर्णितत्वात्। उत्तरत्वं च क्रियाकारकपदयोर्नापेक्षितम् चैत्रः पचति पचति चैत्र इति वाक्यद्वयादप्यन्वयबोधादतः क्रियाकारकपदयोराकाङ्क्षा नास्त्येव, किं तु प्रकृतिप्रत्यययोरेव तत्राप्यव्यवधानांशस्यासत्त्या लाभात् प्रत्यये प्रकृत्युत्तरत्वरूपाकाङ्क्षाज्ञानं कारणमित्याह। वस्तुतस्त्वित्यादिना । नन्वयमेति पुत्रो राज्ञ इत्यादावजनितान्वयबोधदशायां राजपदस्य पुत्रपदेनेव पुरुषपदेनाप्याकाङ्क्षासत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इत्यन्वयबोधः स्यादत आह। अयमेतीति । तथा च राजपदपुरुषपदयोराकाङ्क्षायाः सत्त्वेपि तात्पर्याभावान्न तथान्वयबोध इति भावः। स्यादेवेति । भवत्येवेत्यर्थः। ननु पुरुषेण च राजपदस्य तात्पर्यज्ञानेपि पुत्रपदराजप-

---

रूपत एवेति ॥ तज्ज्ञानस्य नोपयोगित्वमिति भावः। ननु क्रियाकारकपदानां सन्निधानमासत्त्या चरितार्थमिति मूलमसङ्गतम् अव्यवधानरूपसान्निधानस्य आकाङ्क्षात्वाऽनुपगमात् किन्तु उक्तान्यतरसम्बन्धेनैकपदे अपरपदत्वस्यैवाकाङ्क्षारूपत्वेन पूर्वमभ्युपगतत्वात् अतस्तद्ग्रन्थं सङ्गमयितुमाह। अव्यवहितोत्तरत्वे त्विति॥ अव्यवहितोत्तरत्वादीनां सम्बन्धे मानाभावादित्यर्थः। ननु पदाऽव्यवधानस्य आसत्तिरूपत्वेपि उत्तरत्वांशस्याकाङ्क्षात्वं स्वीकरणीयमत आह। उत्तरत्वञ्चेति ॥ इदम् पदयोरव्यवधानमासत्तिरिति प्राचीनमताभिप्रायेणोक्तम्। ग्रन्थकृन्मते तु पदज्ञानयोरव्यवधानेनैव शाब्दबोधनिर्वाहे क्रियाकारकपदयोः पौर्वापर्यस्यानियमेन च तत्रैव नाकाङ्क्षाज्ञानस्योपयोग इति। वस्तुतो मौनिश्लोकानुरोधेनाग्रे एकपदज्ञाने अपरपदज्ञानस्यैवाकाङ्क्षात्वेनोपगन्तव्यतया तदभिप्रायेणैवाऽव्यवधानांशस्य सत्त्वात् चरितार्थतोक्तेत्यवधेयम्। अन्वयबोधः स्यादिति ॥ इदञ्च यत्पदेन विना यत्पदस्य नान्वयानुभावकत्वमिति अंशस्य पदद्वयपरिचायकत्वपक्षमादृत्योक्तम्। तादृशाकाङ्क्षाशरीरान्तर्गतत्वे तु स्वरूपतः शाब्दबोधकरणत्वेन पुत्रपदं विना पुत्रपदेन सह राजपदस्य जनितान्वयबोधजनकत्वे तु नेयमापत्तिस्सम्भवतीत्यवधेय-

त्यादौ तु पुत्रेण सह राजपदस्य तात्पर्यग्रहसत्त्वात् तेनैवान्वयबोधः पुरुषेण सह तात्पर्यग्रहे तु तेन सहान्वयबोधः स्यादेव ॥

दयोरेव यत्रैकवाक्यतानिश्चयः पुरुषपदराजपदयोरेकवाक्यत्वाभावनिश्चयश्च तत्र पुरुषपदेन सह निरुक्ताकाङ्क्षायाः सत्त्वाद्राज्ञः पुरुष इति बोधापत्तिरिति चेन्न। यत्पदं त्विनेत्यस्य समभिव्याहृतयत्पदं विनेत्यर्थकतया समभिव्याहारस्याप्याकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशात् समभिव्याहारश्चेदम्पदमेतत्पदेन सहान्वयं बोधयत्विति पदतात्पर्यं प्रकृते च तज्ज्ञानाभावात्तद्घटिताकाङ्क्षाज्ञानाभाव इति समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरे प्रवेशः किं तु स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यन्ये। नव्यास्तु अर्थतात्पर्यज्ञानस्य राजपदं, पुरुषविषयकराजसंसर्गकप्रतीतीच्छयोच्चरितमित्याकारकज्ञानत्वादिना हेतुत्वादेवातिप्रसङ्गाभावे समभिव्याहारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः निरुक्ततात्पर्यनिश्चये पूर्वोक्तसमभिव्याहारस्य पदतात्पर्यरूपस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा भवत्येव शाब्दबोध इत्याहुरित्यन्यत्र विस्तरः। इदं तु बोध्यम्, आकाङ्क्षालक्षणे तत्तत्पदं तत्पदज्ञानपरं मौनिश्लोकानुरोधादत एवाध्याहृतपदेनाप्याकाङ्क्षानिर्वाहः अध्याहारश्चाश्रुतपदानामनुसन्धानम्। अत एव सर्वापेक्षया जघन्यत्वं तस्य यतः स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानमावृत्तिः तदीयस्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुषङ्गो दवीयस्स्थानान्तरस्थितस्यानुसन्धानमनुवृत्तिरियं च सिंहावलोकितमण्डुकप्लुतिगङ्गास्रोतोवत् त्रिधेति। निराकाङ्क्षत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न त्वाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतु-

---

म्। मूले अयमित्यादि पुत्रराज्ञोः वक्तुस्सम्बन्धबोधेच्छायाम् पुत्रेण सहैव राज्ञ इति पदम् पुत्रपदार्थेन अन्वयबोधेच्छयोच्चरितं न तु पुरुषपदार्थेनान्वयेच्छयोच्चरितमिति निश्चयात्मकमिति समुदितोऽर्थः। मतान्तरमाह समभिव्याहारस्य नाकाङ्क्षाशरीरइत्यादि ॥ हेतुत्वादेवेति ॥ न तु राजपुत्रयोस्संसर्गज्ञानं भवति वक्तुरिच्छाज्ञानत्वेन तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधहेतुरिति भावः। पूर्वोक्तसमभिव्याहारे इदम्पदमेतत्पदेनान्वयबोधं जनयत्वित्याकारकवक्तुरिच्छारूपपदतात्पर्यस्येत्यर्थः। आकाङ्क्षालक्षणइति ॥ तत्पदाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्पदवत्त्वमाकाङ्क्षेत्यर्थः। अन्यथा मौनिश्लोके पदाभावात् आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरिति भावः। सर्वापेक्षयेति ॥ अनुषङ्गाद्यपेक्षयेपि त्यर्थः। श्रुतप-

आकाङ्क्षा, वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम् ॥ ८४ ॥

तात्पर्यं निर्वक्ति । वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्व चिदश्व-

त्वमिति तु न सत् तथासत्याकाङ्क्षाभावतद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे गौरवादित्यलम् ॥ इत्याकाङ्क्षा ॥ वक्तुरिच्छेति । घटमानयेत्यादौ कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकप्रतीतीच्छा वक्तुस्तात्पर्यं तादृशेच्छयोच्चारितमिदं वाक्यमित्याकारकं श्रोतुस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमित्यर्थः । तत्र युक्तिमाह । सैन्धवेति । आदिना श्वेतो धावतीत्यादिपरिग्रहः । तत्र कदा चित् श्वेतगुणविशिष्टस्य कदा चित् कुक्कुरादेर्बोधस्य तात्पर्यज्ञानानियम्यत्वात् । क्व चिल्लवणस्येति । क्व चित्तदुभयोरित्यपि बोध्यम् । इति न स्यादिति । इति नियमो न स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं तात्पर्यसंशये व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधानुदयाच्छाब्द-

दस्यैवानुसन्धानकल्पनादिति भावः । सिंहावलोकितेत्यादि । सिंहस्तु स्वगृहान्निर्गत्य दूरमगत्वा पुनः पुनः आवासं स्वगृहं प्रविशति तद्वदुत्तरत्रकेषु चित् वाक्येषु पूर्वतनवाक्यस्य अन्वयो नास्ति क्व चिदुत्तरवाक्येषु पूर्वपदस्यान्वयः सा सिंहावलोकना । उत्तरवाक्येषु एकत्र पूर्वपदस्यान्वयः पूर्ववाक्ये तदन्वयः तत्र मण्डूकप्लुतिः । उत्तरवाक्येषु क्रमेण सर्वत्र पूर्वपदान्वयः गङ्गास्रोत इति विभागो बोध्यः । ननु वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यत्वम् प्रतिपादितम् तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुर्वाच्यः । तत्र घटमानयेतिवाक्यरूपप्रयोगस्थले अवक्तुरिच्छाद्वयज्ञानात् तद्वाक्यात् कीदृशार्थस्य बोधो भवतीति निर्णेतुमशक्यम् अतस्तात्पर्यज्ञानकारणं दर्शयति तादृशेच्छयेति ॥ स्वप्रयोज्योच्चारितकर्मत्वसम्बन्धेन-यादृशाशक्यविशेष्यकं वक्तुरिच्छारूपतात्पर्यज्ञानं भवति तादृशशक्यजन्यशाब्दबोधे कारणमिति न नियम इति भावः । तत्र कदा चिदिति ॥ श्वेतः श्वेतवर्णो धावतीत्यर्थः तात्पर्यविषयः कदा चित् श्वा कुक्कुर इतो धावतीत्यर्थः तात्पर्यविषय इत्यर्थः । उभयोरपीति । इदञ्च सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति नियमानभ्युपगमएव उक्तः । अन्यथा सैन्धवपदस्यावृत्त्याभिप्रायेण उक्त-

स्य क चिल्लवणस्य बोध इति न स्यात् । न च तात्पर्यग्राहकाणां प्रकरणादीनां शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति वाच्यम् तेषामननुगमात् । तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थं च वेदस्थलेपि

बोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं तत्संशय इति व्याप्तेरित्यपि बोध्यम् । प्रकरणेति । आदिना संयोगाविप्रयोगसाहचर्यादीनां परिग्रहः । प्रकरणादीनां क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकत्वेनानन्यथासिद्धित्वमात्रकल्पने लाघवादिति भावः । अननुगमादिति । तथा च परस्परजन्यशाब्दबोधे परस्परव्यभिचारेण न हेतुत्वसम्भव इति भावः । इत्थं चेति । शाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे चेत्यर्थः । एवमग्रेपि । प्रलयस्य, कार्यद्रव्यानधिकरणकालविशेषात्मकखण्डप्रलयस्य आगमेष्विति । "नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्य,, दित्याद्यागमेष्वित्यर्थः । शूकवाक्ये

मिति मन्तव्यम् । सत्संशयेति ॥ यत्संशयव्यतिरेकौ यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्धेतुरनुमितौ व्याप्तिरिति चिन्तामणावुक्तत्वादिति भावः । संयोगस्सान्निध्यम्, विप्रयोगो दूरत्वम् साहचर्यम् एकदेशवृत्तित्वम् । घटो ऽपसरणीय इति समीपस्थे घटे तात्पर्यग्रहस्सामीप्यात् घटमत्रानयेत्यादौ घटपदस्य दूरस्थे तात्पर्यग्रहो दूरत्वात् घटं पटञ्चानयेत्यादौ घटपदपटपदयोरेकदेशाद् घटपटयोस्तात्पर्यग्रहः साहचर्यात् । आदिना आभिमुख्यादिपरिग्रहः । क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिताकत्वेन तत्तात्पर्यज्ञानहेतुतावादिनापि तात्पर्यज्ञानार्थमेव शाब्दबोधोत्पत्त्यर्थं प्रकारणादीनामवश्यं स्वीकरणीयत्वादिति भावः । न हेतुता सम्भवतीति ॥ तत्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य तत्तत्कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशेन व्यभिचारवारणे तु अतिगुरुभूतकार्यकारणभावापत्तिरिति भावः । अध्यापकाभावादिति ॥ ईश्वरातिरिक्ताध्यापकाभावादित्यर्थः । तेनाध्यापकाभावे वेदात्मकवाक्यात् ज्ञानाभावेन; शाब्दबोधस्यैवासम्भवे ऽपि न क्षतिः । मूले प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् तच्चायुक्तम् । महाप्रलयस्यागमे प्रतिपादितत्वात् धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिना आगमेन खण्डप्रलयस्य सूचितत्वात् । अत एव महाप्रलयवादो ऽपि न सम्भवति । आगमप्रतिपादितत्वे विवादसम्भवादित्यतः खण्डप्रलयस्य महाप्रलयपरतामाह।कार्यद्रव्येति ॥ कार्याधिकरणेति ॥ अदृष्टादिरूपकार्याधिकरणेत्यर्थः । यद्यपि

तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते। न च तत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम्। सर्गादावध्यापकाभावात्। न च प्रलय एव नास्ति कुत्र सर्गादिरिति वाच्यम्। प्रलयस्यागमेषु प्रतिपाद्यत्वात्। इत्थं च शुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणं विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणं वाच्यम्। अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्यज्ञानं

विसंवादिशुकवाक्यजन्यबोधेपि। शिक्षयितुरेवेति। ईश्वरेच्छाया विसंवादित्वाभावादिति भावः। अन्ये त्विति। क्वचिदित्यस्य विवरणं, नानार्थादाविति। गृहीतनानार्थवृत्तिकादावित्यर्थः। तेन गृहीतनानार्थशक्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीतविभिन्नार्थशक्तिलक्षणकस्य च संग्रहः। आदिना एकार्थगृहीतलक्षणकस्य संग्रहः। मीमांसा लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः। परिशोधितेति। सहकृतेत्यर्थः। तर्को ऽनुमानम्। आहुरित्यस्वरसोद्भावनं

लाघवात् अधिकरणत्वमेव वक्तुमुचितं तथापि प्रलये नित्यद्रव्यवृत्तितायां प्रमाणान्तरविरहेण तथा नोक्तम्। न च नित्यद्रव्याणां सदातनत्वरूपोपपत्तिरेव तत्र मानमिति वाच्यम्। ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वस्यैव नित्यतारूपत्वात्। अदृष्टस्य तु प्रलयवृत्तित्वम् उत्तरसर्गानुपपत्तेरिति भावः। आगमे नभश्शब्दार्थः अन्तरिक्षादिलोक एव, नभसो नित्यत्वात्। तमश्शब्दार्थोपि परिच्छिन्नतम एव, तेजोभावतमसो नित्यत्वात्। इत्थञ्च शुकवाक्ये ऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणमिति मूलमसङ्गतं, वाक्ये तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादित्यत आह। विसंवादीति ॥ प्रमाजनकमित्यर्थः। इदञ्च वह्निना सिञ्चतीति शुकवाक्यजन्यशाब्दबोधे ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं न हेतुः। ईश्वरस्य विसंवादीच्छापत्तिरित्यतः तादृशवाक्यव्युदासार्थमुक्तम्। न च वक्तुरिच्छायास्तात्पर्यरूपत्वेन ईश्वरस्य शुकवाक्यवत् कृत्याभावेन कथम् ईश्वरेच्छायाः तात्पर्यमेवेति वाच्यम्। वाक्यानुकूलप्रयत्नवत एव कृत्येन ईश्वरे प्रयत्नस्य कार्यमात्रानुकूलत्वादिति भावः। शुकीयतात्पर्याभावेन अगत्या ईश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वस्वीकारादिति मन्तव्यम्। एवं शिक्षयितुः प्रयत्नस्य परम्परया शुकवाक्यानुकूलत्वेन शिक्षयितुरिच्छाया अपि तात्पर्यरूपता बोध्या। सर्वत्र नानार्थस्थले तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् क्वचिदित्यसङ्गतमित्यभिप्रायेणैव क्वचिदित्यस्यैव विवरणं नानार्थादावितीत्याह। क्वचिदिति ॥ नानार्थत्वं यदि नानार्थश-

कारणं, तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः, वेदे त्वनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः ॥ इति शब्दखण्डं समाप्तम् ॥ पूर्व्वमनुभवस्मरणभेदाद् बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तं, तत्रानुभवप्रकारा दर्शिताः, सुगमतया स्मरणं

सद्बीजं तु गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यानुभवत्वापेक्षया लाघवेन पदजन्यानुभवत्वस्यैव तात्पर्यज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्यन्यत्राधिकमनुसन्धेयम् ॥ इति शाब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥ सुगमतयेति । सुगमस्य स्वयमप्यूहयितुं शक्यतया दुरूहएवादौ सुधियां जिज्ञासोदयादिति भावः । तथा

ऽस्त्वं तदा नानार्थलाक्षणिक स्थले कदा चित् कस्य चिदर्थस्य बोधतात्पर्यनियमो न स्यात् अतो नानार्थगृहीतवृत्तिकत्वमेव नानार्थत्वमित्याह गृहीतेति ॥ गृहीतपदन्तु नानार्थकहर्यादिपदस्यापि यदा एकस्मिन्नेवार्थे शक्तिग्रहः तदा शक्तिग्रहेणैव शाब्दबोधनियमसम्भवात् तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधनियामकत्वाभावात् उपात्तम् गृहीतनानार्थकलक्षणकल्पनावधिकं शक्तिलक्षणयोरर्थयोरिति भावः । विभिन्नार्थेति ॥ एकस्मिन्नर्थे गृहीतशक्तिकस्य अन्यस्मिन्नर्थे गृहीतलक्षणाकस्येत्यर्थः । नन्वेवमादिपदं ग्राह्यमिति अत आह आदिनेति ॥ न च शक्तिसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेन लक्षणाज्ञाने शक्तिज्ञानमावश्यकमेव । तथा च विभिन्नार्थगृहीतशक्तिलक्षणाकस्येत्यनेन पूर्वम् तेनैव गतार्थमिति वाच्यम् । विभिन्नार्थेत्यस्य बहुवचनान्ततया विभिन्नार्थेषु शक्तिर्लक्षणा यस्येति विग्रहेण अनेकार्थेषु गृहीतशक्तिकस्य गृहीतलक्षणाकस्य पदस्यैव पूर्वं वाक्यार्थत्वात् । मीमांसाशब्दार्थमाह लाघवज्ञानात्मकस्तर्कः कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र प्रथमोस्थितित्वलाभेन त्रित्वस्यैव बहुवचनार्थतानिश्चयः । ननु परिशोधितेत्यस्य सहकृतार्थत्वे लाघवान्तर्गतसहकृतयत्कार्यान्तरमित्याकाङ्क्षायामाह तर्को ऽनुमानमिति ॥ अनुमानाकारश्च कपिञ्जलानिति बहुवचनार्थत्वादीनां बहुवचनवाच्यत्वादित्येवंरूपं तत्र च लाघवज्ञानं सहकारि, चतुष्ट्वादीनामपि बहुवचनवाच्यत्वादिति । एवञ्च वेदस्थले तात्पर्यज्ञानेनार्थनिर्णय इति तात्पर्यादिकमिति ॥ तात्पर्यादिसंशयादिस्थले शाब्दबोधानुभवादपि शाब्दबोधमात्रे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ॥ इति श्रीरामरुद्रभट्टाचार्यविरचितायां मुक्तावलीविवरणदिनकरीव्याख्यायां शब्दतरङ्गः समाप्तः ॥

साक्षात्कारे सुखादीनां करणं मन उच्यते ।
अयौगपद्याद् ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहोच्यते ॥ ८५ ॥

न दर्शितम् । तत्र हि पूर्व्वानुभवः कारणम् । अत्र केचित् । अनुभवत्वेन न कारणत्वं किं तु ज्ञानत्वेनैव, अन्यथा स्मरणानन्तरं स्मरणं न स्यात् समानप्रकारकस्मरणेन पूर्व्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । मन्मते तु तेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वा-

---

चावसरसङ्गत्या ऽनुभवानन्तरं स्मरणनिरूपणमिति भावः । तत्र हि, स्मरणे हि । स्मरणं नस्यादिति । अनुभवस्य नष्टत्वादिति भावः । ननु अनुभवस्य व्यापारद्वारा कारणत्वं तच्च कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वस्वव्यापाराभ्यतरकत्वं तच्चानुभवनाशेपि तज्जन्यसंस्कारस्य सत्त्वान्निराबाधमत आह । समानप्रकारकेति । विनष्टत्वादिति । तथा च तादृशमपि कारणत्वमनुभवे न सम्भवतीति भावः । तेनैव संस्कारनाशकेन समानप्रकारकस्मरणेनैव । संस्कारान्तरद्वारेति । स्मरणस्य तृतीयक्षणे नाशेन स्वरूपतो हेतुत्वासम्भवादिति भावः । फलस्य, प्रत्येकविषयकक्रमिकस्मरणरूपस्य । संस्कारनाशकत्वाभावादिति, समानप्रकारकत्वाभावादिति भावः । कालस्य रोगस्य वेति। अन्यथा उक्तसमूहालम्बनसंस्कारस्यानाशप्रसङ्गादिति भावः । न चेष्टापत्तिः, जन्यभावत्वेन विनाशित्वनियमात् । ननु कालादेः कालत्वादिना नाशकत्वे संस्कारमात्रस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तद्व्यक्तित्वेन तथात्वे गौरवमत आह । चरमफलस्य वेति । चरमफले वैजात्यं कल्पयित्वा तेन रूपेण नाशकत्वं वाच्यमिति भावः । न क्रमिकेति । न स्मरणोत्तरस्मरणमित्यर्थः । दार्व्यपदार्थत्वादिति । तथा च पुनःपुनः स्मरणान्न दृढतरसंस्कारोत्पत्तिः किं तु विद्यमानसंस्कारस्यैव पुनःपुनः स्मरणेन झटित्युद्बोधकसमवधानं

रा स्मरणान्तरं जन्यतइत्याहुः । तन्न । यत्र समूहालम्बनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणमजनिष्ट सकलविषयकस्मरणं तु नाभूत् तत्र फलस्य संस्कारनाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यम् । तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः । न च पुनःपुनः स्मरणाद् दृढतरसंस्कारानुपपत्तिः । झटित्युद्बोधकसमवधानस्य दार्ढ्यपदार्थत्वात् । न च विनिगमनाविरहादेव ज्ञानत्वेनापि जनकत्वं स्यादिति वाच्यम् । विशेषधर्म्मेण व्यभिचाराज्ञाने सामान्यधर्म्मेणान्यथासिद्धत्वात्, कथमन्यथा दण्डस्य भ्रमिद्वारा द्रव्यत्वेन रूपेण न कारणत्वम् । न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद् व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । अनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनायाश्चरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् ॥ इति

जायते उद्बुद्धाच्च तस्मात् स्मरणान्तरमिति भावः ।व्यभिचारसशयइति । अनुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारसंशयइत्यर्थः । तथा च न विशेषधर्मेण व्यभिचाराज्ञानमिति भावः । व्यभिचारसंशयाभावादिति । सकृदनुभूतस्थले संस्कारनाशकचरमस्मृतेस्तदानीमभावेन संस्कारनाशाभावादनुभवत्वेन हेतुत्वेपि न व्यभिचारसन्देह इति भावः । यद्यप्यनन्तसंस्कारतन्नाशकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेन न दोषत्वम् । अन्यथा विशिष्टज्ञानकल्पनागौरवभियानुमितिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताविलयप्रसङ्गात् तथापि ज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपेक्षात्मकतत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदस्य कारणतावच्छेदककोटिनिवेशेनगौरवमनुभवत्वे हेतुर्न स्मृतित्वे तु तत्तत्स्मृतिव्यक्तिभेदानिवेशे लाघवमिति लाघवंज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वाद्व्यभिचारशङ्काऽकिञ्चित्करीत्यत्रतात्पर्यम् ॥ इति स्मरणनिरूपणम् । जन्यसाक्षात्कारत्वादितिं। ईश्वरीयसाक्षात्कारे व्यभिचारवारणाय जन्येति । नन्वसिलाघवात्त्वगिन्द्रियस्य प्राणस्य वा करणत्वम-

स्मृतिप्रक्रिया ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति । साक्षात्कार इति । एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितम् । तथाहि । सुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वाच्चाक्षुषवदित्यनुमानेन कारणस्य मनसः सिद्धिः । न चैवं दुःखादिसाक्षात्काराणामपि कारणान्तराणि स्युरिति वाच्यम् । लाघवादेकस्यैव तादृशसकलसाक्षात्कारकरणतया सिद्धेः। एवं दुःखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनःसिद्धिर्बोद्धव्या । मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह । अयौगपद्यादिति ।

स्त्वत आह । एवमिति । असमवायिकारणसंयोगाश्रयतयेति । भावकार्यस्य सा समवायिकारणकत्वनियमादिति भावः । तन्मनसो विभुत्वे चेति । तदसन्निधानं मनसो विभुत्वे न सम्भवतीत्यर्थः । तथा सतीति । दृष्टसामग्रीसत्त्वेप्यदृष्टविलम्बात्कार्यविलम्बाङ्गीकार इत्यर्थः । चक्षुरादीनामपीति । चाक्षुषतद्विरहयोरदृष्टतद्विरहाभ्यामुपपत्तेरिति भावः । भ्रान्तत्वादिति । अव्यवहितकालोत्पत्तिकत्वस्य दोषत्वादिति भावः । उभयोपपत्तिरिति । मनसः संकोचे एकेन्द्रियमात्रसम्बन्धादेकमेव ज्ञानं विकाशे तु नानेन्द्रियैर्मनससम्बन्धादुयगपज्ज्ञानानामुपपत्तिरिति भावः।यद्यपि नानेन्द्रियैर्मनःसन्निकर्षकाले चाक्षुषादुयत्पत्तिकाले रासनाद्यनुत्पादस्य रासनादिकं प्रति चाक्षुषसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वेनैवोपपत्तेर्मनसो विभुत्वेपि बाधकाभावस्तथापि तथा प्रतिबन्धकत्वे गौरवमित्यभिप्रायः।न च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुत्वाचाक्षुषसामग्रीकाले स्पार्शनसामग्र्या नियमतः सत्त्वात् स्पार्शनापत्तिर्मनसोऽणुत्वपक्षेपि दुर्वारैवेति वाच्यम्। अनन्यगत्या स्पार्शनं प्रति चाक्षुषादिसामग्रयाः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेवमपि रासनादिप्रत्यक्षे चाक्षुषादिसामग्रीप्रतिबन्धकत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवस्याणुत्वपक्षे निष्प्रत्यूहत्वात् । यद्वा ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगस्याहेतुत्वमित्यभिप्रायः । अत एव तदसम्बन्धात्त्वगादिभिः परैर्ज्ञानं नोत्पाद्यते इति उक्तं प्राक् यथा च त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रत्यजनकत्वेपि सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पादनिर्वाहस्तथोपपादितमधस्तात् । एवं मन-

ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यमेककालोत्पत्तिर्ना-
स्तीत्यनुभवसिद्धम्, तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्नि-
कर्षे यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते यदसम्बन्धाच्च प-
रैर्ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनः, विभुत्वे चासन्निधानं नं सम्भ-
वतीति न विभु मनः । न च तदानीमदृष्टविशेषोद्बोध-
कविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्ब इति वाच्यम् । तथा सति
चक्षुरादीनामपि कल्पनानापत्तेः । न च दीर्घशष्कुलीभक्ष-
णादौ नानावधानभाजां च कथमेकदा नानेन्द्रियज्ञानमि-
ति वाच्यम् । मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्ब-
न्धान्नानाज्ञानोत्पत्तेः । उत्पलशतपत्रभेदादिवद्यौगपद्यप्रत्य-
यस्य तु भ्रान्तत्वात् । न च मनसः सङ्कोचविकाशशालि
त्वादुभयोपपत्तिरस्त्विति वाच्यम् । नानावयवतन्नाशादि-

सो विभुत्वे आत्मनः संयोगानुपपत्तिरात्वमनसोः कर्माभावेन कर्मजन्यसं-
योगस्य विभुत्ववादिमते ऽसम्भवादजन्यसंयोगे मानाभावात् । यदपि भौति-
का एव परमाणवो मनांसि अनन्तधर्मिणामतिरिक्तायाश्चाजातेः कल्पनाम-
पेक्ष्य क्लृप्तानामेव धर्मिणां तद्रूपेण हेतुत्वस्य युक्तत्वात् नियमस्त्वदृष्टो-
पग्रहादिति नव्यैरुक्तं, तदपि नं । यत्संयोगव्यतिरेकात् सुषुप्तिकाले कार्या-
नुत्पादस्तस्य मनसो ऽवश्यमङ्गीकरणीयत्वात । न च कालविशेषस्य प्रतिब-
न्धकत्वादेव सुषुप्तिकाले कार्यानुत्पाद इति वाच्यम् । अनन्तानां कालविशे-
षाणां प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । नचोदासीनमनःसंयोगस्य सुषुप्तिप्राक्काले
सत्वादापत्तिस्तदवस्थैवेत्यदृष्टविशेषाकृष्टं मन एव ज्ञानादिहेतुत्वेन वक्तव्यं
तदपेक्षया चादृष्टविशेषाकृष्टभौतिकपरमाणूनामेव तद्धेतुत्वमुचितमिति वाच्यम् ।
तस्य भौतिकत्वे पृथिवीत्वं जलत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयक-
ल्पने च जातिसाङ्कर्यं तदेतदभिप्रेत्योक्तं संक्षेपइति । इति द्रव्यपदार्थव्याख्या-
नम् ॥ अवसरसङ्गतिमभिप्रेत्याह । द्रव्यं निरूप्येति । तस्मिन्निरूपितेप्रतिबन्धकी-

अथ द्रव्याश्रिता ज्ञेया निर्गुणा निष्क्रिया गुणा

कल्पने गौरवाल्लाघवान्निरवयवस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः ॥ इति सिद्धान्तमुक्तावल्यां द्रव्यपदार्थव्याख्या समाप्ता ॥ द्रव्यं निरूप्य गुणं रूपयति । अथेत्यादिना । गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत्, इदम् द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात्, नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्रावच्छेदिका न्यूनातिरिक्तदेशवृत्तित्वात्, अतश्चतु-

---

भूतजिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः॥इति चेदिदमिति पाठः।ननु रूप त्वस्यसत्ताया वा गुणनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वंस्यादित्याशङ्क्याह।नहीति ।रूपत्वादीत्यादिना रसत्वादिपरिग्रहः ।यद्यपि गुणत्वजातौ प्रत्यक्षमेवप्रमाणं रूपादिषु संयुक्तसमवेतसमवायेन गुणत्वप्रत्यक्षसम्भवात्तथाप्यतीन्द्रियरूपादौ तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तत्साधारण्यं गुणत्वस्य न घटतइत्यनुमानं प्रदर्शितम् । न च रूपत्वादिना साङ्कर्यभियातीन्द्रियरूपादौ गुणत्वासिद्धिः गुरुत्वादौ तु धर्मिग्राहकमानेन तत्सिद्धिरित्यनुमानप्रदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यम्। रूपादावप्यापामरसाधारणगुण इति प्रत्यक्षस्याप्रासिद्धेः । इदमत्र बोध्यं सकलगुणसाधारणी एका कारणता नास्त्येवेति कथं तदवच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः । न च चतुर्विंशतिगुणेषु प्रत्येकं या कारणतास्तसामिव पक्षतया तादृशसकलकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यकर्मरूपभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नेत्यनुमानेन रूपभिन्नत्रयोविंशतिगुणसाधारणवैजात्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् पारिमाण्डल्यस्य क्वाप्यकारणतया गुणत्वस्याप्यतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। कर्मादावतिव्याप्तेरिति । आदिना सामान्य-

विशेत्यनुगतं किंचिद् वाच्यं तदेव गुणत्वमिति सिद्धम्। द्रव्याश्रिता इति । यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं न लक्षणं कर्म्मादावतिव्याप्तेस्तथापि द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकसत्तान्यजातिमत्त्वं तदर्थः । भवति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं तद्वत्ता च गुणानामिति। कर्म्मत्वं द्रव्यत्वं वा न द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्म्मणोरभावात् । द्रव्यत्वं सामान्यत्वादिकं च न जातिरिति तद्व्युदासः । निर्गुणा इति । यद्यपि निर्गुणत्वं कर्म्मादावपि तथापि सामान्यवत्त्वे कर्म्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वंबोध्यम् । जात्यादीनां न सामान्यवत्वं कर्म्मणो न कर्म्मान्यत्वं द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिति तत्र नातिव्याप्तिः । निष्क्रियेति स्वरूपकथनं न तु लक्षणं गगनादावतिव्याप्तेः । मूर्त्तगुणा

रिग्रहः । लक्ष्ये लक्षणसत्त्वं प्रतिपादयति । भवति हीति । द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह । द्रव्यत्वमिति । जातिपदस्य कृत्यमाह । द्रव्यत्वत्वमिति । सत्तारूपजातिमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तिवारणाय सत्ताभिन्नेति । तथापि सामान्यवत्त्वेसतीति सत्यन्तयोर्विशेष्यस्य च फलमाह। जात्यादीनामिति । तत्र तेषु । गगनादावतिव्याप्तेरिति । आदिना कालादिपरिग्रहः।यथाश्रुते चैतत् सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सतिकर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वे ऽतिव्याप्तेरभावात्। वेगेन स्थितिस्थापकोप्युपलक्षणीय इति पाठः । वेगपदस्य भावनान्यसंस्कारपरत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं, वेगाश्चेत्यत्र चकारेणानुक्तसमुच्चायकेन गुरुत्वस्यापि संग्रहात्। ननु मूर्त्तगुणत्वं मूर्त्तवृत्तिगुणत्वं तच्च सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह । अमूर्त्तेष्विति । तथा चामूर्त्तावृत्तिगुणत्वं प्रदर्शितगुणानां साधर्म्यमित्यर्थः ।नन्वेतदपिमूर्त्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यायामतिव्याप्तमितिवाच्यम्।अमूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्त्तत्वव्याप्यतावच्छेदकगुणवृत्तिजातिमत्त्वस्य वा वि-

रूपं रसः स्पर्शगन्धौ
परत्वमपरत्वकम् ॥ ८६ ॥
द्रवत्वं स्नेहवेगाश्च
मता मूर्तगुणा अमी ।
धर्माधर्मौ भावना च
शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च ॥ ८७ ॥

इति । अत्र वेगेन स्थितिस्थापकोऽप्युपलक्षणीयः । अमूर्त्तेषु न वर्त्तन्तइत्यर्थः । लक्षणं तु तावदन्यान्यत्वमेवमग्रेऽपि । अमूर्त्तगुणा इति । मूर्त्तेषु न वर्त्तन्तइत्यर्थः । उभयेषामिति । मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः । अनेकाश्रिता इति । सं-

---

वक्षितत्वात् । अत्र चाद्ये शून्यान्तेन सङ्ख्यादेर्बुद्ध्यादेश्चव्युदासः वेगस्थिति-स्थापकोपग्रहाय संस्कारत्वान्येति द्वितीयेऽवच्छेदकान्तेन संख्यात्वादेर्वृत्तित्वा-न्तेनकर्मत्वादेर्व्युदासः । मूले एते ऽमूर्तगुणा इत्यत्राकारप्रश्लेषो बोध्यः । ननु धर्मेत्यादिमूलेनैतेषाममूर्तगुणवृत्तित्वं साधर्म्यमुक्तम् तत्सङ्ख्यादावतिव्याप्तमत आह । मूर्तेष्विति । मूर्तावृत्तिगुणत्वमेव तेषां साधर्म्यमित्यर्थः । न च तथाप्यमूर्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । मूर्त्तगुणवृत्तिसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यगुणत्वस्य मूर्तत्वाभावव्याप्यतावच्छेदकपरिमाणावृत्तिजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । आद्ये शून्यान्तेन संख्यादिरूपादिव्युदासः सत्तामादायासम्भववारणाय गुणत्वव्याप्येति । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यीभूतगुणत्वस्य निवेशः द्वितीये परममहत्त्वत्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणाय परिमाणावृत्तीति । ननूभयेषां गुणा इति मूलेन सङ्ख्यादिपञ्चानामुभयवृत्तिगुणत्वं साधर्म्यमुक्तम् तच्च रूपा-

एते ऽमूर्तगुणाः सर्वे
विद्वद्भिः परिकीर्तिताः ।
सङ्ख्यादयो विभागान्ता
उभयेषां गुणा मताः ॥ ८८ ॥
संयोगश्च विभागश्च
संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्व-
देतेऽनेकाश्रिता गुणाः ॥ ८९ ॥

योगाद्वित्वादीनि द्विवृत्तीनि, त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रिचतुरादिवृत्तीति बोध्यम् । अतः शेषा इति । रूपरसगन्धस्पर्शैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वस्नेहसंस्काराहष्टशब्दा इत्यर्थः । बुद्धया-

---

दावतिव्याप्तमत उभयपदं मूर्त्तामूर्तपरतया व्याचष्टे । मूर्तामूर्तेति । नच मूर्तमात्रवृत्तिसङ्ख्यादावव्याप्तमितिवाच्यम् । कालवृत्तिवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य द्रव्यत्वसमव्यापकतावच्छेदकजातिमत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । नन्वनेकाश्रितत्वं संयोगादावव्याप्तमनेकपदस्य बहुत्वाविशिष्टे शक्तत्वादत आह । संयोगेति । तथा चैकत्वभिन्नसङ्ख्याविशिष्टवाचकत्वमनेकपदस्येति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावसमानाधिकरणगुणत्वस्य विवक्षितत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यपि केचित् । एकैकवृत्तइति मूलस्य स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-

अतः शेषगुणाः सर्वे
मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः
स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः ॥ ९० ॥
अदृष्टभावनाशब्दा
अमी वैशेषिका गुणाः ।

दीति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना इत्यर्थः । स्पर्शान्ताः रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः । द्रवो द्रवत्वम् । वैशेषिका इति । विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे ठक्, विशेषगुणा इत्यर्थः । सङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः ।

नवच्छेदकैकत्वका इत्यर्थः । यद्वा स्वाश्रयान्योन्याभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिन इत्यर्थः । स्वार्थे ठगिति । विनयादिभ्यः स्वार्थेठग्विधानाद्विशेषशब्दस्य तदन्तर्गतत्वाद्विनयादेराकृतिगणत्वादिति भावः । विशेषगुणा इत्यर्थ इति विशेषगुणत्वं च भावनान्यो यो वायुप्रवृत्तिवृत्तिस्पर्शावृत्तिधर्मसमवायी तदन्यत्वे सति गुरुत्वाजलद्रवत्वान्यगुणत्वम् अत्र जात्यादाववातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । गुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वयोर्वारणाय गुरुत्वेत्यादि । सांसिद्धिकद्रवत्वसङ्ग्रहायाजलेति । संयोगादिवारणाय सत्यन्तम् । भावनायामव्याप्तिवारणायाद्यमन्यान्तं सत्यन्तघटकसमवायिविशेषणम् । सत्त्वादिकमादायासम्भववारणाय स्पर्शसंग्रहाय च स्पर्शावृत्तीति । सङ्ख्यादिर्यस्यापरत्वमन्ते यस्येति व्युत्पत्त्या परिमाणपरत्वयोरेव ग्रहणाद्भ्रमेति भ्रमवारणायादिपदग्राह्यगुणान् विशिष्य दर्शयति । सङ्ख्यापरिमाणेत्यादिना । गुरुत्ववेगावित्यत्र मूले वेगपदं भावनातिरिक्तसंस्कारपरं तेन स्थि